KÖNYVKIADÓ

Aláirási felhivás
A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.
Ötödik cyclus. 1887–1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és forditott munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában **irodalmunk legszembetünőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szellemi szükségleteinek kielégitése** a fő szempontok.

A czél, melyet e *vállalat* megalapitása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentóségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű mívelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kiséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kivánja szellemi kincses-házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főkép a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek czéljául a **tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése** tűzetett. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és biztató meggyőződést meríthette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben inditja meg *új, immár ötödik cyclusát,* s értesiti a közönséget *programmjáról.* Az emlitett általános szempontokon kívűl, főkép a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy *az eddig kiadott müvekhez az újak, tárgyokra nézve, folytatva vagy kiegészitve csatlakozzanak.*

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

SEBESTYÉN GYULA: **Ausztria története.** (Eredeti.) Első kötet. (Őskor, Római hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenbergek, Az első Habsburgok.)

MAC-CARTHY JUSTUS: **Anglia története korunkban.** Fordítja *Szász Béla.* Harmadik kötet.

RANKE LEOPOLD: **A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.** Fordítja *Lehr Albert.* Második és harmadik kötet.

RATZEL FRIGYES: **A föld és az ember.** (Anthropogeographia.) Fordítja *Simonyi Jenő.* Egy kötet.

SOREL: **Európa és a francia forradalom.** Fordítja *Szathmáry György.* Egy kötet.

THIERRY AMADÉ: **Elbeszélések a római történetből.** Fordítja *Öreg János.*

A következő két kötet:

1. **Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.** Egy kötet.
2. **Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresztyén társadalom keleten.** Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT. **A széppróizai elbeszélés a régi magyar irodalomban.** (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy Társaságnál jutalmat nyert pályamunka.

HEINRICH GUSZTÁV: **A német irodalom története.** (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

SIMONYI ZSIGMOND: **A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota.** (Eredeti.) Egy kötet.

SAINTE-BEUVE KÁROLY ÁGOSTON: **Irodalmi és történelmi arczképek.** Egy kötet.

VILLEMAIN FERENCZ: **Pindar.** (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja *Csiky Gergely.* Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYŐZŐ. **Újkori alkotmányok.** (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

MEDVECZKY FRIGYES: **Társadalmi elméletek és eszmények.** Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

BERRYER PÉTER ANTAL: **Válogatott törvényszéki beszédei.** Ismerteti és fordítja *Tóth Lőrincz.*

LEROY-BEAULIEU: **A collectivismus.** (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti *Kautz Gyula.*

TAINE HYPPOLIT ADOLF: **A jelenkori Francziaország alakulása.** *A Forradalom* új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenkint *nyolczvan ív,* a másodikból a *hatvan ív,* harmadikból *ötven-hatvan ív,* angol diszkötésben, fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy,* a másodiké és harmadiké *három-három* forint. Ezenkivül az angol *vászonkötésért kötetenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláirási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése Budapesten, az Akadémia épületében.*

Az aláirás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl *minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavaszszal.*

A MAGYAR NYELV.

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A MAGYAR NYELV.

A MŰVELT KÖZÖNSÉGNEK.

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND.

BUDAPEST, 1889.

A MAGYAR NYELV.

A MŰVELT KÖZÖNSÉGNEK

IRTA

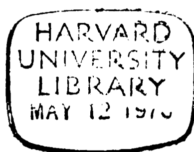
SIMONYI ZSIGMOND.

MÁSODIK KÖTET.

A MAGYAR NYELV SZERKEZETE.

BUDAPEST, 1889.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1889. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A »Magyar Tudományos Akadémia« föladata lévén a tudományok önálló mívelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartatott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A »Magyar Tudományos Akadémia« ezen könyvkiadó bizottsága föladatának megfelelni kivánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a »Magyar Tudományos Akadémia,« részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és forditásoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kivánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága

MÁSODIK RÉSZ.

A magyar nyelvnek szerkezete.

ELSŐ FEJEZET.

Hangok, hangváltozások, helyesirás.

Sok kicsinyből halom nő.
Közmondás.

(A fonétika főbb pontjai. Beszélő szerveink. A hangnak tulajdonságai. — Magánhangzók és mássalhangzók. Zöngehangok, neszhangok. A mássalhangzók fölosztása. A magánhangzók fölosztása. A szótagok. A hangkapcsok. — Hangváltozások. Az illeszkedés. A nyiltsági fok változásai. Az időmérték. Magánhangzók s egész szótagok elveszése. Járulék magánhangzók. — Zárhangok s réshangok váltakozása s egyéb mássalhangzóváltozások. Mássalhangzóknak elveszése. Hangátvetés. — A hangváltozásoknak menete és okai. A széphangzásról. A hangtörvények általános érvényéről. — Betűink története. Történeti helyesirás. Fonétikai és etimologiai irás. Irodalmi népetimologiák és szőrszálhasogatások.)

A nyelvnek lelke, gondolatai a hangokban vannak megtestesülve. S ha fontosak a test mozdulatai általában, mint a lelki élet jelei, legfontosabbak a lelki élet megismerésére s az emberek szellemi közlekedésére nézve azok a testi mozdulatok, melyekkel e közlekedésnek eszközeit alkotjuk meg: a hangokat. De fontosak a hangok lelki életünknek történetére nézve is, mely a nyelvtudománynak főczélul van kitűzve. Mert ha gondolataink kifejezéseit történeti fejlődésükben akarjuk földeríteni, mindenekelőtt a hangfejlődéssel kell számot vetnünk: a hangok története nélkül nem állapíthatjuk meg biztosan a

nyelvbeli alakok történetét, melyek kifejezik fogalmainkat s viszonyításukat.

A hangok története azon tények összege, melyeket hangváltozásoknak szoktunk nevezni. Ezeket a tényeket részint biztosan ismerjük az egymásra következő nyelvemlékekből, részint pedig kikövetkeztetjük a nyelvjárások hangjainak összehasonlításából, de tovább menve, a rokon nyelvekéből is. Ha összevetjük egymással azokat a hangokat, melyek a rokon nyelvjárások vagy nyelvek egyező alakjaiban megfelelnek egymásnak, rendesen megállapíthatjuk, melyik az eredetibb s melyik a későbbi fejlemény. Hogy azonban e következtetésekben biztosabban haladhassunk, ismernünk kell mindenekelőtt a hangoknak általános sajátságait és keletkezésök föltételeit, melyeket a fonétika tudománya állapít meg. Itt czélunkhoz képest a fonétikának csak legfőbb pontjait fogjuk előrebocsátani, a mennyiben a magyar hangtörténet megértésére szükségesek.

Beszélőszervezetünk, a mennyiben a nyelvbeli hangok létrehozására szolgál, lényegében úgy működik, mint akármely más hangszer, de leginkább a fuvó hangszerekhez hasonlít, jelesen az orgonához. A kellő rezgések megindítására először is a levegőnek bizonyos mozgása szükséges, melyet az orgonában a fujtató, az emberi beszédben a tüdő végez. Ez hajtja kilélekzés alkalmával a levegőt a gégébe, mely megfelel az orgona sípjainak, s ez által rezgést indít a gégebeli két hangszalagban, melyek a sípbeli nyelvecskéknek felelnek meg. A levegő maga is rezgésbe jut, mikor e nyelvecskékbe, illetőleg a hangszalagokba ütközik, és tudjuk a fizika hangtanából (az akusztikából), hogy a levegőnek ez a rezgése az, a mit fülünkkel fölfogunk s a mit hangnak nevezünk.

A rezgő levegőnek kisebb vagy nagyobb a tömege a szerint, a mint gyöngébben vagy erősebben lélekzünk, s ettől függ a beszédnek kisebb vagy nagyobb ereje: halkabb vagy hangosabb volta. Másrészt a keletkező hang a szerint magasabb vagy mélyebb, a mint a hangszalagok többé vagy kevésbbé feszülnek meg. De ezeken kivűl van a hangok közt még egy harmadik különbség, mely állandóan jellemzi a kölönböző hangszereket: az úgynevezett hangszín. Ez az illető hangszer hangmódosító üregének alakjától függ, az emberi beszédben pedig a szájüreg alakjától. Szájunk üregének egészen más alakja van az *u* kiejtésekor, mint pl. az *i* hang képzésekor, és valahány új formát ölt a szájüreg, megannyi új meg új hangszer alakul egész beszélő szervezetünkből. Látnivaló, hogy ez a legtökéletesebb hangszer a világon, s ez bírja a legkülönfélébb hangokat létrehozni. De látjuk azt is, hogy e hangokat három fő sajátság különbözteti meg egymástól: az erő, a magasság, és a hangszín.

A mi a hangnak erejét illeti, mindent kiejthetünk több vagy kevesebb nyomatékkal, hangosabban vagy halkabban; mégis már e tekintetben állandó különbséget teszünk bizonyos hangok és hangcsoportok között. Igy pl. mindig hangosabban ejtjük a szótagnak magánhangzóját, mint mássalhangzóját. Legkönnyebben akkor győződhetünk meg erről, ha messziről beszélgetünk valakivel. Ha pl. ismerőseink csoportja, kikre messziről rákiáltunk, ilyen nevű egyénekből áll: *Kari, Anna, Jenő, Róza,* rögtön meg fogják érteni, melyiket híjuk a négy közül, mert e négy névben tisztán megkülönböztethetni egymástól a két-két magánhangzót. Ellenben ha *Kari, Pali, Sanyi, Kati* nevűek csoportjára kiáltunk, nagyon bajos lesz megértetni, melyiket

híjuk, mert tisztán csak a magánhangzók hallatszanak messzire, pedig ezek itt mind a négy névben azonosak. A magánhangzóknak e tisztább hallhatóságát az okozza, hogy ezek tiszta zengő hangok vagyis úgynevezett zöngék, mert minden akadály nélkül s így minden nesz nélkül jönnek ki a beszélő üregből; csak épen a hangszalagok finom szélének kifeszülése állít gátat eléjök, de épen ez teszi őket zengőkké, mint pl. az orgona hangjait a sípok nyelvecskéi. Azonban a mássalhangzók egymás közt is különböznek a hallhatóság fokára nézve, mert az ő kiejtésökben is szerepel részben a zönge. Vannak köztük olyanok, melyeknél a szájüreg teljes szélességben nyitva áll s csak középpontján vagy csak a két szélén képződik akadály: így ejtjük az *l* és *r* hangokat. Vannak olyanok is, melyeknél a szájüreg el van ugyan zárva, de az úgynevezett ínyvitorla elvétele által megnyitjuk az orrüregnek belső nyilását, úgy hogy a zönge egészen zavartalanul kiszabadul az orrüregen keresztűl; ezek az orrhangok: *m, n*. Mindezen mássalhangzók a magánhangzókkal együtt képezik a zöngehangok osztályát.

A többi mássalhangzó kiejtésekor a kiömlő lélekzet sem a belülről elzárt orrüregen át nem szabadulhat, sem pedig a szájüregen át nem juthat ki zavartalanul, mert ennek valamelyik helyén akadály áll eléje. Az akadály vagy teljes elzárással jár, vagy pedig szűk rés képződik az illető helyen. Igy pl. ajkainkkal teljesen elzárjuk a lélekzet útját a *b* vagy *p* hangnál, ha teszem ezeket a szókat ejtjük ki: *abba, apa.* Ellenben szűk rést hagyunk ajkainknál, ha a *v* vagy *f* hangot ejtjük: *evvel, kefe.* Emezeknél a hallgatónk hallja a hangot akkor is, mikor a résen át ömlik ki, de amazoknál a *b p*-féléknél csak akkor hallik pillanatnyi hang, mikor a zárt képezzük és mikor az elzárást megszün-

tetjük, mikor a zár fölpattan; míg a zár tart, semmit sem hallani (erről meggyőződhetünk, ha pl. a *lappal, aratta, okkal* szókban a *p, t, k* hangot a szokottnál hosszabb időre nyujtjuk.) A réshangokat azért folytonosaknak vagy fúvóknak, a zárhangokat némáknak vagy inkább pillanatnyiaknak szokták nevezni. A lélekzetnek mind a résben való surlódása, mind a zárból való kipattanása szabálytalan hanggal, neszszel jár, s azért mind a réshangokat, mind a zárhangokat neszhangoknak nevezhetjük. De van a neszhangoknak egy más ismeretes fölosztása, mely az imént említettet keresztezi, t. i. a kemény és lágy hangokra való fölosztás: *p* kemény zárhang, *b* lágy zárhang, *f* kemény réshang, *v* lágy réshang. A kemény hangoknál csakis a nesz hallik, mert a hangszalagok lazán maradnak s nem rezegnek; a lágy hangoknál a hangszalagok is megfeszülnek s rezegnek, úgy hogy zönge is társul a neszszel. [1]) Azért a keményeket zöngétlen, a lágyakat zöngés mássalhangzóknak nevezzük. Az eddigiekből tehát a következő fölosztás áll elő:

I. Zönge hangok: a) magánhangzók, b) *l, r* hangok, c) orrhangok.

II. Zöngés v. lágy neszhangok (rövidebben: zöngés hangok):
a) lágy zárhangok, b) lágy réshangok.

III. Zöngétlen v. kemény neszhangok (rövidebben: zöngétlen hangok):
a) kemény zárhangok, b) kemény réshangok.

---

[1]) A hangszalagok rezgését tisztán érezzük, ha gégénket kívül érintjük ujjunkkal, míg *bb*-t vagy *gg*-t ejtünk: *abba, ággal;* ellenben nem érezzük, ha azt mondjuk: *lappal, okkal.*

De a mássalhangzókat még az is különbözőkké teszi, hogy az akadály elülről hátra (az ajaktól a torokig) menve, a szájüregnek különböző részein keletkezhetik: különböző helyeken artikuláljuk őket. A szájüregben négy ilyen helyet szoktunk megkülönböztetni (ámbár szorosan véve sokkal többet kellene): az ajkat, a fogakat, a kemény ínyt vagy szájpadlást, és végre a torok fölött a lágy ínyt. E szerint megint négy csoportra oszlanak a mássalhangzók:

1) Ajakhangok. Ezeknél a két ajak vagy az alsó ajak a felső fogsorral alakítja a zárt vagy a rést. Ide tartoznak a neszhangok közül *b, p; v, f;* az orrhangok közül *m*.

2) Foghangok. Ezeknél a nyelv hegye a felső fogsorral alkotja a zárt vagy a rést. Ide sorolandók a neszhangok közül *d, t; z, sz, dz, c;*[1]) az orrhangok közül *n*; végre az *l, r*.

3) Inyhangok. Ezeknél a nyelvnek vagy hegyét, vagy lapját közelítjük a szájpadláshoz. Az első sorba tartoznak ezek a rés hangok: *sz, s; ds, cs.*[1]) A második sorba valók ezek a neszhangok: *gy, ty; j* ($\acute{\chi}$ [2]), továbbá az *ny* orrhang és az *ly*.

4) Torokhangok. Ezek közvetetlen a torok fölött kép-

---

[1]) A *dz, c, ds, cs* voltaképen már kettős hangzók, melyek egy-egy nagyon rövid zárhangból és réshangból állnak; csakhogy az a *d t* hang, melyet a *dz c*-ben ejtünk, valamivel hátrább képződik az egyszerű *d t*-nél, és a *ds cs* első eleme még hátrább képződik. — A *dz* hang nyelvünkben rendszerint csak magánhangzók közt és hosszan fordúl elő: *kéredzik, fiadzik, pedzette;* különben csak *c* helyett ejtjük lágy mássalhangzó előtt: *tornádzban, peredzből.*

[2]) A $\acute{\chi}$ hang megfelel a német *ich*-beli hangnak. — A χ hanggal (mely a német *ach*-nak felel meg) ejtették talán a Halotti Beszéd korában a *charmul*-féle szókat.

ződnek, úgy hogy a nyelvnek hátsó részét a lágy ínyhez közelítjük: *g, k,* (χ), *ñ.* [1])

Végre van egy ötödik artikuláló hely, de már nem a szájüregben, hanem a gégében, s ez nem egyéb, mint a hangszalagok közti rés. Ez a rés ugyanis a *h* kiejtésekor megszűkül, de nem annyira, hogy a hangszalagok rezegnének. A *h* tehát zöngétlen neszhang, még pedig gégehang.

Az eddigiek alapján teljesen felállíthatjuk a magyar mássalhangzók táblázatát.

			Ajak-hangok	Fog-hangok	Inyhangok I.	Inyhangok II.	Torok-hangok	Gége-hang
Zöngehangok		*l, r*-hangok		*l, r*		*ly*		
Zöngehangok		orrhangok	*m*	*n*		*ny*	*ñ*	
Neszhangok	zöngések (lágy mássalhangzók)	réshangok	*v*	*z*	*zs*	*j*		
Neszhangok	zöngések (lágy mássalhangzók)	zárhangok	*b*	*d*		*gy*	*g*	
Neszhangok	zöngétlenek (kemény mássalh.)	réshangok	*f*	*sz*	*s*	(χ)	(χ)	*h*
Neszhangok	zöngétlenek (kemény mássalh.)	zárhangok	*p*	*t*		*ty*	*k*	

Ide tartozik még e négy kettős magánhangzó: *dz, c; ds, cs.*

[1]) Az *ñ* hangot csak *g, k* előtt alkalmazzuk a magyar kiejtésben: *iñg, muñka.*

A magánhangzók fölosztásában legfontosabb a mély és magas hangok közti különbség. Minden magánhangzót ejthetünk ugyan (s ejtjük is az énekben) mélyebb vagy magasabb hangon; a rendes beszédben mégis a magánhangzóknak egyik osztályát állandóan magasabb hangon ejtjük, mint a másikat. Ez összefügg a hangszínnel is, és mind a kettő a magánhangzóknak képzése módjától és a szájüreg alakjától függ. A szájüreg alakja pedig a magánhangzóknál a nyelv helyzetétől függ A nyelv hátulról előre és alulról fölfelé mozog. Ha megmarad hátul, akár emelkedik föl a lágy íny felé, akár nem, a szájüregen áthaladó zöngéből mély hang lesz: *á*. Ellenben ha a nyelvnek egész tömege előre nyomul a kemény íny alá s úgy bocsátjuk ki a zöngét, magas hang keletkezik: *e, ë, i.* Képzésök helyéről a mélyeket hátsó, a magasakat mellső hangoknak kellene nevezni.

Mindjárt itt megjegyezzük, hogy a nyelvnek mind hátsó, mind mellső állásához hozzájárulhat még egy hangmódosító elem: az ajaknak némi előrenyujtása és gömbölyítése. Igy ejtjük pl. az *a* hangot (vagy a hosszú *â*-t ebben: *âra*) s ebben különbözik az *á*-tól. Az *o u* hangokat nem is ejtjük a magyarban soha ajakgömbölyítés nélkül, úgy hogy pl. az angol *come, love*-féle szókat, melyekben nem-ajakhangú *o*-t ejtenek, nehezünkre esik utánozni. — Az *i*-ből ajakgömbölyítéssel *ü* válik *(idő: üdő)*, az *ë*-ből *ö (vërës: vörös)*. A nyilt *e*-t mi ajakgömbölyítéssel nem ejtjük, de így ejtik a francziák némely szavaknak *ö*-jét, pl. *seul, un.* (Az ajakgömbölyítéssel mindig együtt jár az egész szájüregnek némi gömbölyödése, de ezt nehezebb megfigyelni.) — Ha tehát ezt a gömbölyítést tekintetbe veszszük, a két hangsorból négy lesz:

1. mély hangzó ajakgömbölyítés nélkül: *á*, —, —;
2. mély hangzók ajakgömbölyítéssel: *a*, *o*, *u*;
3. magas hangzók ajakgömbölyítés nélkül: *e*, *ë*, *i*;
4. magas hangzók ajakgömbölyítéssel: —, *ö*, *ü*.

Ha már most áttérünk a nyelvnek másik, függőleges irányban való mozgására: mennél föllebb emeljük nyelvünket, annál zártabb a szájüreg, s ezen alapszik a nyiltabb és zártabb magánhangzók közti különbség. Igy pl. ha hátsó állásában legmélyebben áll a nyelv, a szájüreg legnyiltabb, s a kiejtett hang *á* lesz, illetőleg *a*. Ha kissé föllebb emelkedik a lágy íny felé, a hang már zártabb lesz: *o*. Ha még inkább emelkedik a nyelv, még zártabb lesz a hang: *u*. — A mellső vagy magas hangok közül legnyiltabb az *e*. Ha a nyelvet föllebb emeljük a kemény íny felé, zártabb *ë* képződik. Ha még inkább emeljük a nyelvet, *i* lesz belőle. — Az ajakgömbölyítéssel mi egészen nyilt hangot nem ejtünk; az *ö* már közép-zártságú hangzó, az *ü* pedig egészen zárt. — Megjegyzendő, hogy az ajak is mindig zártabbá, csúcsosabbá válik, a mint zártabb lesz a szájüreg belseje: az *ü*-nél pl. mind a kemény íny alatt, mind pedig az ajakak közt legzártabb a száj; az *u*-nál a lágy íny alatt és az ajkak közt legzártabb. — Ha már most a fönt adott föloszlást a zártsági fokok megjelölésével pontosabbá teszszük, a következő táblázatot kapjuk:

	nyiltak	középzártságuak	legzártabbak
1. mély hangzó gömbölyítés nélkűl	*á*		
2. mély hangzók gömbölyítéssel	*a*	*o*	*u*
3. magas hangzók gömbölyítés nélkűl	*e*	*ë*	*i*
4. magas hangzók gömbölyítéssel		*ö*	*ü*

Minden magánhangzót ejthetünk röviden vagy hosszan, a mennyiben a képzéséhez szükséges helyzetben rövidebb vagy hosszabb ideig hagyjuk a száj részeit. De a közönséges beszédben a rövid és hosszú magánhangzók közt az időtartáson kivül még egy különbség van. A rövideket ugyanis lapos nyelvvel, a hosszúkat ellenben egész hosszában földomborodó, kifeszülő, nyerges nyelvvel ejtjük. Erről meggyőződhetik mindenki, ha pl. az *i* vagy *o* hangot fölváltva röviden és hosszan ejti ki egymásután. E különbséget úgy szoktuk jelölni, hogy a rövid magánhangzókat s z é l e s - ejtésüeknek, a hosszúkat s z ű k - ejtésüeknek nevezzük. Ha akarjuk épen, ejthetjük a rövideket is szűken s a hosszúkat is szélesen. Sőt az énekben, ha pl. a *korona* szó első tagját hosszú hangjegyre kell énekelni, megnyujtjuk ugyan az *o*-t, de megtartjuk a lapos, széles nyelvállást, úgy hogy a szó nem hangzik így: *kórona,* hanem így jelölhetjük: *kôrona.* Viszont ha a *kórház* első tagja rövid hangjegyre esnék, az *ó*-t rövidítenők ugyan, de nem válnék széles-ejtésüvé, úgy hogy a szó mégsem hangzanék így: *korház.* A közbeszédben is előfordulnak néha széles-ejtésű hosszú hangok, különösen *ê* és *â,* ha azt mondjuk *mêre, êre, âra* e h. *merre, erre, arra.* S a székelyek bizo-

nyos esetekben minden hosszú hangot szélesen, terpedten ejtenek, pl. *Êrdély, kôrben, akkô(r), indū(l)tam* stb. (l. I. 220. l.)

Nyelvtani alakjainkban néha olyan rövid és hosszú hangok felelnek meg egymásnak, melyek nemcsak széles és szűk ejtésökkel különböznek. A nyelvtörténet folyamán társak lettek az *a* és *á (fa: fát, nyár: nyaral),* pedig az elsőt ajakgömbölyítéssel ejtjük, a másodikat nem. Az *a*-nak hosszúja *â* volna (mint az *âra* szóban ejtjük); az *á*-nak rövidje pedig *ȧ* volna (minőt egyes nyelvjárásaink ejtenek), mely nem egyéb mint a rövid latin vagy olasz *a.* — A mi *é* hangunk fonétikai szempontból körülbelül az *ë*-nek felel meg *(lélëk: lëlkëm, lészën: lëszën, mén: mënnek),* de ma tényleg a nyilt *e*-nek is megfelel *(kéz: kezem, eke: ekét).* Ennek hosszúja voltaképen az az *ê*, melyet az *êre* szóban ejtünk, s melyet nyelvemlékeink bizonysága szerint ejtettek is régente a *kêz, ekêt*-féle alakokban. — E szerint már most a magyar köznyelv grammatikai alakjaiban így felelnek meg egymásnak a rövid és hosszú hangok:

a	*o*	*u*	*e*	*ë*	*i*	*ö*	*ü*
á	*ó*	*ú*		*é*	*í*	*ő*	*ű.*

Itt tehát három csoportot kaptunk a föntebbi négyes fölosztás helyett, mert az *á* mai nyelvtani rendszerünkben tényleg a gömbölyű ejtésű hosszú *â* helyére került. S nyelvtanunkban valóban hármas hangrend érvényesül bizonyos esetekben, nevezetesen a közép-zártságú rövid magánhangzók használatában: *-hoz hëz höz, -on ën ön, -tok tëk tök.* —

Láttuk már, hogy a magánhangzók általában erősebbek, hangosabbak, mint a mássalhangzók; a magánhangzó

mindig legerősebb eleme az egy lélekzetre ejtett hangcsoportnak vagyis a szótagnak. De a szótagok egymáshoz képest szintén nem egyerejüek, nem egyenranguak, s ez már a jelentéssel, a szótagoknak értékével függ össze. Ha kiejtünk egy-egy magyar szót, az első tagját, tehát a tőszótagját, mely jelentésének fő tényezője, hangosabban ejtjük ki, vagyis mint mondani szoktuk, megnyomjuk, rajta van a nyomaték, a hangsúly. Pl. *jár*nak, *jár*nának, *jár*hat, *jár*hatna, *jár*hatnának; *szép*nek, *szép*ség, *szép*ségnek, *szép*ségéről. De a soktagú szókban többnyire azt is megfigyelhetjük, hogy ezen elsőrendű hangsúly mellett van még egy másodrendű is a szóban, s ez legtöbbször a harmadik szótagra jut. Pl. a *jár*hat*ná*nak, *szép*sé*gé*ről szókban a *-ná-* és *-gé-* szótagokat nem hangsúlyozzuk ugyan annyira, mint a tőszótagot, de mégis hangosabban ejtjük, mint a második és a negyedik tagot. [1]) — Tovább menve, azt is tapasztaljuk, hogy a szók hangsúlya sem egyenlő a mondatban, hanem mindig annak a szónak ejtjük leghangosabban az első tagját, a mely szóval az illető gondolatnak legjelentősebb fogalmát jelöljük. Ez a mondatbeli hangsúly. [2])

---

[1]) A harmadik szótag hangsúlyozását más ugor nyelvekben is megtaláljuk, legtisztábban az észt nyelvben, úgy hogy az ugor alapnyelvben is sejthetjük megvoltát, sőt nyelvtörténeti alapját is. A puszta alapszóknak igen nagy része kéttagú volt az ugor alapnyelvben, úgy hogy a ragok és képzők tették rendesen a harmadik szótagot, mint pl. ma is a finn *kala-ni*-féle alakokban szemközt a magyar *hala-m*-félékkel; de. már a magyarban is *hala*mat, v. ö. *víga-ság*, *mon*da-*na* stb. A harmadik tagot tehát azért illette meg a második hangsúly, mert rendesen képző vagy rag volt.

[2]) Van az erősségi hangsúlyon kívül úgynevezett magassági hangsúly vagy inkább accentus (*accentus* = hozzáéneklés, tehát a hangzóhoz csatlakozó zenei elem). Ez a hangnak

Még csak a szótagokra nézve kell egy általános megjegyzést tennünk. A hangoknak szótagokba foglalása, illetőleg a szóknak tagokra oszlása nem az értelmi elemek szerint történik, hanem bizonyos hangtani szabályoknak hódol. Nyelvünkben ilyen eltérést főkép akkor tapasztalunk, mikor egy mássalhangzó áll két magánhangzó közt; ilyenkor ugyanis általános szabály, hogy a mássalhangzót a következő magánhangzóval egy szótagba vonjuk össze. Pl. azt mondjuk *ré-szint, é-hom-ra,* ámbár e szóalakok így keletkeztek: *rész+int, éh+(j)om-ra.* De még akkor is így szótagolunk, ha két vagy három szót egy hangsúlylyal ejtünk, úgy hogy ilyenkor a szókat sem fogja fülével megkülönböztethetni, a ki nem érti, mit mondunk (pl. az idegen). Ez legtöbbször úgy történik, ha névelővel vagy névutóval ejtjük a névszót; *az ég,* ezt így ejtjük: *a-zég ég alatt: é*-ga-latt, *az ég alatt:* a-*zé*-ga-latt; tehát a hangsúlyos szótag hangtanilag nem *ég,* hanem *zég, é, zé.* — Viszont ha két magánhangzó közt két mássalhangzó van, az elsőt mindig az első szótaghoz vonjuk, akár tartozik oda eredetileg, akár nem. [1]) Pl. az *ifjú*-t így ejtjük: *if-jú,* pedig eredetileg *í+fiú, é+fiú* (az utóbbi kiejtés még most is megvan a székelységben, s az *ífiu* két eleme még külön van ragozva ebben a kifejezésben: *ia-fia, ija-fia* = pereputtya.)

A szótagképzésben nagyon fontosak még a hang-

---

zenei magasságát változtatja s némely nyelvekben (főkép a khinaiban) igen nagyfontosságú. A mi nyelvünkben nem igen nagy szerepe van s a köznyelvben leginkább csak mint kérdő hangsúly fordúl elő.

[1]) Ilyenkor az első szótag »helyzeténél fogva hosszú«, akár hosszú a magánhangzója »természeténél fogva«, akár nem. A szótagzáró mássalhangzóhoz szükséges idő a rövid magánhangzóéhoz adva megnyújtja a szótagot.

kapcsok. Ha valamely mondatnak utolsó hangját kiejtettük, a beszélő szervek visszatérnek nyugalmi helyzetökbe, s ezt csak akkor hagyják megint el, mikor a következő mondat első hangjához készülünk. Ellenben az egyes szókon és szótagokon belül a szájrészek nem szoktak nyugalmi helyzetökbe térni, hanem a legrövidebb úton mennek át mindig a következő hanghoz szükséges helyzetbe. Ez a legrövidebb út gyakran átvezet egy-egy olyan helyzeten, melyben valamely harmadik hangot szoktunk képezni. Ha pl. egymás után két magánhangzót kell ejteni, a kifeszült hangszalagok az első végeztével meglazulnak, szétválnak, s a második hangzó kiejtéséhez ismét kifeszülnek. Ha az átmenet oly gyorsan történik, hogy a két hangzó közti időben nem tér vissza a két hangszalag nyugalmi helyzetébe, hanem csak félig lazul meg, okvetetlen *h* hang fogja a két magánhangzót összekapcsolni; s nyelvjárásainkban csakugyan gyakoriak az olyan szóalakok, minők *bihal, lohak* (e h. *bial, loak,* ill. *bival, lovak).* [1]) Köznyelvünkben gyakran fejlődik a két magánhangzó közti kapocsból a *j* hang, pl. *ékes-ruhá-j-ú ;* így lett *teremtő-e, erde-e* helyett *teremtő-j-e, erde-j-e.* Viszont az is megesik, hogy egy-egy teljes hang kiejtését annyira megrövidítjük, hogy a szájrészek csak futólag suhannak át az illető helyzeten, úgy hogy a teljes hang csak kapcsoló hanggá válik. Igy pl. a *pa-izs* szó *i*-jét sokszor oly röviden ejtjük, hogy kapcsoló hanggá lesz s a megelőző *a*-val *ai* kettőshangzóvá egyesül, melyet aztán *aj*-val irunk: *pajzs.* Igy lett az *ov* szótagból

[1]) Különösen az énekben esik ez meg gyakran, ha egy szótagot két hangjegyre kell énekelni, pl. »*Megsegít a-ha-haz é-hég u-hu-ra-ha.*« (Jókai: Lenczi fráter 11.)

a *v* laza ejtésével *ou* az Árpádok korában: *jou, tou*, e h. *jov, tov* (ma *jó, tó*). A kettőshangzókban mindig csak az egyik hang teljes, a másik kapcsoló hang.

*

Az eddigiekben általános fonétikai tételekkel foglalkoztunk, ámbár már itt-ott módosítottuk őket a magyar hangtörténet eredményei szerint. Lássuk már most ennek a hangtörténetnek, a magyar hangváltozásoknak lényeges pontjait, még pedig először a magánhangzókat, azután a mássalhangzókat véve szemügyre.

Az altaji nyelvszerkezetben, mint már láttuk, legfontosabb a mély és magas hangzók egymáshoz való illeszkedése. Az altaji nyelvekben s így a magyarban is egyazon szónak magánhangzói rendesen vagy mélyek vagy magasak, azaz: egy szó kimondása közben nyelvünk megtartja vagy hátsó vagy mellső helyzetét a szónak összes tagjain végig, pl. h*á*bor*ú*, k*e*s*e*r*ű*. Ki van mutatva, hogy már az ugor alapnyelvben voltak két-alakú szók, melyeket mély hangzókkal is, de magas hangzókkal is ejtettek; pl. **jogo* (magy. *ju-t*, finn *jou-da-*, *jou-kse-* stb.) és **jëgë* (magy. *jő*, finn *jää-*), mind a kettő jövést, jutást jelentett. Számos ilyen szópárt mutathatunk ki a magyar nyelven belül, s a két alak többnyire némi jelentésbeli különbséggel jár: *kavar, kever; gyúr, gyür; dagad*, székelyesen *deged; rohan*, Őrségben és Nógrádban *röhen* (Nyr. VII. 272. XV. 237); *kong* az öreg harang, »*king* a kis harang« (Csallóközben, I. 279.) stb. stb. De soha sem mondjuk *kaver* vagy *kevar* stb. Az úgynevezett ikerszók egy részében a mély és magashangú alakot összeteszszük: *dirib-darab, lim-lom, zëg-zúg* stb.

A hangrendi következetesség azonban csorbát szenved bizonyos okok miatt. Ilyen ok először is az idegen szók átvétele olyan nyelvekből, melyekben nincs meg a hangrendi szabályosság; pl. templom, pipa, iga, szërda, ësztërha. Második az összetétel, mely gyakran köt össze ellentétes hangzású szókat: gaz-embër, fő-pap, be-jár, hír-mondó, járás-beli, ëgy-kor. Végre néha egyszerű magyar szókban is megzavarodik a hangrend, de csak egy bizonyos irányban, t. i. úgy, hogy mélyhangú szókban egy-egy ë i vagy hosszú é í hang lép föl. [1]) Igy pl. egyes tájszókban sajátságos módon ë-re változik az a, ha a következő szótagban á van; pl. *vësárnap* (Dunán túl, a Balatonnál s az Aldunánál Nyr. III. 8), *vërgányo* (Somogy, III. 231), *zsëláta, dërázs* (stb. Őrség, IV. 522. VII. 271), *dërálni* (Csongrád, Népk. Gy. II. 262), *csënál (csalán,* Abauj, Nyr. III. 522.) stb. — Sok köznyelvi mélyhangú szóban az i ë hang nyilván mély hang átváltozása,

[1]) De soha sincs eredeti mélyhangú szóban nyilt *e*, sem magashangú szóban *a o u* stb. *Korhely* bizonyára idegen eredetű szó. Az udvarhelyi *legelább* (e h. *legalább*, Nyr. VII. 378.), a debreczeni *eledő* (e h. *eladó*, Nyr. IX.) elhomályosult összetételek, melyekben a második szónak még csak egyik hangja illeszkedett. Beczéző nevekben a szabálytalan *-ka, -kó (Tërka, Liszka, Ferkó, Imricskó*, Lev. T. II. 238, *nénka, ninka* Hont vm., *nénékám* Mikes 76. lev.) idegen hatás eredménye (vö. Szilasi: A beczéző nevekről Nyr. XI.). A *mihást, mihánt, miháncs* alakokban (e h. *mihelyëst, *mihêst* stb.) úgy látszik, szokatlanabb volta miatt csapott át az *ê* a szokottabb *á*-ba. *Idáig, idább* e h. **idéig, idébb,* talán az *odáig, odább* analogiájára (»*idánok odánok*« Göcsejben Nyr. II. 371), mint *másütt, másüvé* nyilván az *egyebütt, együtt* stb. kedveért keletkezett, és *olyatén* a régibb *olyatán* helyett a szokottabb *ilyetén* mintájára. Egyes más föltünő népnyelvi adatok kétesek; pl. *kulecs, toábbet, e loaimeket* (e h. *kulacs* stb. Göcsejből. Tud. Gyűjt. 1839. XII. 8.).

pl. *szilaj* (vö. *szalad), szilánk* (vö. *szalu), csillog (salyog), irt (ort), világ* (vö. vogul *voľg-), virrad* (finn *varaha-), csikland* (lapp *čokkolde-), hirvad* és *hërvad* (finn *korventa-)* stb. Ezeknek nagy részében, azt sejthetjük, eredetileg a mély *i̊* hangot ejtették, ugyanazt, mely sok rokon nyelvben maiglan szerepel, s mely nem egyéb, mint az ajakgömbölyítés nélkül ejtett *u*. Egyes török eredetű szókban az *i*-nek ez az eredete kétségtelen, pl. *disznó, csikó* = csuvas *s̆isna, ťi̊γa* stb. A mély *i̊* hang talán akkor veszett el nyelvünkből, mikor a honfoglaló magyar nép országszerte szlávokkal vegyült, kik e szokatlan hangot a szokottabb *i*-vel helyettesítették.

Számos esetben egészen világos oka van a mély hang magasra válásának, s ez az ok nem egyéb, mint egy-egy szomszéd *j* hang hatása. A *j*-t ugyanott artikuláljuk, a hol a magas hangokat, a nyelv háta és a kemény íny közt. Mennél zártabb a magas hang, annál közelebb áll a *j*-hez, s a legzártabb *i* és a *j* nagyon könnyen átmennek egymásba. Mihelyt az *i* kiejtésekor a szokottnál jobban szűkítjük a belső szájnyilást, a szűk résben surlódó lélekżet neszt támaszt s *i* helyett *j*-t ejtünk (vö. *hiába: hjába)* [1]), viszont ha a *j* kiejtésekor a szokottnál lazábban, tágabban alakítjuk a rést, *i* hallik helyette (a minthogy szó végén s mássalhangzó előtt a *j* helyett csakugyan nagyon rövid *i*-t ejtünk, mely mint kapcsoló hang a megelőző magánhangzóval kettőshangzóvá egyesül, tehát *ejt, pajzs* a kiejtésben *e'ťt, pa'zs)*. Ha már most a *j*-vel mély magánhangzó találkozik, ez

[1]) Igy mondják Erdélyben, de Somogyban is hallottam *(jába* is) és az irodalomban is előkerűl néha, pl. »De *hiába* hűs a szellő, s *hjába* szorúl a kabát.« (Szász Károly.)

könnyen hasonulhat a *j*-hez rokon *é í*-féle magas hanggá. Legismertebb példáink erre *paraj : paréj, taraj : taréj, ganaj : ganéj*. Pozsony megyében az *olajos* korsót *aléjos* korsónak is mondják (Nyr. VIII. 470). A régi *hozjám* alakból, melyből a köznyelvben *hozzám* lett, Gyergyóban *hojzám* s ebből aztán *hëjzám* válik. Hasonlókép vált ugyanott a *rajta* ezzé: *rëjta*. Szintén a keleti székelységbe, de egyebütt is, *-jik* lett a *-jok jök* ragból: *rájik, apjik, húrjik* stb. Mikor aztán a mély hang az *ë* vagy *é* hangon át közeledik vagy teljesen *i*-vé hasonul, akkor a *j* a szomszéd magánhangzóval kettőshangzóvá *(ëⁱ, éⁱ, iⁱ, ⁱi)* egyesül, s utójára e kettőshangzó egyszerű hosszú *é í*-vé, sőt néha rövid *ë i*-vé válik. Igy lesz a *paréj, ganéj*-ból *paréⁱ, ganéⁱ* s *paré, gané ;* így *olaj : aléj : alé* (Nyr. VIII. 470) ; *onnajt : onnét* stb. Igy vált a székely nyelvjárások *hëjzám* és *rëjta* alakjaiból *hézám, hízám, hëzzám, réta, ritta*. Igy lett az igéknek régi *-ojt* végzetéből előbb *-ëⁱt, -iⁱt*, s végre *-ét, -ít*, pl. *szabadojt : szabadëjt* és *szabadijt : szabadét* és *szabadít ;* ma is megvannak egymás mellett *szakajt : szakít, hasajt : hasít, sikojt* (Nyr. VI. 474): *sikít*. Igy lett a régi *jonkább : inkább* és *juhar : ihar, juhász : ihász* stb. — Minthogy a *ty ly* is ugyanott artikulálódnak, hol a *j*, az itt adott magyarázat egyúttal azt is megérteti velünk, hogyan lett némely nyelvjárásban a *tyuk lyuk*-ból előbb *tyik* (Magyari: Préd. 42) *lyik* (Pázm: 5 Lev. 262) s végre *tik, lik*.

A hangrendnek imént ismertetett megzavarodásait számos esetben ismét kiegyenlíti a kiejtés, és voltaképen itt jutunk csak ahhoz a hangváltozáshoz, melyet illeszkedésnek nevezünk. Ilyen illeszkedés történt sok rég meghonosult idegen szóban, még pedig — a mi különös — többnyire úgy, hogy a mély hang győzte le a magasat,

akár a hangsúlyos szótagban volt, akár pedig a következőkben. Példák: *pëlyva: polyva, rësta: rosta, bërëna: borona, kintërna: kintorna, nevolja: nyavalya, miloszt: *moloszt: malaszt; ocet: eczet; vogel: fogoly, sódër: sódor, sódar, hammer: hámor, zucker: czukor; szërëncsa: szërëncse, lëvënta: levente, herzog: herczëg, Gregor: Gergëly; nosilo: nyoszolya, užina: uzsonna, rakita: rakottya* és *rekëttye* stb. Némely nyelvjárások, kivált a tótsággal érintkezők, megtartottak vagy újra átvettek egyes vegyeshangú formákat, pl. *pëlyva* (Esztergom, Nyr. IX. 540), *rëstál* (Ugocsa, VIII. 425), *bërënál* (uo.), *këntërnál* (Erdély), *sódër* (Göcsej, Őrség). Más vidékeken meg, főkép Erdélyben, olyan szók is illeszkednek, melyek a köznyelvben változatlanok, pl. *templom: támplom* (Erdélyben nagyon járatos kiejtés), *gyërtya: gyortya, dëszka: doszka* (a csángóknál, II. 477), *szërda,* ill. *szërëda: szarada* (uo., IX. 453), *fërtály: fortály* (Hétfalu, III. 326).

A vegyeshangú összetett szók hajlandók az illeszkedésre, mihelyt az egyik vagy mind a két tag jelentése elhomályosodik, s ilyenkor az a tag szokott meghódolni, melynek értelme előbb elhalaványodik. Például az első tag illeszkedik ezekben: **sëm-ha: somha, soha; sëhol: sohol* (nyelvj.), *napestig*: *nepestig* (Dunán túl s a csángóknál), *sok-ideje: sik-ideje* (csáng. Nyr. III. 2), *borstörő: böstörő* (több vidéken), *dologtévő nap: dölögtivüö nap* (Somogy, IV. 181). Példák a második tag illeszkedésére: **jó-embër: jómbor, jámbor, id-nap: innep, ünnep, fej-al: fejel* (vánkos, nyelvjárásokban), *isten ugy-se(gítsęn):* néhol *isten uccsa,* máshol *isten üccse, a-helyt: ahajt* (a. m. ott, székely alak).

Még inkább alárendelt az összetételnek második tagja, hogyha képzővé vagy viszonyraggá válik,

s ilyenkor az illeszkedés köznyelvünkben általános szabály. A *belől* szó a Halotti Beszéd korában még névutó volt, az Ehrenfeld codexben már rag s azért illeszkedik: *-belől balól,* ma *-ből ból.* Igy lett a *belé, rëá* stb. névutókból *-ba be, -ra re,* s a *hat* és *ség* szókból *-hat het* és *-ság ség.* Egy esetben a mai nyelvben kezdődik, úgy látszik, az átmenet: a székelységben ugyanis a *-beli* szócska is kezd illeszkedő képzővé válni, úgyhogy azt mondják *mi járásbeli* helyett: *mi járásbali vagy?* (Kriza 449.) Viszont több vidéken még ma sem illeszkedik a *-szër* rag, s azt mondják: *háromszër, sokszër* stb. (Göcsejben, Őrségben, az udvarhelyi székelységben stb.) Göcsejben azonfölül sok más névrag sem illeszkedik: *-vel, -hoz, -nek* stb. Egy névragunk a köznyelvben sem illeszkedik, a *-kor,* úgyhogy ezt akár névutónak tekinthetnők még. Nem illeszkednek továbbá azok a ragok és képzők, melyekben *é i* hang van, mert ezek a fönt említett okokból különben is gyakoriak a mélyhangú szókban, tehát csak *-ért, -ként, -kép, -ig, -ni* van változatlan magas hanggal. De pl. a *-ség* képző *-ság*-gá illeszkedett, mert mikor képzővé vált, akkor még nem igen volt *é* hang mélyhangú szóban.

Némely ingadozásokat tapasztalunk a vegyeshangú szók ragozásában, vagyis az olyanokéban, melyekben mély hangokkal együtt magashang is van: *ë é i í.* Hogyha ezek egyszerű magyar szók, akkor mindig mélyhangúaknak tekintendők, mert kivétel nélkül mélyhangú alakban veszik föl az illeszkedő ragokat s képzőket: *fiúnak, fiú-tól, fazék-ban, fazëkasság, sétál-nak, sétál-hatnának, sétál-ás* stb.

Az összetételek csak akkor esnek ilyen elbánás alá, ha az összetétel érzése elhomályosodik s az egész kifejezés egyszerű szó gyanánt szerepel, mert különben a ragok

mindig az alapszóhoz vagyis az utótaghoz alkalmazkodnak. A *husvét* szót pl. magas hanggal ragozták, a míg valóban összetételnek érezték: *husvétnek, husvétben,* (emez még Pázmány Kalauzában 681); de mihelyt az összetételt nem érezték benne, így ragozták: *husvétnak, husvétban (husvétnek* és *husvétban* van egymás mellett már a Nádor codex 219. lapján). A nép nem érzi a *honvéd* szó két tagját s azért így ragozza: *honvédnak, honvédok, honvédság.* A *holmi*-t némelyek még magas hanggal, de többnyire már mélylyel ragozzák: *a holmiket* s *a holmikat, a holmija* vkinek stb. Veszprémben a *járkél* igét mint egyszerűt ragozzák: *járkélok, jarkéltunk.* A *mosóné*-féle szókban a *né*-nek képző-volta épen abban mutatkozik, hogy a ragok nem alkalmazkodnak ehhez a *né*-hez, hanem az egész szót egyszerűnek veszszük, tehát *mosónénak,* nem *mosónének.*

Az idegen vegyeshangú szókat csak akkor ragozzuk következetesen mély hanggal, ha utolsó szótagjok mélyhangú; pl. mindig *templomnak, templomban, fërtályra, rëktorhoz, Theseusnak* stb. Ellenben nagyon ingadozó az olyan idegen szók ragozása, melyekben az utolsó magánhangzó magas, úgyhogy van *fráterhoz* és *fráterhez, mozlimok* és *mozlimek, Józsefnek,* de *Józsinak* stb. Régente is ingadoztak már az ilyenek, pl. *Ábelrul, Herodestul* Telegdinél 110, 124, s uo. 125 *Herodesnek* is van; de ma gyakrabban olvassuk őket magas hanggal, kivált a melyeknek utolsó magánhangzója *ë*, pl. *Jupiternek, Mahomednek* stb.

A mely mélyhangú szóknak *i* vagy *é* volt első szótagjokban, a XII. században, mikor a tővégi rövid hangzó elveszett, ragtalan alakjokban csak *i* vagy *é* hangzójok maradt, pl. **nyílu: nyíl.* Az ilyeneknek azonban föntartotta a hagyomány régi mélyhangú ragozásukat: *nyilat,*

nyilra, nyilaz ; irok, irnak, irás. Mégis egyeseknél a ragtalan alak magas hangzója olyan hatással volt, hogy a szónak ragozása általánosan magashangúvá lett. Igy pl. a *szirt* főnevet, mely azelőtt mélyhangú volt *(szirtra, szirtot, szirtok),* ma már így ragozzuk: *szirtre, szirtet, szirtek.* A palóczok még ma is *csípnak, csipkodnak,* de a köznyelv szerint már csak a *csípés, csipkedés* járja. A *nyír* igét is kétfélekép hallogatjuk: *nyírnak* és *nyírnek.* A mélyhangú *derék* mint főnév mély hanggal veszi föl a ragokat; minthogy azonban mint melléknév ritkán fordul elő ragozva, ebben a jelentésében magashangúvá válik: *dërëknek* (dem tüchtigen, ellenben *dërëknak* dem leibe), *dërëkëk, dërëkség.* Egyes nyelvjárásokban s egyes íróknál más efféle mélyhangú szók is átcsapnak a magas hangrendbe, úgyhogy itt-ott ilyeneket is hallunk s olvasunk: *kíntől, kínlődik, csínje, férfinek, férfivel, gyíktül, fitítnek* stb. — Van e tekintetben egy különös szavunk, mely régi nyelvemlékeinkben mindig magashangú s csak a XVII. század óta vesz föl magas tőhangzója ellenére mélyhangú ragokat; ez a *sír* főnév, melyet azelőtt így ragoztak: *sírek, sírbe, sírje,* most pedig így ragozzuk: *sírok, sírba, sírja.* Ezt a változást nehéz kielégítőleg megmagyarázni. Nem valószinű, hogy itt olyan visszaható analogia eredményével van dolgunk, minő a *csolkol* vagy *pélpa* (l. I. 22. 23. l.). Inkább azt sejthetjük, hogy a mélyhangú *sír* ige analogiája hatott a *sír* főnévre, minthogy a beszédben gyakran szerepelnek együtt: a *sír* és *siralom, sírnak a sírnál.*

Láttuk azonban a hangok fölosztásában, hogy a m a g a s h a n g z ó k közt, kiejtésök módját tekintve, külön sort tesznek az ajakgömbölyítéssel képzettek: *ö ő, ü ű.* S ezek külön hangsort tesznek az illeszkedés tekintetében

is, de csak egy esetben: a közvetetlen következő szótagban ugyanis nem tűrik meg e hangok a közép zárt *ë*-t, hanem helyette mindig a hozzájok rokon *ö*-t követelik. E szerint az olyan ragokat és képzőket, melyeknek magánhangzója mélyhangú tők után *o*, magashangú tők után részint *ë*-vel, részint *ö*-vel ejtjük, a szerint, a mint a megelőző szótagban gömbölyítés nélkül vagy gömbölyítéssel ejtett magas hangzó van. Például: *lábhoz, kézhëz, köhöz; ágon, égën, földön; háromszor, négyszër, ötször; házatok, szëmëtëk, gyürütök; jártok, kértëk, türtök; járok, kérëk, türök; járjon, kérjën, türjön; aggódol, fekszël, feküszöl; zárkozik, vétkëzik, ütközik.*[1]) — Egy-két nyelvtani alakban az *ë* szerepét is az *ö* vette át idővel, úgyhogy csak két alak felel meg egymásnak: egy *o*-val s egy *ö*-vel. Igy pl. a 3.-személyű egy birtokot s több birtokost jelölő ragnak azelőtt hármas alakja volt: *-jok jëk jök (kardjok kertjëk kürtjök)* s néhol ma is így ejtik, de a köznyelvben ez alakok kettőre olvadtak le: *-jok jök,* s további hangváltozással *-juk jük (kertjök, kertjük,* ép úgy mint *kürtjök, kürtjük).* Szintúgy lett mind a névszók, mind az igék többes első személye háromalakúból kétalakúvá; előbb *-onk ënk önk* volt a végzete *(házonk*

---

[1]) Hasonló ajak-illeszkedés van a török nyelvekben s egy szamojéd nyelvjárásban, csakhogy ott az ajak-artikulálás nemcsak a magas, hanem a mély hangokat is két sorra osztja (l. fönt 8. l.), ennélfogva négy-alakú képzők s ragok keletkeznek. Ime pl. a jakut nyelv négyféle többesszáma: *aga-lar* atyák, *ogo-lor* gyermekek, *äsälär* medvék, *dörö-lör* orrazó szíjak. Az osztják-szamojédban van egy *n*-es rag, mely ilyen négy alakban jelenik meg: *marg-an — tob-on polb-on — tib-ën söb-ën — üg-ön ög-ön.* — A mi nyelvünkben a hármas hangrend csak újabb fejlődés; azelőtt azt is mondták: *földhëz. többszër, ökër, ördëg* stb.

kezënk földönk, járonk kérënk türönk), azután csak *-onk önk* lett, végre *-unk ünk (házonk kezönk, házunk kezünk)*.

De az *ö* különben is sok tért elhódított az *ë* hangtól. Vannak szavak, melyeket valaha *ë* hanggal ejtettek s régi nyelvemlékeinkben még így vannak írva, de most az egész magyarság *ö*-vel ejti, pl. *szërnyü, zërget* (az utóbbit Csíkmegyében ma is így ejtik), a mai köznyelvben *szörnyü, zörget*. A *csömör, csötörtök (csütörtök), tönköly, csődör* szókról és sok másról tudjuk, hogy nyelvünk a szlávságtól s a németektől csak *ë* hanggal vehette át őket s e hang helyébe csak idővel léphetett az *ö* (vö. szlovén *čemer, četrtek*, ném. *dinkel, zelter)*. Sok szóra nézve a szófejtés vagy a rokon nyelvekkel való összehasonlítás bizonyítja az *ë* hangot eredetibbnek, pl. *vörös, vërës* nyilván a *vér* származékai, *föl, fël* a *fej*-é, *költ, tölt* a *kel, tel-ik* igék míveltetője, *köz* = finn *keski* stb. Viszont más szókra nézve a rokon nyelvek ősréginek bizonyítják az *ö*-féle hangot, ámbár éppen a legközelebbi rokonok utólag elváltoztatták: pl. *öl* klafter = finn *syli* (olvasd *szüli*; vogul *täll), mög* = cseremisz *möngö-* (lapp *mange* stb.), *ösz* = finn *syksy* (olv. *szükszü*, vogul *täkus), lö* = finn *lyö- (lüö), cser. lü-* (vog. *lī-*) stb. — A déli alföld, továbbá az udvarhelyi székelység egy része a régi *ë*-t minden tőszóban, képzőben és ragban *ö*-re változtatta *(szöm, högy, szög, szögezni, szödni, szödögetöm, vereködött* stb), kivéve néhány egytagú szót s a mélyhangú szókat *(të, lë, në, ëgy; lëány, bëtyár, fazëkas)*. Már legrégibb nyelvemlékeinkben is látjuk ezt a kétféleséget, e nyelvjárási különbség tehát nagyon régen kifejlődött. Mégis habozás nélkül eldönthetjük azt a kérdést, vajjon az *ë*-ző vagy az *ö*-ző nyelvjárások őrizték-e meg az eredeti kiejtést, vajjon az *ë* régibb-e az illető szókban vagy az *ö*. Kétségkívül az *ë*.

Mert az teljesen megfelel a hangváltozások szokott menetének, hogy az *ö*-ző nyelvjárások általánosan és következetesen *ö*-t ejtenek az *ë* helyett; ellenben megmagyarázhatatlan dolog volna, miért változtatta volna a többi nyelvjárás az *ö* hangot, ha ez volna az eredetibb, épen csak a szóknak s ragoknak egyik felében *ë*-re, míg a többi alakban megtartotta az *ö*-t: *ötödik, mëgölöm, közös* stb. stb. S még kevésbbé magyarázhatnók meg azt a jelenséget, hogy e kétféle szók megválasztásában a Duna vidéke, a palócz nyelvjárás s a keleti székelység teljesen megegyezik egymással! Mindezek azt mondják: *ötödik, mëgölöm, közlekëdik* stb., ellenben *embër, mëgtëszëm, szëmtelenkëdik* stb. stb. Világos, hogy ilyen véletlen nem lehetséges, ellenben lehetséges, hogy az *ö*-ző nyelvjárások minden *ë* hangot gömbölyítéssel ejtenek, tehát *ö*-nek, valamint pl. az osztrák nyelvjárás a köznémet *a* helyett mindig ajakgömbölyítéssel ejtett hangot alkalmaz, olyanformát mint a mi *a*-nk.

Egyes esetekben nemcsak az *ë* vált ajakhangúvá, hanem az *é, i, í* is (ezekből tehát *ő, ü, ű* lesz), a nélkül, hogy mindig megmondhatnók az okát. Legtöbbször úgy látszik egy-egy szomszéd *v* vagy *l* mássalhangzó hatása okozza;[1]) pl. *hév: hö, csév: csö*, régente *béven:* ma *böven, szélé:* ma *szölö; hivës: hüvös* (míg a rokon *hideg*-ben, hol nincs *v*, megmaradt az *i), rég. hively: hüvely, iveg: üveg, fil:* ma *fül* (rokona *figyel* megőrizte az *i*-t), *szil, szilé:* ma

[1]) A *v* mint ajakhang, világos, hogy közelebb áll az ajakmagánhangzókhoz, mintsem a többihez. Az *l*-nek pedig más nyelvekben is tapasztaljuk ilyen hatását; pl. éppen a budapesti s az osztrák németség az *l* mássalhangzó előtt következetesen minden *e i* hangot ajakhangú *ö ü*-re változtat, pl. *feld: föld, stellen: stölln, billig: büllig, viel: vül* stb.

szül, szülő, ildëz: ma *üldöz, mível: művel,* régi *fív: füv-, hív: hü(v)* stb. Az is talán a tőbeli *v* utóhatása, hogy, míg némely nyelvjárások a *lëv- tëv- hiv-* igetőkből ezt képezték: *lén tén hín,* addig a többi nyelvjárás, illetőleg a köznyelv azt mondta: *lön tön hün.* Az *-öl* végű ragok is az *l* miatt vehették föl *ö*-jöket az eredetibb *é* helyett (azelőtt azt mondták *régiekrél, belél* stb., később *régiekről, belöl).* De ezekre nézve más magyarázat is lehetséges, a melyre még inkább rá vagyunk utalva ama ténynyel szemben, hogy az *ő*-végű igenevek eredetileg *é*-re végződtek: *szilé, idvezejté* stb. Az *ő* ugyanis mint ajakhang, jobban megfelelt az ajakhangú *ó*-nak, melylyel a mélyhangú igeneveket mondták, tehát ezek analogiájára mondták amazokat *ő*-vel (szintúgy *-ról rél* helyett *-ról röl* stb.). Egyes alakok maiglan tanúskodnak róla, hogy ez az *ő* is előbb *é* volt: *szülék, szüleim, szüle, teteje, tetéz* stb.[1]) — Egy esetben hasonulás okozta az *é: ö* változást. T. i. a *kérnők* igealak eredetileg így hangzott *kérnéjök* (pl. Weszp. C. 54), de aztán az *é ő*-vé hasonult a rákövetkező ajakhangú *ö*-höz, lett tehát *kérnöjök (szeretnöjök* uo. 46) s ebből utóbb *kérnők.* Ebben az igealakban a mély hangsor is hasonló labializálást mutat, t. i. *á : ó* változást, pl. *ad-ná-jok : ad-nó-jok : adnók.* Viszont az udvarhelyi székelység kiejtésében az *a* hang elveszti labiális elemét, ha a következő szótagban *á* van, tehát ehhez rövid *à*-vá hasonul az *a*, pl. *kapa: kàpál, hal: hàlál, bétakar: bétàkàrák.*

Az illeszkedés után a magánhangzókra nézve szintén

[1]) Az igenév alakulására hatással lehettek még az *-ó ő* (ma *-ú ű)* képzős melléknevek, melyek régi nyelvemlékeinkben úgy látszik sehol sem fordulnak elő *é* hanggal, hanem csak így: *kishitő, keserő* stb.

fontos a nyiltsági fok változása. Rövid magánhangzóink, mint már láttuk (I. 152. 153. l.), a XIII. század óta egy-egy fokkal nyiltabbra váltak: *u→o→a*, *i→ë* stb., pl. *nopun: napon, iggy: ëgy.*[1]) Bizonyos helyzetekben megmaradt a zártabb hangzó, nevezetesen az *lt* és *nk* hangcsoportok előtt. Igy pl. a Halotti Beszéd-beli *vola, holsz* ma *vala, halsz,* ellenben megmaradt zárt *o*-val *volt* és *holt* (*holt ember, holtomig,* míg az igéül használt *holt* legújabban mégis átment a többi alak analogiájába: *meghalt, meghaltak),* továbbá *olt* (vö. *aluszik).* Az *úrom* szabályosan *uram* lett, ellenben az *uronk* megmaradt a XIV. XV. századig változatlan, sőt utóbb még mélyebb magánhangzót vett föl: *urunk.* — A régi tővégi magánhangzó, mely eredetileg természetesen minden tőben más meg más volt, midőn kötőhangzóvá lett, sőt a raghoz is csatlakozott, bizonyos esetekben állandóan zárt vagy nyilt alakban állapodott meg, a nélkül, hogy e megállapodásoknak okait eddigelé megmondhatnók. Igy pl. az *n* helyragban a zárt magánhangzó lett szabályos: *házon, kézën, tüzön;* ellenben a melléknevek módhatározó alakjában a köznyelv kevés kivétellel nyilt hangzót tesz eléje: *magasan, erősen.* Ezzel megint összefügg, hogy ugyanezek a melléknevek rend-

---

[1]) Máshol is találunk rá példákat, hogy az összes magánhangzók nyiltabbá vagy zártabbá válnak, tehát olyan kapcsolatos, összefüggő változáson mennek át, minőnek a német lautverschiebungot tartják. Igy pl. éppen a legújabb köznémet kiejtés majdnem ugyanazt a változtatást teszi, melyet a magyar kiejtés a XIII. század óta mutat: az *und*-ot már majdnem *ond*-nak ejti, a *fünf*-öt *fönf*-nek, a *ding*-et *dëng*-nek stb. A litván nyelvben a görög-latin *ā*-nak *ō*, a görög-latin *ō*-nak *ū* felel meg, tehát: *ā→ō→ū*, mindegyik egy fokkal zártabb lett.

szerint nyilt hangzóval képezik a többest és a tárgyesetet, míg az egészen hasonló hangzású főnevek zárt kötőhangzóval járnak (illetőleg kötőhangzó nélkül képezik ez alakokat); pl. *magasak*, *erösek*, *magasat*, *eröset*, de *farkasok*, *ösök*, *farkast*, *öst*. Szintén nyilt kötőhangzóval ejtjük a föltétes módot s az infinitivust: *mondana*, *küldene*, *mondani*, *küldeni*. Ellenben zárt hangzó állapodott meg a jelentő módban a folyó cselekvés 1. személyében: *irok*, *kérëk*, *győzök*, *irom*, *kérëm*, *győzöm*; míg a fölszólító módban s a befejezett cselekvésben megint nyilt a hangzó: *irjak*, *győzzek*, *irjam*, *győzzem*, *irtam*, *győztem*. És így tovább.

Újabban egyes esetekben ellenkező hangfejlődést látunk, hogy t. i. rövid hangok zártabbá válnak. Igy pl. a névszók *-jok jök* személyragját az országnak zöme ma *-juk jük*-nek ejti (*kardjuk*, *kertjük*), talán az *-unk ünk* és az igei *-juk jük* együttes hatása következtében (*kardunk*, *kertünk*, *tartjuk*, *ejtjük*). — Göcsejben s a szomszédos nyelvjárásokban az utolsó szótag *a*-ja *o*-ra válik, ha az utolsóelőttiben *á* van, s a szóvégi *e ë*-re, ha az utolsóelőttiben *e* vagy *é* van; pl. *lábo*, *látjo*, *káso*, *békáro*, *várnok*, *ekë*, *epë*, *nézvë* stb. Ennek oka talán a dissimilatióra való hajlandóság, melylyel a mássalhangzóknál is fogunk találkozni, s mely ellentéte az assimilatiónak vagyis hasonulásnak. [1]) A göcseji nyelvjárásban ugyanolyan dissimilatiókat találunk, ámbár nem oly következetesen alkalmazva, ha az *a* megelőzi az *á*-hangú szótagot, pl. *soláto*, *vosárnap*,

[1]) Ilyen dissimilatio az is, hogy a háromszéki nyelvjárásban hol a *-jok jëk jök* birtokos személyragok általánosan *-jik*-re változtak, az *i*-végű névszók kivételt tesznek s eredetibb hangjával veszik föl a ragot: *annyi-jok*, *ennyi-jëk*, *többi-jëk*, *fëli-jëk*, *mëgi-jëk*, nem pedig *annyi-jik* stb. (v. ö. M. Nyelvészet VI. 213).

dorázs, porázs (M. Nyelvészet V. 75), *mogát* (Nyr. I. 374, de uo. *magát* is), *mogába, nyokába* (III. 180, 426, azt várnók: *mogábo, nyokábo.)*

A hosszú magánhangzók nagy része zártabbá vált a XV. század óta. Zártabb lett általában a régi nyilt *ê* hang, melyet mint láttuk a régi magyar kiejtés pontosan megkülönböztetett a zárt *é*-től (I. 170. l.), holott a mai köznyelv mindig ezt a zárt *é*-t ejti helyette, úgyhogy a két hang teljesen egybeesik. Vannak azonban egyes nyelvjárások, melyek következetesebbek voltak s a régi *é*-t is egy fokkal zártabban ejtik vagyis *i*-t mondanak helyette: *lílëk, ídës, szíp* stb. Ez a változás a köznyelvben csak némely alakokban van elterjedve. Igy pl. a régi *kévân, kénoz, késér* igéket ma *í*-vel ejtjük: *kíván, kínoz, kísér*. Az *-ént* rag, a mennyiben határozókban fönmaradt, ma rövid *i*-vel van; *szërint, részint, alkalmasint*. Szintúgy lett a régi *-nyé* képzőből és *-ég* ragból *-nyi* és *-ig*. Az igeképző *-ít*, nem bizonyos, közvetetlen miből lett, *-ét*-ből-e vagy *-ijt*-ből. Szintén nagyon el van terjedve az élőbeszédben a régi zárt *é*-t helyettesítő rövid *i* az egyes 3. birtokos személyragban: *kezit, kezire, közepibe, kedviért* stb., sőt néhol az alanyesetet is így mondják: a *kezi, a közepi* e h. *keze, közepe.* — Szintén zártabb hangzó helyettesíti bizonyos esetekben az *ó ő* hangot a XV. század óta. Az akkori *ó ő* végű melléknevek ma *ú ű*-re végződnek, pl. *jó-illató: jó-illatú, kishitő: kishitű, aszjó: asszú, keserő: keserű* stb. A hasonló alakú főnevek is így végződtek azelőtt, pl. *tanó, koszoró, kesselő, kösöntyő.* A régi *-ól öl* igeképző s az *-ól öl* névrag ma szintén általánosan *-úl ül* vagy inkább rövidítve *-ul ül,* pl. *fordól: fordul, készöl: készül, példáól: például, kivöl: kívül.* — Általában tehát azt mondhatjuk, hogy hosszú

hangzóink egy fokkal zártabbak lettek. A mi következetlenséget látunk az *é ó ö* hangok történetében, az valószinűleg úgy fog magyarázódni, hogy a hol e hangok látszólag változatlan maradtak, az Árpádok korában voltakép nem ezeket, hanem kettőshangzókat ejtettek, úgyhogy a mai *jó, való, elö, kék* eredetileg *jou, valou, eléü, këik* volt. A mi akkor már *ó ő é* volt, abból csupa *ú ü í* lett, az akkori *ê*-ből pedig (valamint az *ëi*-ből is) zártabb *é*. Változatlanúl csak a régi *ú ü í* maradt (*kút, víz* stb.), mert ezek már zártabbá nem lehettek, továbbá az *á*, mert ennek megfelelő tiszta zártabb hangunk nincs (az *ó* vagy *â* már gömbölyítéssel ejtett hangok.)

Közönséges jelenség a hangtörténetben, hogy a magánhangzóknak időmértéke megváltozik: a rövid megnyúlik vagy a hosszú megrövidül.

A nyujtásnak egyik közönséges oka más nyelvekben a hangsúly, mert a szónak legnyomósabban ejtett, legjelentősebb szótagját hajlandók vagyunk tovább is hangoztatni. De a mi nyelvünkben erre alig van biztos példánk, [1]) talán az egy *álom,* mely a XII. században még

[1]) A székely kiejtésben e jelenség sokkal közönségesebb, úgyhogy ott sok szónak első tagja megnyúlik: *mútat, kútat, rókon, fütyöl, vídék* stb. De van ott azonkívül egy sajátságos magassági hangsúly, mely a mondatnak utolsó szótagját egyúttal megnyújtja: *hazâ, hagyôm, sohôgy* (l. Steuer: A székely ny. hangjai 11—13). Van egy ehhez hasonló jelenség a köznyelvben is. Hozzá vagyunk ugyanis szokva, hogy a kérdésben az utolsóelőtti szótagot emelkedő hangon ejtjük, tekintet nélkül arra, hogy kezdő, közép vagy végső tagja-e az valamely szónak (*jön*nek? meg*jöt*tél? taka*rod*tok? meg*jött* már? lá*tod* ezt?), de egyúttal a kérdésnek utolsó szótagját mélyebb hanggal mondjuk. Hogyha már most az egész kérdés csak egy szótagból

valószinűleg így hangzott: *olmu* (vö. *oloǵ* Vitk. C. 41. aludj, s ma is *olt;* Anonymus az *almu*-t és *Almus*-t alkalmasint röviden ejtette még), ebből aztán *alm* lett, s utóbb *álm, álom.* Ebben a szóban a hangsúlyon kívül előmozdíthatta a nyúlást a magánhangzóra következő zönge hang: *l,* mert ez más esetekben is így hatott a magánhangzókra. Az *l* hang előtt már majdnem négyszáz év óta meg-megnyúlik a magánhangzó, ha a kettő egyazon szótaghoz tartozik. Már a XVI. század elején találunk egyes codexekben, olyan alakokat, minők *vot, vona,* melyeket bizonyára így kell olvasnunk: *vót, vóna.* Az *l*-nek elveszése nem történt hirtelen, hanem lassankint gyöngült s adta át a maga idejét a magánhangzóknak, úgyhogy ez fokozatosan nyúlt meg s már hosszú volt, mielőtt az *l* egészen eltünt volna. [1]) Az olyan közvető alakok, minők *vólt, vólna, bólt, gondólni, ülni* stb., soká használatban voltak, mint Pázmány és mások írásamódja bizonyítja, sőt Debreczenben és a székely földön még ma is használatosak. Az utóbbi nyelvjárásokban az *r*-nek is ugyanolyan hatása van a megelőző magánhangzókra; azt mondják pl. *sôrba, pôrba, akkôr, gôrbe, Êrdély* stb. (szélesen ejtett magánhangzóval). A székely kiejtés bizonyos esetekben ezt az *r*-et is elenyészti, úgy mint az *l*-et láttuk enyészni, nevezetesen a *-kor* és *-szër* ragokban: *akkô,*

áll, akkor egy magánhangzóra esik a hangnak emelése és lebocsátása, pl. *úgy? ő?* S hogy ez a két mozzanat jobban kitűnhessen, ilyenkor a rövid szótagot mégis megnyújtjuk, pl. *âdsz? tē?*

[1]) Az *l*-es magánhangzót mintegy kettőshangzónak tekinthetjük, mely aztán ép úgy válik lassankint egyszerű hosszú hangzóvá, mint más kettőshangzók; tehát pl. *ol*-ból ép oly módon lesz *ó,* mint a régi *ou*-ból, úgy t. i. hogy a kapcsoló hang képzéséhez való helyzetet mindinkább futólag érinti a nyelv.

hatszô stb.[1]) Ezeken a p ó t l ó n y u j t á s o k o n kívül vannak még olyan nyujtásaink, melyek az a n a l o g i a eredményei. Pl. a pótló nyujtást belső analogiánál fogva átviszszük néha a szónak olyan alakjaira is, melyekben nem volna helyén, nevezetesen olyanokba, melyekben az *l* is tisztán megmarad, mert a következő magánhangzóval képez egy szótagot. A *gyülö(l)t, gyülö(l)ködni, gyülö(l)ség, válaszó(l)tak* analogiájára néha ilyeneket is hallani: *gyülőlöm, gyülőlet, válaszólok* stb. e h. *gyülölöm, válaszolok.*[2]) K ü l s ő hangbeli analogia okozza, hogy az idegen szók végén megnyujtjuk az *o*-t, mert a rövid *o ë ö* hangokat köznyelvünk szó végén nem tűri (néhány egytagú szó tesz csak kivételt: *no, në, të, lë, -ë;* az *ö*-re egyáltalán nincs, csak nyelvjárási példa). Azért hát *banko, báro* helyett azt mondjuk: *bankó, báró* stb. Az *u ü i* hangok hosszuságukra nézve egyáltalán ingadoznak mai kiejtésünkben, azért néha olyan szókban is ingadoznak, melyekben voltakép csak rövidhangzó van helyén. *Pipa, igen* helyett sokszor hallani: *pípa, ígen,* a *csíp* szó *í*-je is csak újabban nyúlt meg, s e szabadsággal különösen verselőink élnek gyakran.[3]) *Ördöngös* helyett

---

[1]) Ugyanezek a nyelvjárások a *j* előtt is nyujtják a magánhangzót: *êjteni, hâjtani, ehêjt, ahâjt* stb.

[2]) Már versiróknál is találkozunk néha ilyenekkel: *gyülőlöm* (Arany: Aristophanes II. 36); *a fajgyülőlet üszke* (Sárosi: Arany Trombita 180); *válaszólok* kedves kis versedre (uo. 192).

[3]) Pl. *csíkorgasd* fogad (Arany: Arist. II. 274); *úgyét, rövídül* (Szász K.: Téli Rege 1. fölv. 2. szín); *vígye* (uo. 2 : 3); azóta illetetlen áll a pecsét s az *írat* (uo. 3 : 2). — Szorultságukban a versirók különben is nagyon szabadosan bánnak a magánhangzók időmértékével. Pl. ugyancsak a Téli Rege fordításában (1 : 2) a *kapuja* szó egy versben így van alkalmazva: *kāpŭjā*, s a közetlen következőben már így: *kăpújă*.

azt is halljuk néha: *ördöngős.* Itt a külső analogia a jelentésnek egy mozzanatával függ össze, népetimologia-féle. A kik ugyanis így ejtik, az *ny* miatt olyan igei származékot éreznek benne, minők *terjengős, borongós.*

A nyujtásnál sokkal gyakoribb jelenség a rövidítés, s ennek oka a futólagos, hanyag kiejtés, mely kerüli a fölösleges munkát. Vannak nyelvjárásaink (a dunántúli s a háromszéki), melyekben a legzártabb hangzók, tehát az *ú ű í* mindig megrövidülnek, akár hangsúlyos, akár súlytalan szótagokban vannak, kivéve a pótló nyujtás eseteit. Tehát azt mondják: *ur, ut, kut, kutba, bün, tür, tüz, türtek, tüznek, abbul, ebbül, viz, tiz, sir, sirnak* stb., de *tanútam, südő, szíva (szilva), hí, szí (hív-, szív-)* stb. A göcseji nyelvjárás még a pótló nyujtásokat is megrövidíti utólag, pl. *elmëgy: êmëgy: emëgy, avval: avvâ: avva;* de a Balaton vidékén is mondják: *abbu, ebbü, âru, ettü,* e h. *abbú, ebbű* stb. Némely vidéken csak egyes szók rövidülnek s ennek nehéz az okát megmondani; azt mondják pl. *alaja, melleje, beleje* (az utóbbit talán a *bele* hatása alatt, a többit meg a *beleje* analogiájára). A palóczok azt mondják: *vagdos, hagdos* e h. *vágdos, hágdos,* s a köznyelv is: *vagdal,* mintha a helyzeti hosszuság fölöslegessé tenné a szótagoknak természeti hosszuságát, de mért csak ebben a három esetben? — Bizonyos alakokban a köznyelv általánosan megrövidítette a magánhangzót. Így nevezetesen a hangsúlytalan *-ul ül* névragban s *-ul ül* igeképzőben: *például, ëgyedül* stb.; *tanul, fordul, kerül, feketül* stb. (de *nyúl, gyűl, fűl, hűl* s más egytaguak, vö. *nyujt, gyüjt, fűt, hűt; nyílik* és *nyilik: nyit, sül: süt).* Kétes, vajjon hosszan vagy röviden ejtik-e többen az *-ú ű* képzős mellékneveket: *kislábú, nagyképü, hosszú, keserű,* és *kislábu, nagyképü,*

hosszu, keserü. — Alaktani tekintetben fontos a hosszú és rövid hangzó váltakozása az úgynevezett hangrövidítő névszókban: *madár, madarat; levél, levélre, levélben: levelet, levelek, leveles* stb. Hogyan keletkezett a két alak közti különbség? nincs még kielégitőleg megmagyarázva. Talán a körülvevő rövid hangok hatása alatt rövidült meg az *á é* is a *madarat, levelek*-féle alakokban? Mellette szólna az, hogy nem rövidülnek meg e magánhangzók egy névszóban sem, melyben a megelőző szótagnak hosszú a magánhangzója, pl. *vásár: vásárok,* nem *vásarok* stb. Ellene szól, hogy van akárhány más háromtagú szónk, melyben csak a középső magánhangzó hosszú: *halálom, igérëk, kapások, kefélëk* stb. Igaz, hogy a *kapások, kefélëk*-féle származékok rövidülését meggátolhatták az alapszók hosszúhangzós alakjai: *kapát, kapára, kefém, kefével* stb. Hogy pedig a *madáron, levélig* kivételt tesznek a rövidülés alól, azt a többi nagyszámú helyhatározó alakok okozták, melyek mind hosszúhangzósak: *madárra, levélben* stb. — Szabályosan megrövidült még a hosszú *á é ê* némely alakoknak végén, mert a szóvég a reá eső csekély hangsúly miatt leghajlandóbb a rövidülésre.[1]) Hosszú volt valaha az *a e*-végű névszók véghangzója, minők *apa, szüle;* megmaradt a hosszú hang ragok előtt: *apá-t, apá-m, szülé-m*

---

[1]) A hangsúlytalan szótagok rövidítése legföltünőbb abban a három ugor nyelvágban, melyben idegen hatások következtében a hangsúly az első szótagról átment a többi szótagokra, t. i. a mordvinban, cseremiszben és a zürjén-votjákban. Ezekben ugyanis alig találunk olyan szókat, melyekben az első szótag hosszú maradt, míg a többi négy nyelvágban az ilyen szók egészen közönségesek (l. Munkácsi. Nyr. XIII. 13). A mordvin annyira ment ezen az úton, hogy sok szó egészen elvesztette első magánhangzóját.

stb. Hosszú volt a 3. személyü birtokost jelölő *-a e: háza, keze,* vö. *házá-t, kezé-ben* stb. Hosszú véghangja volt továbbá a 3. személynek az elbeszélő alak és föltétes mód tárgyatlan ragozásában, minő *kére, jára, kérne, járna.* A megfelelő társalakoknak ma is állandóan hosszú hangzójok van: *kérék, kérnék, járál, járnál, járnánk* stb. Mindezeket a véghangokat meg is találjuk még egyes nyelvemlékekben hosszan, illetőleg kettőztetve, leggyakrabban a Jordánszky és Érdy codexben; pl. *yghee (igê), feketee; kezee, terhee; ellenee, bennee; maradaa, ylee (ilê,* ma *üle); aallanaa, kellenee* stb. — Ugyanezekben a nyelvemlékekben egyes tőszótagok is hosszú hanggal vannak írva, melyek azóta megrövidültek. Az Érdy codexben pl. a *lel, këll* és *mënni* igék, a *mell* és *szër* főnevek, az *elö* és *fël* szócskák tőszótagja következetesen kettős *ee*-vel van írva: *leelte, keellemetes, meenyetek, meellye, zeertartas, zeerzetes, eelee (êlé), eeleb (êlébb), feelebb* stb. Hogy ez nem pusztán valami helyesírási sajátosság, azt bizonyítja sok más körülményen kivűl az a következetesség, melylyel pl. az *und*-jelentésű *es* (ma *és*) és az *auch*-jelentésű *ees* (ma is) meg van különböztetve az Érdy codexben. [1]) — Egyes esetekben a hosszú és a rövid magánhangzó vegyest használatos még a mai köznyelvben is, pl *ád: ad, hágy: hagy, kél: kel, nékëm: nekëm, véle: vele, birkózik: birkozik, mérközik: mérközik, csavaródik: csavarodik, belé: bele* stb.

A magánhangzónak e l v e s z é s e nem egyéb, mint egy további foka a rövidülésnek. A hosszúság és rövidség

[1]) Hiszen számtalan esetben az Érdy-C. kettős *e*-je s *a*-ja még a mai kiejtés szerint is hosszan olvasandó; pl. »*teyeewel newelee ffyaat*« (660. b. lapon) stb. stb.

nem állandó időmértékek, mint pl. a zenében az egész és fél hangjegy. Valamint énekelni lehet egy magánhangzót háromnegyed ($^1/_2 + ^1/_4$) hangjegyre, ép úgy vannak a beszédben félhosszú hangzók s ezek előzik meg a rövideket, mikor a hosszú hangzók idővel megrövidülnek. Némely nyelvekben, pl. a francziában, egész közönségesek a félhosszú hangzók. S valamint a zenében, a népdalban vannak a félnél is rövidebb hangok: $^1/_4$, $^1/_8$ és így tovább: ép úgy vannak a beszédben a súlytalan hangzók közt rövidnél is rövidebbek, melyeket lassankint egészen elhanyagol a kiejtés. — Valamint a rövidülésnek, úgy az elenyészésnek is leginkább a szóvégi súlytalan magánhangzók vannak kitéve. Azért vesztették el véghangzójokat mind azok a névszók, melyeknek alanyesete a XII. században rövid hangzón végződött, tehát *nogyu: nogy (nagy), váru: vár, cserü: cser, némběri: némběr, kerékü: kerék*. Láttuk már, hogy a teljes alakok még sokszor előfordulnak régi okiratainkban (l. I. 155. l.). Egyes esetekben még hosszú véghangok is elvesztek idővel, nevezetesen igekötők és névragok *á é*-je; így *fölé: föl, elé: el, belé: bel* (ma *be), mëgé: mëg, -hozzá: -hoz, -neki: -nek* (de *viszhá: vissza, öszvé: össze*). — A szóvégi hangzó elveszését sokszor sietteti az a körülmény, hogy a következő szó is magánhangzón kezdődik. Ezt nevezetesen némely állandó kapcsolatokban, összetételekben tapasztaljuk: *gazd'asszony, gazd'uram, ifj'úr, ifj'asszony, od'adta, kétségb'esés, lelk'ismeretes* stb. A nyelvjárásokban még több effélét találunk: *id'adja, Ab'új, kecsk'olló, ellemb'átú* (átellenben); a székelyeknél: *abb' a helybe, err' a szóra* vagy *erre' szóra,* sőt a palóczoknál egytagú igekötőkben is kiesik egy-egy magánhangzó, hol megvédhetné a hangsúly: *b'éri, vele, b'ütyük (beütjük), l'ülök (lëülök);*

vö. Dunántúl: *m'uta* e h. *mióta.* Az utóbbiakhoz hasonlókat. a köznyelvben is találunk, de csak egyszerű szókon belül, s csak olyankor, mikor a második magánhangzó hosszú; pl. *lëány: lány, rëám: rám, *rëólam: rólam* (a csángóknál még *riólam), miért: mért, mert.* — A szóvégi magánhangzó elveszése mellett leggyakoribb nyelvünkben a második szótag hangzójának az elenyészése, s ennek oka az, hogy mindjárt az erős hangsúlyú első tagot követi. Más nyelvekben is gyakran tapasztalható természetes jelenség, hogy a hangsúlyos szótag hatása alatt elvész a szomszéd szótag magánhangzója, általános szabály ez pl. a franczia hangtörténetben. Nálunk a XIII. században azt mondják még: *uruszág, részët, ozut, ásovány, szuluga, szërëda, *pálicza, *málina, Zsitova, Zagyava,* s ma azt mondjuk: *ország, részt, azt, ásvány, szolga, szërda, pálcza, málna, Zsitva, Zagyva.* A hol abban a korban a szónak második magánhangzója rövid volt s mind előtte, mind utána egyszerű mássalhangzó volt, a legtöbb esetben elveszett a magánhangzó, föltéve, hogy a szó végén kiejthető mássalhangzócsoport támadt (pl. *bokor*-ból nem lett *bokr* stb.). A hol mássalhangzócsoportok akadályozták a második magánhangzó kiesését, a harmadik esett ki, ha reá nézve megvoltak az említett föltételek; pl. *eresztëvény (erezteuen* egy 1293-ki oklevélben): *eresztvény; *barkovicza* (szláv **brekovica,* l. Mikl.): *barkócza; *eszten-idöre: esztendöre.* — Némely alakokból később veszett ki a második magánhangzó, pl. *vígaság: vígság, aloszik: alszik, látod-ë: ládd-ë, mit teszek: metszek, mit tegyek: meggyek* stb.

Néha nemcsak a magánhangzó vész el, hanem vele együtt a szomszéd mássalhangzó is, úgyhogy egész s z ó t a g e s i k k i egyszerre. Nem szólunk itt újra az elkoptatott

udvarias szólásokról s más efféлékről, melyeket már bevezetésünkben érintettünk (I. 13. l.). Mint más nyelvekben, [1] úgy a miénkben is legtöbbször esik ki két hasonhangzású szótag közül az egyik. Például *asszony-anyám : asszonyám, kántor-uram : kántoram* (Nyr. VII. 34), *Gvilelmos : Vilmos, ebbelől : ebből, abbalól : abból, látotta : látta, futottam : futtam, ütötték : ütték, áhítatoskodik : áhitoskodik* (kétszer egy népmesében Figyelő 1877. 302), *add-ide : adde* (Nyr. VI. 423), *élëgëdendő : élëgendő, gyermëkëcske : gyermëcske ; hajlokocska, hajlékocska : hajlocska, hajlécska* (Érs. C.), *minemő : minő, *lévék *lévél *lévén : lék lél lén* és *lök löl lön,* stb. Ide tartozik az is, hogy a fölszólító módban azt mondjuk *irjuk irjátok irják* e helyett: **ír-ja-juk *ír-ja-játok *ír-ja-ják.* Már nehezebb megmagyarázni, hogy *irjad* is ezzé rövidül : *ird ;* ez mindenesetre avval az általános irányzattal függ össze, hogy a fölszólitó módnak oly gyakran s nem ritkán indulatosan ejtett 2. személyét rövidíteni szereti a kiejtés. Azért maradnak ez alakban az összes iktelen igék s újabban még az ikesek is személyrag nélkül *irj, várj, dolgozz(ál), igazodj !* Még nehezebb annak okát adni, hogy a régibb *irtanak, jöttenek* alak újabban ezzé rövidült : *irtak, jöttek ;* továbbá egész végszótagok elesésének az olyan ragos alakokban, minők **irája : irá, irnája : irná, *vagyol : vagy, öszkoron : öszkor, másképpen : másкép* stb. Emezekre visszatérünk a ragozás tárgyalásában.

---

[1]) Vö. Leo Meyer : Vergl. Gramm. I. 281, Kuhn's Zeitschrift XXII. 98, Fleckeisen's Jahrbücher CXI. 368. Az észt nyelvben a *-ta* végű igék gyakran csonkúlnak meg a szenvedő igenévben, mert a képző is *t*-hangú szótagból áll, pl. *armasta-tud : armastud, paranda-tud : parantud, ärata-tud : äratud* (»sehr gebräuchlich« Wiedemann Gramm. 465).

Járulékmagánhangzók közbeszurása is előfordul, de csak mássalhangzócsoportok könnyítésére, kivált szó elején és végén. Az altaji nyelvek rendszerint nem tűrnek a szó elején egynél több mássalhangzót, azért ha olyan idegen szókat vesznek át, melyek több mássalhangzón kezdődnek, vagy elül vagy közbűl egy-egy magánhangzóval toldják meg.[1]) Elül toldotta meg nyelvünk, még pedig *i*-vel, a rég meghonosult *st*, *sp*, *sk* elejü idegen szókat, pl. ném. *stab: istáp, strang: istráng, spital: ispitály*, olasz *stallo: istálló, schola: iskola, scatola: iskátula*. Néha az *i* helyett a következő szótagéhoz hasonló magánhangzó szerepel, pl. *schola: oskola, sturm: *ustrum: ostrom;* így rendesen az *szt* kezdetű szláv szók előtt, pl. *strêha: ësztërha, stolŭ: *osztol: asztal, stogŭ: *osztog: asztag*. Más csoportokba a két szókezdő mássalhangzó közé járult a magánhangzó, még pedig rendszerint a következőhöz hasonló, de mindig rövid hangzó. Pl. szláv *krstjan: kërësztyén; krupa: *kurupa: korpa; greben: gereben; gramada: *garamada: garmada; prazĭnŭ: parázna; bratŭ: barát; klasŭ: kalász; plêva: *pëlëva: pëlyva, polyva; sluga: szuluga: szolga; slama: *szalama: szalma; srêda: szërëda: szërda; kvasŭ: kovász;* német *pretze: perecz; schlacke: salak; schlecht: selejt (selejtes,* a palóczoknál *eslejtes); schnur: zsinór; *smalz (schmelz): zomálcz, zománcz; kramer: kalamár: kalmár; puryer: pologár: polgár* stb. E mássalhangzócsoportokat régi nyelvemlékeinkben részben még eredeti alak-

[1]) Más nyelvekben is előfordúl ez, pl. a kelta s a román nyelvekben, a baszk nyelvben stb. (l. I. 73. l.) Példák altaji nyelvekből: a *szalmát* a vogulok is *solom*-nak ejtik; az *ispitályt*, a *keresztényt* a kazáni tatárok is így nevezik: *ešbitäl, keräšen* (emez baszkul *guiristinoa)* stb.

jokban olvassuk, pl. *brát* a Halotti Beszédben, *krisztyán* egy 1278-i oklevélben (»villa cruciferorum Cryztyan vocata«). — A szóvégi csoportok nagyrészt még XV. századbeli emlékeinkben is változatlanul megvannak, de később egyes mássalhangzócsoportokat *(lm, rm, tk* stb.) nem tűrt meg a magyar kiejtés s ilyenkor egy-egy középzárt magánhangzót szúrt közbe *(o ë ö)*; pl. *hotolm, hatalm: hatalom; álm: álom; fejedelm: fejedelëm; orm: orom; turm: torm, torny: torony; titk: titok* stb. stb.

A mássalhangzókról elmésen mondták, hogy a csontokhoz hasonlók a szók hangtestében, míg a magánhangzókat izmokhoz hasonlították, a mennyiben ezek a mozgékonyabb s változóbb, azok az állandóbb elemek. Mégis vannak nyelvek, melyekben a mássalhangzók is gyakori változásnak voltak alávetve (ilyen pl. a német), s a mi nyelvünkben is, mióta elvált ugor rokonaitól, egyes lényeges változásokat szenvedtek, csakhogy ezek részben a történetelőtti korba esnek. Ezen régibb mássalhangzóváltozásaink közül legfontosabbak azok, melyek az artikulálásnak módját illetik, nevezetesen a zárhangoknak réshangokra változása. Ez abban áll, hogy idővel lazábban-lazábban képezték a zárhang kiejtésekor magát a zárt, s így természetesen oda jutottak, hogy a régi zárhang helyett réshangot ejtettek: *p* helyett *f*-et, *k* helyett χ-t. Különös, hogy az eredeti *t* hang e változástól majdnem teljesen ment maradt, tehát nem változott *sz*-re.[1])

---

[1]) Más nyelvekben ez is közönséges hangváltozás. A görög

Ellenben az ugor *p* a szó elején, mint már láttuk (I. 75. l.), szabályosan *f*-re változott; ilyen eredetű *f*-ünk van a *fa, fészek, fél, fi, fene, fog, fő* és számos más szóban. — Az ugor szókezdő *k*-nak számos magyar szóban *h* felel meg, pl. a *hal, három, hat, halad, hág* szókban. De az ilyen *h*-t, mint Halotti Beszédünk bizonyítja, még a XIII. század elején χ-nak is ejtették. A *k*-ból tehát közvetlenül χ lett de ez a változás csakis mély vagyis hátsó magánhangzók előtt történt,[1]) még pedig azért, mert ilyenkor tényleg máshol, t. i. hátrább képezzük ma is a *k* hangot, mintsem a magashangú szókban. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha megfigyeljük nyelvünk mozgását az egymás után kiejtett *ka ke* szótagokban. Hogy némely ugor-eredetű mélyhangú szavunkban, minők *kar, kacsint, kíván, kullog, kúsz,* miért maradt változatlan a kezdő hang, az nincs még felderítve, de valószínű, hogy ezekben másféle *k*-t ejtettek, mintsem a *hal, három* szók ősalakjaiban. — A *k:* χ változáshoz hasonló a szóközépi *g*-nek *j*-re változása, mely szintén történetelőtti, pl. *buj(-ni)* e h. **bug-, fej* e h. **pege, haj* v. *héj* e h. **sogo;* ide tartozik a fölszólító mód *j*-je, mely a rokon nyelvek tanusága szerint szintén *g* volt eredetileg. Ezzel a hangváltozással sok más nyelvben is találkozunk.[2])

φύσι(ς), a latin *versio,* a német *dass,* a franczia *nation s* hangja mind *t*-ből keletkezett.

[1]) A csuvas, jakut és mongol nyelvekben is csak mélyhangú szókban változik a *k* χ-vá. Az ugor nyelvek közűl a kondai vogul és a legtöbb osztják nyelvjárás is végrehajtotta ezt a változtatást, de szintén csak mélyhangú szókban, pl. *hat:* k.-vog. χ*ot*, oszt. χ*ot*, χ*ut;* ellenben *két, kettő:* k.-vog. *kit,* oszt. *kūt, kat* (ez újabban lett ott mélyhangúvá).

[2]) Igy pl. a berlini német kiejtés magánhangzók előtt *g* helyett

Ugyanilyen *g* sok esetben *v*-re változott: *buv-ik, jöv-ök, szövök* stb. E változásnak menete nincs még megmagyarázva, de a közvető hang alkalmasint γ volt, mely a χ-nak megfelelő lágy hang.[1] — A *p: f* változásnak párja az, hogy magánhangzók közt az ugor *b-t v* helyettesíti nyelvünkben, pl. a ***kevés**, levél, **hüvely*** szókban. Hasonló eset az is, hogy ugyanabban a helyzetben az ugor *d*-ből nagyrészt *z* lett, pl. a *ház, kéz, víz* szókban. — **Réshangnak zárhangra változása** az eddigieknél sokkal ritkább jelenség. Csak a *j: gy* változás fordul elő gyakrabban — más nyelvekben is[2] — de okát ennek sem tudjuk megmondani. Nagyon el vannak terjedve a *gyün, gyere* alakok e h. *jön, jer,* s a *gyül* igék valószinűleg a *jő* származéka. A *gyógyul, gyógyít* igék régi nyelvemlékeinkben így vannak: *jógól, jógejt.* A Balaton vidékén és Göcsejben nagyon kedvelik a *gy*-t nemcsak szó elején, hanem a *-ja je*-féle ragokban is; pl. *gyó, gyár, gyég, várgya, darabgya* (kemény mássalhangzó után *ty* lesz belőle: *êloptya, aptyuk).*

Nem igen gyakori a neszhangok s a zönge-mássalhangzók váltakozása. Ide tartozik a neszhangok s orrhangok cseréje, melyben majd mindig az orrhang az eredeti. Az ugor torokhangú *ñ*-ből szó belsejében *g* lett a *fog, sugár, egér* stb. szókban, de itt valószinű, hogy a közvető

---

mindig *j*-t alkalmaz. Az új-görögben a γε, γι szótagok mindig így hangzanak: *je, ji.*

[1]) Ép úgy lett a χ hangból *f* egyes német szókban *(t* előtt), pl. *sacht,* vö. *sanft* és angol *soft.*

[2]) Igy a votjákban *(ju-* és *d'u-* inni stb.), a finn nyelv vepsz nyelvjárásában (pl. *jalgoin* helyett *d'algoin* gyalog, *d'alga* láb = nyugati finn *jalka),* a szamojéd nyelvekben (l. Donner: Wörterb. 100), az olaszban (lat. *jacere: ol. diacere* és *giacere* stb.).

hang *ng* volt.[1]) A szókezdő *m* *b*-vé vált a *bogyó* és *bohó* szókban (l. Budenz Szótárát). Az eredeti *ny* *gy*-vé lett a *gyón, gyomor, gyermek* szókban (l. uo.), s a *mogyoró* még a XIII. század végén *monyorou* volt (vö. *monyorous berek* 1300. Nyr. VII. 174). A *fenyít* igével is bizonyára egyeredetű a régi *fegy* ige, melynek ma csak két származéka él: *fegyelem* és *fedd* (e h. *fegyd-*). — Néhány esetben réshanggal váltakozik az orrhang. Jelesen így lett az ugor *m*-ből — de úgy látszik csak olyanból, mely akkor magánhangzók közt állott — a magyarban *v: név, szív, nyelv, tolvaj* stb. A *-vány vény* és *-mány mény* képzők is kétségkívűl csak kiejtésbeli változatok. Viszont a *j*-ből néhol *ny* lesz, s különös, hogy leginkább *r* után, pl. *borju* helyett *bornyu, sarju* helyett *sarnyu, perje* h. *pörnye, virjad* h. *vërnyad,* stb. A *nyargal* ige is *jargal* volt azelőtt s alkalmasint a *jár* származéka; de hogy miért változott épen ebben a szóban *ny*-re a szókezdő *j,* azt bajos volna megmondani. — Előfordul a *d, t* neszhangoknak *l*-re való változása. Láttuk már (I. 74l.), hogy a *d: l* hangváltozást magánhangzók közt nyelvünk már a vogul-osztjákkal s a zürjén-votjákkal együtt hajtotta végre. Ilyen eredetű *l*-ünk van az *elő, velő, tele, aluszik* szókban, a névszókhoz járuló *-l* igeképzőben, az *l* személyragban stb. Ez a *d* bizonyára más ejtésű volt, mint az, a melyből *z* lett nyelvünkben (*víz* stb.). A *t: l* változás csak *sz* után fordul elő néhány idegen eredetű szóban: *zászló, poroszló* stb. — Viszont az *l*-ből neszhang, még pedig *v* lett néhány kétségtelen példában, a minthogy

[1]) A *fog* neve pl. az ugor alapnyelvben alkalmasint *pi̊ñ-* volt, ebből magyarázódik a vogul-osztják *penk,* a votják *piń,* a finn *pii* stb. A magyar talán még a vogul-osztjákkal közösen **pi̊ng*-ra változtatta s ebből aztán a mi nyelvünkben **pung : *fug : fog* lett.

e különös hangváltozást más nyelvekben is megtaláljuk. [1]) A mi *kívül* szavunk azelőtt *kilől, külől* volt, s ép úgy lett néhol a *belől* ezzé: *bévül;* a *küllőt* néhol *küvő*-nek, sőt *kerék-kévő*-nek mondják (l. Tájsz. és Cz.-F. Szót.); a *csalán*-t némely nyelvjárás *csovány, csóvány*-nak ejti. Nyelvemlékeinkben van *lépni: vépni,* nyelvjárásainkban van *lápa: vápa, lék: vék.* — Ide tartozik végre az a változás, hogy az *ly* helyett ma legtöbb nyelvjárásunk mindig *j*-t ejt: *fojó, ojjan, ijjen* stb. Érdekes véletlen, hogy ugyanez a változás történt legújabban a franczia kiejtésben; pl. *ville, pareil* most így olvasandó: *vij, parej* (ezelőtt *vily, parely).*

Megesik az is, hogy a zönge-mássalhangzók egymás közt váltakoznak. Gyakori például az *l* és *r* cseréje, kivált mikor két *l* vagy két *r* van valamely idegen szóban két szomszéd szótagban; ilyenkor a magyar nép kiejtése rendszerint elváltoztatta az egyik *l*-et *r*-re vagy egyik *r*-et *l*-re (dissimilatio). Pl. *flanell: flanér,* ném. *glasl, klasl: kalázli* és *karázli* (Nyr. III. 182); *kirurgus: kilórgos;* ném. *erkêr: erkély; barbier: borbély* (finnül is dissimilatioval: *palperi), mélföld: mérföld; prangêr: perengér, pelengér* stb. (Vö. a latinban **caeluleus* helyett *caeruleus,* **plurar is* h. *pluralis* stb.) Néha eredeti magyar szóban is megtörténik ez egyes nyelvjárásokban; pl. *gyalul: gyarol* (Nyr. V. 182). *delel: deröl* (Kriza 495), **oldalol: ódarol* (Tájsz.) [2])

---

[1]) A permi zürjén nyelvjárásnak egy ága egész következetesen *v*-t ejt az *l* helyett, pl. *vi̊j-* lőni, a többi nyelvjárásban *li̊j-*. — Szintén egészen rendes hangváltozás ez egyes szlovén nyelvjárásokban, pl. *lanča: vanča* lencse, *kobila: kobiva* kabala, *blato: bvato* mocsár (balaton).

[2]) Néha magányos *r, l* is elváltozik. A *fúr* ige nyelvemlékeink tanusága szerint eredetileg *fúl* volt s itt a változás talán a gyakran

— Néha az ilyen két *l* közűl az egyik *n*-re változik, s viszont két *n* közül egyik *l*-re. Pl. *talál*: *tanál*, *szelel*: *szenel*, *légely*: *négely*, *lebeleg*: *nebeleg* (Nyr. IV. 142); *Anton*: *Antal*, *Venencze* (Érdy C. 631 b, Mon. Irók III. 15): *Velencze*, *penitenczia*: *peledöncze* (Debr. C. Vö. az olaszban *canonico*: *calonico*, *cannone*: *calon*, *finanza*: Dalmácziában *vilanza*.) — Érdekes, hogy az *n* néha az *m* orrhang mellett is *l*-lé dissimilálódik, pl. *hanem*: *halom* (M. Nyszet II. 411), *nemez*: *lemez*, *timnöcz* (HB.): *tömlöcz*, *Schemnitz*: *Selmecz*, *omnibusz*: *omlibucz* (Pesti Hirlap 1886. 249. 4. Ezt a hangcserét is megleljük más nyelvekben; pl. az angol népnyelvben is van *omlibus*, *chimley* e h. *omnibus*, *chimney*, a spanyolban van *anima* helyett *alma*, az olaszban *Hieronymus*-ból *Girolamo* lett és *fisonomia* mellett *filosomia* is van, a szerb-horvátban *mnogo*, *mniti* ezzé válik: *mlogo*, *mliti* stb.)

Leggyakrabban váltakoznak egymással a zöngés és zöngétlen vagyis a lágy és kemény neszhangok. Lágyulást tapasztalunk néha a magyar nyelv történetében minden látható ok nélkül a szó elején, belsejében és végén; pl. *kunyhó*: *gunyhó*, *törzsöl*: *dörzsöl*, *rajszol*: *rajzol*, *üszök*: *üszög* stb. De rendesen csak olyankor történik efféle változás a magyar kiejtésben, mikor egy lágy és egy kemény mássalhangzó közvetlen egymás mellé kerül. Ilyenkor mai kiejtésünkben általános szabály, hogy az első mássalhangzó alkalmazkodik a második-

---

használt *fuldal* alakból indúlt ki, melyből dissimilatióval lett *furdal*. A *húr* szó megfelelői is a rokon nyelvekben mindenütt *l*-lel vannak. *Sekély* helyett van a népnyelvben *sikér*, *csikér* (Nyr. VI. 523, Tájsz.), *vőfél* helyett *vőfér* (Nyr. IV. 381); *csürök*: *csülök*, *ösztöri*: *ösztölü* (Tájsz.), *Catharina*: *Katalin*, *pánczér*: *pánczél* stb.

h o z ; vagyis ha a második zöngétlen hang, az elsőt is zönge nélkül ejtjük, ha a második zöngés, az elsőt is zöngével mondjuk. Tehát *végtelen* helyett *véktelen, dobta* helyett *dopta, fogsz* helyett *foksz, imádkozik* h. *imátkozik, rakd el* h. *ragd el, kapd el* h. *kabd el, keresgél* h. *kerezsgél.* Sok más nyelv is épen így teszi kényelmesebbé e hangcsoportok kiejtését, pl. a latin, görög, szerb. Némely nyelv az irásban is megjelöli e változást, pl. lat. *actus* e h. *agtus,* gör. *πρακτικός* e h. πραγτικός stb. Mi a szótőt változatlan irjuk, s azért némelyek első hallásra nem is adnak hitelt ennek a kiejtési szabálynak. Pedig mindenki könnyen meggyőződhetik róla, vajjon zöngével ejti-e a *dobta* szó *b*-jét, csak két ujjával érintse e közben gégéjét kívűl (l. 5. l. jegyz.). S e sorok írója többször tapasztalta magán is, másokon is, hogy ha az ember pl. azt akarja mondani *vágtak* vagy *dobtak* és csak az első szótag kiejtése pillanatában jön rá, hogy az illető helyzetben jelen időt kell alkalmaznia: akkor tényleg így ejti a szót: *váknak, dopnak;* világos tehát, hogy így akartuk ejteni a perfectumot: *váktak, doptak.* — A fölállított szabály csak annyiban szenved megszorítást, hogy a lágy hangok közül *v* és *j* nem lágyítják meg a megelőző kemény hangot, tehát *rakva, ötven, kapja,* nem pedig *ragva, ödven, kabja.* [1]) Ellenben a *h* mindig megkeményíti lágy szomszédját: *athat, dophat, vákhat, ríshez* stb.

A hangváltozásoknak egy fontos osztályát teszik

---

[1]) Csak egyes vidékeken, pl. Somogy és Vas megyék egy részében mondják: *id van, od vót, jó lëd vóna.* Göcsejben az *ötven, hatvan* szókban a *v* hasonul a m e g e l ő z ő kemény hanghoz: *ötfen, hatfan.* Veszprémben viszont *hétfőn* helyett azt mondják *hetvén* (am montag, *hetve* montag), úgy látszik azért, hogy elkerüljék a szokatlan *tf* hangcsoportot.

azok, melyekben a hangképzésnek, az artikulálásnak helye változik, úgy hogy pl. a fogaknál vagy a szájpadlásnál zárjuk el a lélekzet útját, a helyett, hogy az ajaknál zárnók el. Egy-két ilyen esetet már eddig is kellett érintenünk: ilyen volt jelesen az ugor *k*-nak megfelelő magyar *h* keletkezése, mert itt az eredeti torokhang (voltaképen lágyíny-hang) helyét gégehang foglalta el. Szintén ez a gégehang helyettesíti számos szóban az ugor alapnyelv szókezdő *š* hangját, tehát foghangot; így pl. a *húr* szó eredeti alakja **šulo* volt (cser. *šolo,* mord. *śula,* zürj.-votj. *śul,* lapp *čoalle,* vö. a *hurkának* népnyelvi *csurka* mellékalakját), így támad a *halk, hüvely* s több más szó *h*-ja. Az eredeti szókezdő *š* a finnben is nagy részt *h*-ra változott, és hasonló ehhez az *s : h* változás, mely sok más nyelvben megvan, pl. burjät, baskir, perzsa, görög nyelvben. — Az ugor szókezdő torokhangú *ñ* a magyarban s az egész északi-ugor nyelvágban ínyhangú *ny*-re változott, míg a többi ugor nyelvben foghang: *n,* lett belőle. — A mai magyar kiejtésben is az orrhangoknál változtatjuk legkönnyebben a képzés helyét. Az orrhangot t. i., valahányszor neszhang követi, rendszerint ugyanazon a helyen képezzük, a hol a rákövetkező neszhangot: *lassan-kint, mënny-kő* helyett azt mondjuk *lassañkint, mëñkő; azonban, ellen-ben* helyett *azomban, ellemben;* a *mondja, bántja, hantja*-féléket tényleg így ejtjük: *monygya, bánytya, hanytya.* Igy lett a Halotti Beszéd *úromk*-jából *uroñk, uruñk,* a *sëm-ki*-ből *sëñki, imëg*-ből *iñg,* így a *romt, bomt, imt* igékből *ront, bont, int* stb. E szabály csak annyiban szenved kivételt, a mennyiben a szócsalád összetartozásának érzése megőrzi az orrhangot az elváltozástól. Mondjuk ugyan: *báráñka, asszoñka,* de hallani így is: *báránnyka, asszonyka;*

már régente is mondták: *szántalan*, de most megint csak *számtalan*-t mondunk, s a *ront*, *bont*, *int*-félékkel szemben: *teremt*, *nyomtat*, *nyomd*, *nyomkod* stb. — Vannak esetek, hogy a hasonulás útján keletkezett hang átszármazott a szónak olyan alakjába is, melyben különben semmi ok sem volt a hangváltozásra. A *malom* szó pl. a szlovén *mlin*-ből lett, nyelvünkben eleinte *moln*-nak hangzott *n*-nel, s ez az alak meg is van nyelvemlékeinkben. Minthogy azonban leggyakrabban ezeket az alakokat használták: **molmban*, **molmból*, **molmba*, az *m* hang átment a kevésbbé használt formákba is; így lett a *moln*-ból *molm* és *malom*.

Gyakori hangcsere nyelvünkben az úgynevezett *jésülés* vagyis a foghangoknak ínyhangokra változása, nevezetesen az *l*, *n*, *d*, *t* helyettesítése *ly*, *ny*, *gy*, *ty*-vel. A palócz kiejtésben általános e változás az *i* hangzó előtt, s itt oka is világos: az ínynél képzett *i* kedveért ejtenek ínyhangot a foghang helyett is. Pl. *gyiák*, *Danyi*, *Palyi szeretyi Katyit;* de néha *ü*, *ő* előtt is így ejtik: *tyüvis*, *minyeő* stb. [1]) — Ugyanez a hangváltozás általános szabálylyá lett összes nyelvjárásainkban a *j* hang előtt, hol nyilván ugyanaz az oka, mint az említett palócz hangcserének. Igy hát az *lj*, *nj*, *dj*, *tj* hangcsoportokból *lyj*, *nyj*, *gyj*, *tyj* lenne, csakhogy ezek helyett meg *lly*, *nny*, *ggy*, *tty* hangokat ejtünk; pl. *csalja: csallya*, *fonjunk: fonnyunk*, *padja: paggya*, *szeretjük: szerettyük*.

Az eddigiekben következetesen és jobbára szembe-

---

[1]) Egy esetben úgy látszik a köznyelv is az *ű* kedveért változtatta *ty*-re a *t*-t, t. i. a *-tyű*-végű igeszármazékokban, pl. *csöngető: csöngetyű*, *pörgető: pörgetyű*, *billentő: billentyű*. Ezeknek analogiájára vehették föl e hangzást a ritkább mélyhangúak, pl. *fogontó: fogantyú*.

tünő okból változott az artikuláczió helye; de találkozunk sok egyes esettel, melyekben ugyanolyan változások történnek, de minden látható ok nélkül. Gyakran történik ez más nyelvekből került szókban; pl. török *pamuk: m. pamut, japuk: gyapot*, szl. *svêtlice: szeklicze, tlaka: kaláka, köszméte: pöszméte, bapka: batka,* s a népnyelvben azonfölül *flinta: filinka, darabont: garabont* (Lev. T. 346—349), *klinke: piling, lëktika: lëptika, hëktikás: hëptikás, targoncza: torboncza, paskum: paskony, szatlër: szotylër, parazol: parazoly,* és sok más. S itt a hangváltozásoknak egy új okára bukkanunk. E feltünő jelenséget ugyanis alig magyarázhatjuk máskép, mint abból, hogy az idegen szókat a nép, midőn átveszi, könnyen félreérti, hibásan fogja föl fülével s aztán ugyanezen hibával ejti is. Hallja pl., hogy a *hëktikás*-ban kemény zárhang előzi meg a *t*-t, de nem veszi ki jól, hogy a szájnak melyik részén van képezve a zár. Ez a jelenség gyakori a gyermekek beszédében, nemcsak eleinte, mikor egyáltalán nehezen találják el az artikuláczió helyét s a *k, g* helyett mindig *t, d-t* ejtenek, hanem később is, mikor csak az egyes szó hibás hallása lehet a tévedés oka. Egy kis fiú pl. a *bazár* helyett sokáig *gazár*-t mondott, *berkënye* helyett *derkënyét, küszöb* helyett *küszög*-öt, *medve* helyett *nedvét,* és más efféléket. [1]) Megeshetik, hogy a gyermekkorból egyes ilyen alakok megmaradnak a fölnőtt ember kiejtésében is, és legalább is lehetséges, hogy részben ilyen eredete van az efféle hangváltozásoknak; pl. hogy a *nedve* és *küszög* a népnyelvben is előfordul (Nyr.

[1]) Nemcsak az artikuláczió helyét tévesztik el, hanem más hibákat is elkövetnek ugyanazon okból. Kis fiam pl. a föntebbieken kívül azt is mondta (még pedig hosszú ideig), hogy *ő lépít,* e h. *épít.*

II. 181 és III. 38, IV. 521), hogy a régi *mevet* ige ma *nevet*, hogy *sög*-ből *söt* lett, hogy *sugár* és *sudár*, *ingerkedik* és *inderkedik* váltakoznak, hogy *gyënge* és *ëgyenes* helyett néhol *gëngét* és *igenes*-t mondanak, *tëgnap* h. *tëbnak*-ot és más efféléket. — Arra a fölvételre, hogy a gyermeknyelvi alakok megállapodhatnak s elterjedhetnek, más bizonyítékaink is vannak; de ezek közül itt még csak egy hangtani jelenséget említünk. A gyermeknyelv nagyon kedveli a kettőztetést. Valamint első szavai egyáltalán kettőztetett szótagokból állanak *(papa, mama, csecse)*, úgy szeretik a később tanult szókat is olyformán változtatni, hogy efféle ismétlések legyenek bennük. *Zászló* helyett egy gyermek mindig *lászlót* mondott, a másik a *lepkét* állhatatosan *tepténck* nevezte stb. Vajjon nem egészen ilyen hangváltozás, ha *szolozsmá*-ból *zsolozsma* lesz, ha az *uborkát* néhol *buborkának*, az *ibolyát bibolyának* híják s a *lazsnakol* igét így ejtik: *nazsnagol?* [1]) A franczia is *tante*-nak nevezi most a nagynénét, pedig *ante* volt azelőtt (az angol még ilyen alakban vette át s maiglan megőrizte: *aunt*; eredetije a latin *amita*).

A mássalhangzók bizonyos esetekben egészen elvesznek. Szó elején és két magánhangzó közt rendszerint csak réshangok vesztek el nyelvünkben. Láttuk már a *j* elenyészését a *jonkább: inkább*-félék elejéről (18. l.) *V* veszett el az *imád, íz* szókban, melyek a Halotti Beszédben még így vannak: *vimád, víz*; ámbár nem tudjuk, mért veszett el e hang épen csak egyes szók elejéről. Magán-

---

[1]) *Nazsnagol* Nyr. V. 473. Vö. még *füzfa: sziszfa* (Orm., Tud. Gyűjt. 1828. II. 72), *jugszél: kukszél* (Nyr. XVI. 46). *kapubálvány: kapubábány* (Tud. Gyűjt. XVIII. évf. 96); — lat. *circare:* francz. **cercher: chercher*; oláh *zaslău* és *lazlău* zászló.

hangzók közt a *j* csak akkor tünik el, ha előtte vagy utána a rokon *i* hang van, pl. *kijabál* helyett *kiabál, ijeszt* helyett *ieszt*. A *v* csak a *lëend*, *tëend*, *viend* alakokban hiányzik, de nyelvemlékeinkben és nyelvjárásainkban sok más példát is találunk: *haláláal* H. B., *fiaiá, semmié* Bécsi C. stb., *bial* Érdy C. stb., *üeg* Telegdi, *küek, luak* Göcsejben. — Szó végén egyszerű mássalhangzók közül a köznyelvben csak *v* vész el: *müv, böv, rív* helyett *mü, bő, rí* stb.; a népnyelvben más hangok is, de legtöbbször az *r*, pl. *má, mé? azé, ezé* (e h. *mér, mért* stb. Kecskemét vidékén s a palóczoknál).

Legtöbbször a csoportos mássalhangzók közül vész el egyik vagy másik a kiejtés könnyítésére. Igy pl., ha idegen szók két mássalhangzón kezdődtek s ezek közül *v* a második, ezt a magyar kiejtést elvetette, vö. *quinterna: kintorna, gvardián: gárgyán, schwager: sógor, zwickel: czikkely, hvala: hála, svobodĭ: szabad.* — A szóképzésben gyakran találkozik össze a szó belsejében két-három mássalhangzó; ilyenkor nem ritkán történik, hogy az egyik elvész. Legtöbbször marad ki a *t* és *l*, hogyha két más mássalhangzó közé kerülnek, pl. *ereszt-këdik: ereszkëdik, ragaszt-kodik: ragaszkodik, kacsint-gat: kacsingat, károml-kodik: káromkodik, szégyënl-këdik: szégyënkedik*, s a népnyelvben *élesz(t)get, akasz(t)hat, parasz(t)kocsi, asz(t)-mondta, ker(t)be* stb. A *jtg, sztg, ntg* csoportokból az egész *jt, szt, nt* is elvész, pl. *tisztojt-gat: tisztogat, emlëjtget: emlëget, halaszt-gat: halogat, illeszt-get: illëget, *bólont-gat: bólogat.* S végre a *-gat*, *-gál, -kál* képzők előtt elvész az igető *t*-je akkor is, ha nincs előtte mássalhangzó, pl. *mutat-gat: mutogat, hitet-get: hitëget, hajít-gál: hajigál, sántít-kál: sántikál.* — Az ugor szók *mb, nd, ñg* csoportjaiból nyelvünk, mint már láttuk, már történetelőtti kor-

ban elenyésztette az orrhangot, s az *lm* csoportból az *l*-et (I. 74. l.). Az orrhang néha újabban is elveszett, pl. *më(n)het, Domo(n)kos, so(n)ha* (régebben *somha, *sëm-ha*). — Szó végén elveszett *r* után a *t* e két ragban *-kort, -szërt,* melyeket ma így ejtünk: *-kor, -szër.* Az *-ért* is legtöbb nyelvjárásunkban ezzé vált: *-ér* (sőt *-é*); más nyelvjárások azonban így ejtik: *-étt,* vagyis az *r*-et hagyják el, de pótlásul a *t* ejtését megnyujtják. Ezt a jelenséget teljes hasonulásnak szokták nevezni, mert úgy látszik, mintha az *r* a *t*-hez hasonlóvá lett volna, vagyis átváltozott volna *t*-vé, szintúgy pl. a *v* hang ezekben: *bottal, öttel.* Már pedig *r : t, v : t* lehetetlen hangváltozások, s voltaképen az történt itt, hogy a gyöngébbik hangot elhanyagoljuk, a mennyiben nem artikuláljuk külön, hanem e helyett pótló mássalhangzónyujtás történik, vagyis annyival több ideig halasztjuk a *t* kipattanását, a mennyi időt megkívánt volna a *v* vagy *r* képzése. Ilyen változásnak köznyelvünkben leginkább azok a csoportok vannak alávetve, melyekben *v* van, akár elül, akár hátul, pl. **tëvni : tënni, *ivdogál : iddogál, napval : nappal, *porvá : porrá.* Továbbá azok, melyekben a *j*-t *sz, z, s* előzi meg, pl. *viszjük : visszük, hozjá : hozzá, keresjék : keressék.* Végre ilyen pótló nyujtással veszett el a *z* a névelőben s a mutató névmásban, pl. *az föld : afföld, az pap : appap* (a mai köznyelvben: *a föld, a pap), aznak : annak, eztől : ettől.* A névelő rövidülését bizonyára hangsúlytalan volta okozta, s a mutató névmás valószinüleg csak a gyakoribb névelő analogiájára vesztette el a *z*-t, mert különben a *zn, zt*-féle hangcsoportok nem változtak így el, v. ö. *hozni, győztem* stb. — Sokszor, mint már láttuk, az elenyésző hangot nem a következő mással-

hangzó, hanem a megelőző magánhangzó nyujtása pótolja (l. fönt 31. l.)

Végre van a mássalhangzóknak még egy különös változásuk, t. i. a helycsere, az úgynevezett hangátvetés (metathesis). Ez gyakran történik idegen szók átvételében s ilyenkor a fül megtévedésére vihetjük vissza, mint az artikulálás helye változtatását; pl. szl. **slêdĭnikŭ : szëlindëk, otročič : ordosics*, ném. *äserin : eszrény : erszény*, így *lekcze : leczke* stb. (Ugyanazon okból gyakori e jelenség a gyermeknyelvben: *nem szüszkégësz* e h. *nem szükséges, nëmecske* e h. *mënyecske, vad ladamb* e h. *vad galamb* stb.) Sokszor eredeti szóban egy-egy nehéz-ejtésű hangcsoport könnyítésére történt az átvetés, pl. *ehnyít : enyhít, vehmes : vemhes, *tehret : terhet.* — A nyelvjárásokban számos hangátvetést találunk: *datkor* e h. *doktor*, *evelen* e h. *eleven*, *kelebem* e h. *kebelem* stb. Legérdekesebb az a hangváltozás, mely a székelység egy részében történt, hogy t. i. az *szj, zj, sj* átváltozik *jsz, jz, js*-re (l. fönt 18. l.).

*

Láttuk a főbb változásokat, melyeken nyelvünk hangjai átmentek, s most tekintsünk vissza e változásoknak menetére és okaira.

A hangváltozás legtöbbször fogyásban, kopásban, rövidülésben, általában a kiejtésnek lazulásában, gyöngülésében áll. Közönséges jelenség, hogy kemény hangból lágy, zárhangból réshang lesz, sokkal ritkább a megfordított jelenség. Igy pl. az ugor szókezdő *p*-ből nyelvünkben *f*, a *k*-ból nagyrészt *h* lett, míg pl. egészen kivételes dolog, hogy a *világ* helyett néhol *bilâg*-ot vagy *Jézus* helyett

Jédus-t hallani (Nyr. V. 63, VI. 230). Rendes, hogy hangsúlytalan rövid magánhangzók elvesznek; tudjuk pl. nyelvemlékeinkből, hogy azelőtt minden perfectumban volt magánhangzó a *-tt* előtt: *jelënëtt, emelëtt, törött, érëtt,* s hogy csak utólag veszett el e hangzó az *n, l, r* végű tők után: *jelënt, emelt, tört, ért.* Hogy ma megint azt mondjuk: *törött, érëtt,* annak alig lehet más oka, mint hogy ezek a folyó cselekvésben is kéttaguak *(törik, érik),* míg az egytagú *tör, ér* igéknek perfectuma is megmaradt egytagú. Azt is tudjuk nyelvemlékeinkből, hogy a birtokos *-ja je* személyrag az *-a e*-vel szemben eleinte csak a magánhangzó-végű névszókat illette meg, hol a hangkapocsból fejlődött (l. fönn 14. l.), s csak ezekről terjedt át lassankint a mássalhangzó-végüekre, úgyhogy *haba, napa* helyett azt kezdték mondani: *habja, napja.* A több birtok jele eleinte mindig *-ai ei* volt vagy pedig pusztán *i: habai, habi;* csak mikor már a *haba* helyett *habja* állapodott meg, mondtak a többesben is a *habai* helyett *habjai*-t s e szerint utóbb a többi személyben is *habjaim*-at, *habjaid*-at stb.

Látjuk ezekből, a mit már egyes más példákban is áttunk, hogy a kiejtésnek lazulásán vagyis a munkakíméllésen kívül a hangváltozásnak gyakori oka az analogia, mely által erősen hatnak egymásra egyazon szónak különböző alakjai s különféle szóknak egynemű alakjai. Itt még csak az analogiának egy különös faját kell említenünk, melynek a hangtörténetben nagy szerepe van. A hangváltozásoknak nagy része, mint láttuk, úgy történik, hogy egymással érintkező vagy egymáshoz közel eső hangok vannak hatással egymásra; ide tartoznak az illeszkedés és hasonulás összes esetei. Már most a belső analogiánál fogva gyakran megtörténik, hogy olyan hangváltozást, mely csak

bizonyos hangérintkezések alkalmával volna helyén, átviszünk a szónak olyan alkalmazásába is, melyben nincs meg az illető hangváltozás föltétele. Igy pl. szabály, hogy a mutató névmás *z*-je mássalhangzók előtt elmarad: *e nép, ama kertek* (ellenben *ez indulat, amaz erők).* Minthogy azonban mássalhangzón kezdődő szók sokkal gyakrabban fordulnak elő, e rövidítést átviszik a magánhangzók előtt használt névmásokra is, úgyhogy nem ritkán hallunk efféléket: *eme indulat, ama erők.* A gyermeknyelv gyakran alkalmazza ezt a kiegyenlítést a névelő használatában is s azt mondja: *a ember, a üveg, a istálló.* Ugyanilyen eljárást látunk a népnyelvben sokszor az *l*-végű szók kiejtésében; pl. *avvâ nem* vagy *avvô nem, föümënt,* s ezeknek analogiájára *avvâ is* vagy *avvô is,* sőt *avvôl is, föül-épít.* A *képzeni, bakzani* igék legtöbbször olyan alakokban fordultak elő, hogy a *z* meglágyította a *p, k* hangokat *(kébzi, bagzik);* azért találunk aztán nyelvemlékeinkben ilyen formákat is: *kéböz, bagoz* e h. *képez, bakoz.*

A hangváltozásnak némely más okait már bővebben láttuk s itt csak épen hogy újra megemlítjük. Egyik, mely rendkívüli rövidítéseket idéz elő, a szóknak jelentésbeli gyöngülése, melyet különösen a fogalomszóknak viszonyszókká süllyedésében s az úgynevezett elkoptatott frázisokban, udvarias szólásokban, és nevekben tapasztalunk (l. Bevezetés I. 13. l.). Egy másik ok, melynek következményeit legtöbbször az idegen szók kiejtésében s a gyermeknyelvben látjuk, a kevésbbé ismert szóknak hibás fölfogása (II. 49 l.).

Azelőtt gyakran magyarázták a hangváltozásokat a szép hangzásra való törekvésből, de ennek semmi alapja nincs. Igaz, hogy az idegen s előttünk érthetetlen

nyelvben is egyes hangokat és szókat szebbeknek, másokat kevésbbé szépeknek fogunk találni; de ép oly igaz, hogy ebben legnagyobb része van az illető hangok szokott vagy szokatlan voltának. A mi az egyik népnek egészen kellemesen hangzik, abban a másik megütközik, s ha akarja is, alig tudja utánozni. De még inkább meggyőződhetünk a »szép hangzás« relativ értelméről, ha azt vizsgáljuk, mi hangzik hát szépen, s mi nem — a magunk nyelvében. Ilyenkor rendszerint azt tapasztaljuk, hogy az úgynevezett szép szóknak nem a hangzása szép, hanem a jelentése: a fogalom kelleme, fönsége, ereje teszi széppé magát a szót is. Szép és válaszékos szók például:

báj, varázs, zokog, borong, andalog, sas, csába.
Pedig: *háj, darázs, mokog, dorong, sandalog, has, bába*

egészen hasonlók, majdnem ugyanolyan hangzásuak, a nélkűl, hogy ezeket valaha szépeknek mondták volna. Viszont rúthangzásúnak mond néha az elfogultság egy-egy szót pusztán azért, mert valami megrögzött szokással ellenkezik. Mikor például az *elnök* helyett a helyesen alkotott *elölülő*-t ajánlották, az volt a kifogás ellene, hogy ez csúnyán hangzik a három *l* miatt. Pedig nem egy hasonló hangzású szó van általános használatban, a nélkűl, hogy valaki fönnakadna rajtuk: »minden gyanún *fölülálló*«, *felöleli*, *elalél* stb. — A széphangzás tehát egészen szubjektiv fölfogástól függ s a nyelv fejlődésében jóformán semmi szerepe nincs. Ha egyáltalán van valami czélja a hangváltoztatásnak, ez nem az, hogy a hallgató fülének, hanem hogy a beszélő szájának essék jól az új hang.

Meg kell végre emlékeznünk a hangtörvények általános érvénye kérdéséről. Tudjuk, hogy újabban ezt egy egész nyelvészeti iskola tudományunknak sarktételéül fogadta el, s minden kivételt az analogia különféle hatásaiból kíván magyarázni, illetőleg idegen hatásokból, beleértve ezekbe a nyelvjárások kölcsönös hatását is. Ámbár induktiv módon nem lehet bebizonyítani, mégis igen sok szól ezen föltevés mellett, s magunk is iparkodtunk a föntebbiekben erre az álláspontra helyezkedni s a kivételeknek érthető magyarázatát keresni. Azonban újabban a nyelvbúvárok mindinkább hajlandók abban a nézetben egyesűlni, hogy az említett tételnek nem annyira nyelvtörténeti, mint inkább módszeres értéke van, nem annyira a hangváltozásokra, mint e változásoknak megmagyarázására nézve sarkalatos fontosságú. A nyelvésznek igenis nem szabad megelégednie avval, hogy egy-egy hangváltozás mellett megállapítja a kivételeket, mert a kivételek érvénye pl. a szófejtésben többnyire kérdéses marad, míg kielégítő magyarázat nem teszi őket érthetővé. Legkevésbbé szabad pedig azzal megelégedni, a mi nem ritkán esik meg módszeres nyelvészeken is, hogy t. i. elégségesnek tartják a kivétel igazolására, ha idéznek melléje még egy-két kivételt. Hogy pl. a sutát jelentő *buga* szóval azonos lehet a mai *buta* (mely csak a XVII. század óta kerül elő), arra nézve fölmerült az az igazolás, hogy hátha az *átabotában* sem egyéb, mint *ágabogában*. Itt magyarázat helyett csak föl van vetve egy új kérdés, egy új kétes összeállítás, melynek czélja csak az lehet, hogy a *g : t* hangmegfelelésnek lehetőségét bizonyítsa. Már pedig lehetőséget nem kell bizonyítani, mert lehetőnek minden lehető, mint az analogiás hatás és különösen a kombinálás esetei-

ben elégszer tapasztaljuk. Ha pl. a *g* hangot nyelvünkben soha sem váltotta föl a *t*, mégis lehetséges volt ebben az egy esetben, pl. azért hogy a *buga* szóval összefonódott a rokonértelmű *suta* képzete s-ez csempészte bele a *t* hangot. Az ilyen magyarázat már nemcsak lehetőségét, hanem valószinűségét bizonyítja annak, hogy *bugá*-ból lett a *buta*, s a valószinűség a legkevesebb, a mit efféle magyarázatoktól követelünk.

A hangtörvényeknek általános érvénye ellen különösen azok a megfigyelések szólnak, melyek a hangváltozásoknak fokozatos és egyenetlen elterjedését bizonyítják. Nagyon valószinűvé tették, hogy a hangváltozás egyes egyénektől vagy családoktól indúl ki, azután elterjed egy kis vidékre, s később mindig tovább tovább. Kimutatták például a német nyelvemlékekből, hogyan hatolt el a második *lautverschiebung* fokozatosan egyik nyelvjárásból a másikba. A mi nyelvünkben és rokonaiban szintén kimutathatunk egyes ilyen jelenségeket. Valószinű pl.,[1]) hogy már az ugor alapnyelv dialektusaiban kezdett a szókezdő *t* *s*-re vagy *š*-re változni, de ez a változás teljes erővel csak a nyugati nyelvjárásokban állott be, míg kelet felé terjedve mindinkább vesztett erejéből, úgyhogy a legkeletibb nyelvjárásban (melyből az osztják és vogul nyelv fejlődött), maiglan fönmaradtak egyes *t*-kezdetű szók, melyek a többi rokon nyelvekben mindenütt *s*-szel vagy *š*-sel vagy már ebből fejlődött *h*-val kezdődnek. — A mi nyelvünkben az újabb névragok a XIII., XIV. században váltak kétalakuakká, illeszkedőkké; hogy illeszkedésük lassankint terjedt el, bizonyítja az a körülmény, hogy leg-

[1]) Ezt Munkácsi B. fejtette ki szépen, Nyr. XII. 347.

szélső nyugati nyeljárásunkban, a göcsejiben nagyrészt ma sem illeszkednek még, a rajta innen eső Őrségben már kevesebb kivételt találunk, de egyes nem-illeszkedő alakokkal (különösen a *-szër*, de a *-nál* raggal is) több más nyelvjárásban is találkozunk. — Az *ë* hangnak *ö*-re változása csak *ö*-ző nyelvjárásainkban van következetesen végrehajtva, de már pl. a balatonvidéki kiejtésben csak bizonyos szókban történt meg e változás: *vörös, csöpög, sör* stb. Némely szók az egész nyelvterületen, még az *e*-ző nyelvjárásokban is *ö*-vel cserélték föl az *ë*-t: *szörnyü, zörget*, s csak a legkeletibb székely kiejtésben őrizték meg eredeti alakjukat: *szërnyü, zërget; össze* helyett *ëssze* még a Duna mellett is hallható egyes helyeken. — A szótagzáró *l*-nek elhanyagolása majdnem általános, de a különböző vidékek nem egyeznek meg az elhanyagolásnak mértékére nézve. Míg pl. az egyik nyelvjárás nem tesz különbséget a tővégi és egyéb *l*-ek között, addig a másik a tővégi *l*-et nem enyészti el s azt mondja *gondol-tam, kazal-t,* [1]) nem *gondótam, kazât*, ellenben *bót, föd* stb. S egy-egy nyelvjáráson belül is találunk ingadozást: a Balaton vidékén azt mondják: *kö (köll, kell), étê, mëgcsâ,* ellenben *lölköm, hel, hal, fal.* S a szótagzáró *al* hangcsoport ugyanott négyféle alakban jelenik meg: 1) *al: hal, balta, malmot;* 2) *a,* következő mássalhangzónyújtással: *ajja, hajja, vajja* (alja, hallja, vallja); 3) *â: tâp, âkuszik, hâgat, sokâja, mëgcsâja, befâta, lenyâná,* stb.; végre 4) *ó* ebben a két szóban: *óma, szóma.* Érdekes feladat az ilyen következet-

---

[1]) Ennek ugyan világos az oka, hogy t. i. a *gondolom, gondolat, kazalig*-féle alakok hatása következtében maradt meg az *l* a többi ragos alakokban is.

lenségek okának utána járni s esetleg földeríteni, de minden esetben alig fog valaha sikerülni.

* * *

A helyesirás a nyelvtannak nem igen jelentékeny függeléke; hisz a nőknek is semmit könnyebben meg nem bocsátunk, mint »a sok bájos, kedves ortografiai hibát.« [1]) Itt csak annyiban kell róla szólnunk, a mennyiben a hangok leirása érdekel bennünket. Irásunknak eredetét csak érintjük, a szakjeleket pedig (az úgynevezett központozást, interpunctiót) teljesen mellőzhetjük.

Ismeretes dolog, hogy kezdetben minden írás képírás volt s hogy ebből fejlődött egyrészt a fogalomirás, pl. a khinaiaknál, másrészt a hangírás vagy betüírás, mint az egyiptomiaknál s a sémi népeknél. A semitáktól, jelesen Phoeniciából kapták írásuk jegyeit a görögök s ezektől a rómaiak. Mi a kereszténység fölvételével egyúttal az egyháznak írását, a latin ábécét is elfogadtuk a térítőktől, s alkalmaztuk lassankint egyes jelekkel és kombinálásokkal a magyar hangok kiejtésére. A mi eltérések vannak a betük értékében nyelvünk és a latin nyelv között, azokat részben megmagyarázza az a tény, hogy mi a latin betüket olasz, még pedig velenczei papoktól kaptuk, tehát olyan értékkel, a milyennel Velenczében használták az 1000. év táján.

Legfontosabb ez eltérések közül az, hogy az *s* betüt mi nem a német vagy franczia *s* hang jelölésére, hanem a német *sch* vagy franczia *ch* hang jegyéül alkalmazzuk. Ennek oka egyszerüen az, hogy a velenczeiek a latin *s*-et s

---

[1]) Tóth Kálmán Költeményei 268.

általában az *s*-et úgy ejtették, hogy mind képzésére, mind hangjára nézve közbül állt az *sz* és *s* hangok közt, s a mai velenczei *si signore* is majdnem egészen olyan benyomást tesz fülünkre, mintha a mi *s* hangunkat hallanók. (Be van bizonyítva, hogy eleink — részben a jelen századig — így ejtették a latin *s* betüt is: *špondeo, papyruš*, nem *szpondeo, papirusz;* gyakran írtak ilyeneket: *Ksénofon, Kserkses,* de soha sem *Kszénofon, Kszerkszesz;* vö. maiglan *taksa, piksis, egzsámen.*)

Szintén a velenczei s általában az északi olasz kiejtés magyarázza meg a mi *c* betünk értékét, míg a többi olaszok köztudomás szerint ugyanazon esetekben *cs*-nek ejtik e betüt. Ugyanonnan kaptuk a latin *g* betünek *gy* hangját, mely nálunk még néhány évtizeddel ezelőtt közönséges volt az olyan szóalakokban, minők *regis, regere, spongia, evangelium;* hogy aztán e hang jegyét *gi, gj, gy* alakban különböztették meg a *g*-től, az tisztán olasz szokáson alapszik (*già* Velenczében így hangzik: *gyá,* s az olaszok azelőtt gyakran írtak *gi*-t *e* előtt is: *evangielo, gienerale.)*

A mely hangok az olaszosan kiejtett latinban nem voltak meg, azokat különféle módon pótolták. Az ott hiányzó, de a magyarban oly gyakori *sz* hangot egyszerüen úgy írták, hogy a megfelelő lágy hang jegyét, a *z*-t alkalmazták helyette, mely codexeinkben egészen általános. Mellette az Árpádok korában nagyban szerepelt s még a codexekben is fölmerül itt-ott egy különös kapcsolat: az *sc*. A később elterjedt s maig megmaradt *sz* mintha a két előbbi jelölés kombinálása volna, de előfordul a német írásban is. — A *zs* hangot részint a megfelelő kemény hang

jegye pótolta, t. i. az *s*,[1]) részint pedig a lágy sziszegő *z* jegye; gyakran hiányjellel különböztették meg őket (a XVI. században ſ', a XVII.-ben *'s*, *'z*). Végre a kettőt egyesítették a maig megmaradt *zs*-ben. — A *cs* hangot szintén a hozzá legközelebb eső hangok jegye pótolta: részint az *s*, részint a *c*; a Halotti Beszédben még mind a kettő előfordul: *gimils* és *gimilcic (gyimilcs, gyimilcsik)*. A codexek korában már a *ch* jegy dívott, mely a román népeknél is előfordul, jelesen a ladinoknál, a spanyoloknál, azonkívül az angoloknál, de kérdés, hogyan jutott onnan mihozzánk. De több codexünkben egy sajátságos jegye van a *cs* hangnak, mely úgylátszik magyar alkotás: a ʟ. Már codexeink idejében a *cz* kapcsolatát is fölkapták, mely különbség nélkül *c* és *cs* hangot jelentett (az utóbbi értékkel használják a lengyelek is), de később a *c* hangra szorítkozott. A XVII. században sok írónknál a *cz* jelent *cs* hangot, a *tz* pedig *c* hangot; de mások a kétértelmű *cz* jegyet elhagyva, a két hangra a *tz* és *ts* jegyeket alkalmazták. A XIX század elején leginkább Verseghi ösztönzésére állapodott meg az újabb megkülönböztetés: *cz* és *cs*. — Az *ly ny ty* hangokat eleinte nem különböztették meg az *l n t*-től, később ezekhez *i j y* betüket csatoltak: *li ni ti, lj nj tj, ly ny ty*. A második betüt codexeink egy részében hiányjel helyettesíti; így keletkeztek az *l' n' t' g'* jegyek, melyek a szláv népeknél is használatban vannak, de nálunk ezek a XVI. században ismét kimentek a divatból. Újabban tehát, a mint mai helyesírásunk megállapodott,

---

[1]) Ugyanezt látjuk a *dz* hang írásában, hogy t. i. nyelvemlékeink gyakran írják a kemény *c* jegyével, pl. *yechy, boccza* e helyett *jegyzi, bodza* stb.

sok kettős betünk maradt: *sz, zs, cs, ds, ly ny, ty gy*. Nyelvészeink sokféle javaslattal törekedtek ezeket egyszerüsíteni. Már Verancsics szótárában, (melyet Velenczében nyomtattak 1595-ben) találkozunk a *zs* hangnak velenczei *x* jegyével, pl. *xak* = zsák. Adámi Mihály (1760-ban kiadott Sprachkunstjában) némely más újítások mellett [1]) a *zs* helyett középen keresztülhúzott *z* betüt alkalmazott. Ez indította aztán a XVIII. század végén Révait, Révai példája pedig Kerekest, Vörösmartyt, legújabban a Magyar Nyelvőr munkásait és másokat arra, hogy a kettős betük egyszerüsítése mellett küzdjenek. Eddigelé e javaslatok közül egyik sem talált elfogadásra; csak egy betüre, a *cz*-re nézve — melyet oly természetesen és könnyen helyettesít a *c* jegy — erősödik mindinkább az egyszerüsítő törekvés, s a kik még ma is az ósdias *cz*-hez ragaszkodnak, azok pusztán a megszokásnak vagy az iskola kényszerének engednek.

A magánhangzók közül legtöbb baj volt a latinban s olaszban hiányzó *ö ü*-féle hangokkal. Ezeket eleinte kénytelenségből *u*-val (vagy *v*-vel) jelölték, később különféle mellékjelekkel különböztették meg az *o u* betüktől. A Bécsi és Müncheni codex az *ü*-t úgy jelölte, hogy az *u* vagy *v* betüre egy pontot tett, az *ö*-t pedig alul farkas *o*-val irta. Az utóbbi jegy más codexekben is előfordul s az alsó jelen kívül némelyik fölül is huzást tesz rá. Azonkívül az *ö* hangnak kétbetüs jegyei is voltak: *eu, ev, ew,* melyek valószínüleg úgy keletkeztek, hogy előbb az Árpádok korában egy gyakran használt diphthongust jelöltek velük (*ëü*, l.

---

[1]) A rövid és hosszú *ö ü* hangokat úgy különböztette meg, hogy *ô û*-vel jelölte a rövideket és *ö ü*-vel a hosszúkat.

fönn I. 156. l.), s midőn ez később egyszerű *ő* hanggá lett, a régi megszokott jegyet mégis megtartották az írásban; egészen így keletkezett a francziáknál maiglan használt *eu*. Az *ü* hangot codexeink egy része az írásban nem különbözteti meg az *ö*-től (pl. az Ehr. C., Marg. L. stb.), gyakran pedig kettős betüvel jelölik *iu, iv, yv, yw*, ritkábban *vi*. Ezek a kapcsolatok a német helyesírásban is szerepelnek, hol az *ui*-val ma is találkozunk néha *(Uibung = Übung)*. A XVI. században szintén Németországból kaptuk az *ő ű*-t s még később az *ö ü* betüket. — A latin *e* hang különbség nélkül jelölte a nyilt hangot s a zárt *ë*-t. A Bécsi s Müncheni codex írói megkülönböztették a kettőt, még pedig úgy, hogy a nyiltat *è*-vel, a zártat *ė*-vel írták: *èmbèrėk*. Később is találkozunk ilyen megkülönböztető kisérletekkel, főkép a XVIII. század vége óta, de mindig elmaradt a kívánatos eredmény. — A magánhangzóknak h o s s z ú s á g á r a eleinte semmi gondot nem fordítottak; egyes codexek kettőztetéssel jelölték *(keep, koor* stb.), úgy mint ma is pl. a német és a finn helyesírás. Már a XVI. század közepe táján pontosan kezdték jelölni, részint fekvő vonással, részint accentusjelekkel: *ā, á, â*. Heltai Gáspár e tekintetben olyan pontosságra törekedett, hogy a mai *é*-nek megfelelő akkori két hosszú hangot külön jegygyel írta: *szép*, de *kęz (= kêz)*. A hosszú *ö ü* hangokat csak a XVII. században kezdték megkülönböztetni, úgy, hogy a két pont közé egy éles ékezetet tettek. Ezeket a czifra betüket csak a XIX. század elején szorította ki az *ő ű* jegy.

Eddig azt láttuk, hogy az egyes hangoknak írásunkban miféle betük felelnek meg, de még fontosabb kérdés, vajjon a szók és nyelvtani alakok írása minő viszonyban van hangzásukkal. Az írásnak czélja első sorban az, hogy

a tényleg ejtett hangokat tükrözze vissza, tehát a szóknak elemeit úgy adja, a mint kiejtésünkben alakulnak. Tudjuk azonban, hogy minden oly irodalomban, melyet huzamosabb idő óta művelnek, többé-kevésbbé eltávozik egymástól az írás és a kiejtés. Az utóbbi ugyanis lassankint megváltozik egyes részeiben, ellenben az írás konzervativ, mert a kiejtés változása annyira fokozatosan történik, hogy az ember a régi jegyhez köti az új meg új hangot. A német pl. ma sem írja *sch*-val a *stunde, springen* szókat, mert azelőtt valóban így ejtették: *sztunde, szpringen.* Ellenben az *š* hangnak német *sch* jegye úgy keletkezett, hogy a *schön, schinden*-féle szókat azelőtt elül két mássalhangzóval ejtették *s*-szel és *ch*-vel: *s-chön, s-chinden.* Igy keletkezett, mint láttuk, a mi *ő* hangunknak régi *eu* jegye. Különben újabb helyesírásunkban csak egy olyan eset van, melyben az írás határozottan elmarad a kiejtéstől s a kiejtés nem is törődik az írással: az *ly* esete. A régi *ly* helyett ma a legtöbb nyelvjárás egyszerüen *j* hangot ejt s a *király, kályha, gólya*-féle szókat legtöbben így olvassák még írásból s nyomtatásból is: *kiráj, kájha, gója.* — Azonkívül a *folt, zöld*-féle szókat is országszerte így ejtik: *fót, zöd,* de ezeket még alig-alig találjuk *l* nélkül írva, [1]) és ha írásból olvasunk, vagy szavalunk és szónokolunk, az *l*-et még ki is ejtjük, ép úgy mint pl. a franczia vers és szavalás megtartja a prózában már elnémult szóvégi *e*-ket.

Vannak azonban bizonyos szabályokba foglalható

---

[1]) *Ruhája fótos* (erre rímel: *módos)* M. Salon 1884. 157. A míg élő *vótam,* sok lyukat *befóttam* (befoldtam) »Urambátyám« 21. sz. 7. l. Gyakran fordúl elő verselőinknél *vón'* e h. *volna;* és ha írják is *foltos* vagy *volna,* azért az ilyent gyakran rímeltetik *l*-nélküli alakokkal, pl. *foltos: módos, volna: vóna.*

esetek, melyekben mai helyesírásunk, a szófejtésnek engedve, eltér a kiejtés hű jelölésétől, melyekben tehát egyébiránt f o n é t i k a i írásunk e t i m o l o g i a i írássá válik. Ezek az esetek azért érdekesek, mert épen olyan belső és külső analogiák uralmát mutatják, a minők a kiejtésben is gyakran módosítják a szók alakját. Valamint az élőbeszéd iparkodik egyrészt a szócsalád tagjait, másrészt a különböző szóknak párhuzamos alakjait egymáshoz hasonlóknak megtartani (l. I. 16. l.), ép úgy törekszik erre mai elfogadott helyesírásunk. De már régi nyelvemlékeink írói, ámbár rendesen csak a h a n g z á s t követik s pl. azt írják *tuc, tuggya, imachag* e h. *tudsz, tudja, imádság,* mégis gyakran engednek az e t i m o l o g i a i é r z é k n e k, úgyhogy egyes ilyen alakokat is találunk náluk: *adyunk, modya, imadsag*; pedig ezek így hangzanak: *aggyunk, móggya, imáccság.* S hogy mekkora hatással van ránk ez a szófejtő ösztön, bizonyítják olyan önkénytelen megkülönböztetéseink, mint pl. *fáradság* és *fáradtság,* holott mind a kettőt egyformán ejtjük: *fáraccság.* Azt írjuk pl., hogy »*nagy fáradsággal jár a hegymászás*« (= fáradás, mühe), ellenben »*nagyon erőt vett rajtunk a fáradtság*« (= fáradt állapot, müdigkeit).

A b e l s ő a n a l o g i a teszi, hogy nem akarjuk elhomályosítani egy szó alakjainak összetartozását. Azért nem fejezzük ki írásban a mássalhangzók l á g y u l á s á t és k e m é n y ü l é s é t; így írjuk pl. *rakd el, keresd meg, fogsz, húzhat, láthat'd,* holott tényleg azt modjuk: *ragd el, kerezsd mëg, foksz, húszhat, láthadd,* stb. Azért nem jelöljük írásban az o r r h a n g o k a l k a l m a z k o d á s á t, tehát: *honban, azonban, ellenben,* holott a kiejtés szerint így volna: *homban, azomban, ellemben.* Ha két szóelem összerakásakor *ts, ds, gys* találkoznak, szintén nem írjuk

helyettök a valóban ejtett *cs* hang jegyét, tehát *mentség, bolondság, nagyság* e h. *mencség, boloncság, naccság;* ugyanazon okból írjuk a *t*-végű igék felszólító módját *ts*-sel, nem *cs*-sel: *tarts, taníts.* A *z-s* és *sz-s* csoportokat is megőrízzük, ámbár a kiejtésben mindig *ss* lesz belőlük: *község, igazság, készség, ravaszság* e helyett: *község, késség* stb. A *többet, jobbat, állani* analogiájára írjuk: *többnyire, jobbra, állt,* ámbár így mondjuk: *töbnyire, jobra, ált.*

A külső analogia okozza, hogy azt írjuk: *mondd, hordd, kezdd, csonttal,* holott így ejtjük: *mond, hord, kezd.* Követjük ugyanis ezekben más fölszólító alakok analogiáját, minők *add, védd.* Némelyek azt is írják: *Kolozsvártt, Vásárhelytt,* sőt ezelőtt sokan azt is írták: *köztt, érttem, azértt,* mert a *Kolozsvárott, között, érettem* alakok is *tt*-vel vannak; holott amazokat mindenki így ejti: *Kolozsvárt, Vásárhelyt, köztem, értem.* Nevezetes fattyúhajtása e külső analogiának a *hisz* ige fölszólító módja: *higyjen, higyje,* melyet a *fogyjon, hagyja* analogiájára írnak, ámbár amott nincsen *higy(ni)* igető és nincs elegendő okunk eltérni a kiejtéstől: *higgyen.*

Mind a külső, mind a belső analogia összeműködik, mikor *l n d t* végű szótőhöz *j*-vel kezdődő rag járul: ilyenkor írásunk megőrzi a tő véghangját s a rag *j*-jét, ámbár kiejtésünkben *lly* (ill. *jj) nny ggy tty*-vé olvad össze a kettő. Pl. *balja, valljon, honja, fonjuk, évadja, adj, partja, bontják,* e helyett: *ballya, vallyon (bajja, vajjon), honnya, fonnyuk, évaggya, aggy, partya, bonytyák.* De az *sz z s* végű igetők után nem tartjuk meg a *j*-t, mely itt már messzebb eltávozik eredetétől; tehát nem *vadászj, húzjuk, ásja,* hanem a hogy ejtjük: *vadászsz, húzzuk, ássa.*

Néha látszólagos analogiákat követünk, s ennek

eredményei valóságos irodalmi népetimologiák. Igy pl. *utczát* írunk, mintha az *út* kicsinyítése volna, pedig ehhez eredetileg semmi köze nem volt az *uccza* nevének, mely szláv-eredetű szó és valaha *ulica* volt. [1]) A *szabadkozást* *d*-vel írjuk, mert csakugyan szabadulni akarunk valamitől, mikor szabadkozunk; de a szó voltakép a *szab* ige származéka és a *szabatkozás* úgy viszonylik a *szabódás*-hoz, mint pl. a *csalatkozás* a *csalódás*-hoz.

Néha teljesen alaptalan egyéni etimologizálást is belevisznek a helyesírásba. Például *igtatást* írnak az *iktatás* helyett pusztán azért, mintha valami képzelt *ig* igegyökből származnék. Egy nyelvészünk mindig *enber*-nek írta az *embert,* mert szerinte abból eredt, hogy *én-bar(om),* vagyis öntudattal bíró állat, és az oroszlánt *orozlán*-nak, mintha az *oroz* ige származéka volna. Van, a ki *ruhái, kutyái* helyett *ruháji*-t, *kutyáji*-t erőszakol csupáncsak azért, hogy az egy birtok is *j*-vel van: *ruhája, kutyája* (így okolja meg Kazinczi Lev. I. 359); pedig a több birtok alakjait mindenhol *j* nélkül ejtik, kivéve a hol azt mondják: *ruhájai, kutyájai.*

Vannak más ilyen etimologiai szőrszálhasogatások, melyekre semmi szükségünk sincs a helyesírásban. Ilyen főkép az, hogy a kétjegyű betünek kettőztetés esetére általánosan elfogadott csonkítását (vagyis a *cscs, szsz* helyett alkalmazott *ccs, ssz*-féléket) csak olyan esetekre akarják szorítani, mikor nem »hasonulásból« keletkezett; ellenben *öcs-je, vadász-j* helyett csak azt engedik írni: *öcscse, vadászsz,* s nem csonkítva: *öccse, vadássz,* mint

[1]) Furcsa, hogy *iccze* helyett is *itczét* szoktak írni; ez olyan ferdeség, mint a fönt említett *higyjen.*

loccsan, hosszú.[1]) De ha mellőzzük is azt a körülményt, hogy hiszen a hosszú mássalhangzók majdnem mindig ilyen »hasonulásból« keletkeztek (pl. *hosszú, asszú, asszony* ezekből: *hoszjú, aszjú, ahszony),* kérdjük: mi czélja van ennek az egész megkülönböztetésnek? Vajjon máskép ejtjük vagy máskép ejtsük az *szsz*-et az *aszszon* fölszólító módban, mint az *ssz*-et az *asszú* vagy *asszony* szókban? Akkor talán az *ss*-et is máskép kellene ejteni és írni az *ásson* szóban, mint a *lassú*-ban? Semmi ellátható czélja az egész megkülönböztetésnek, mint a tudákosság fitogtatása! — Sajátságos különködéssel találkozunk a csonkított kettős *gy* írásban. Vannak t. i. a kik a szabályszerű *ggy* helyett minden kényszerítő ok nélkül *dgy*-t írnak, pl. *podgyász, bidgyeszt, Medgyes,* holott helyesen így kell írni: *poggyász, biggyeszt, Meggyes.* Magát a *meggy* főnevet nem emlékszünk, hogy valaki *medgy*-nek írná.

Sok nézeteltérésre ád alkalmat az idegen szók írása. A melyek rég meghonosultak, azokra nézve nincs véleménykülönbség, azokat mindenki magyarosan írja: *rózsa, zsold, paradicsom* stb. Csak arra nézve nincs egyezés, hogy az újabb korban átvettek közűl melyeket tekintsünk már meghonosultaknak s melyeket csak ideiglen befogadott jövevényeknek? Vajjon tehát így írjunk-e: *filozofia, filologia, fizika, telefon, konzervativ?* vagy pedig: *philosophia, philologia, physika, telephon, conservativ* stb? Véle-

---

[1]) Arra még nem csináltak szabályt, vajjon a *meggy, petty, könny, rossz* szók ragos alakjait így kell-e írni: *meggyel, pettyel könnyel, rossza,* vagy így: *megygyel, petytyel, könynyel, roszsza?* (Még *könyje* is található, mint *anyja;* csakhogy itt *anyám* van, amott meg *könnyem,* soha *könyem!)* De arra már van akadémiai szabály, hogy *tollal* így válaszandó el: *toll-lal,* a világért se *tol-lal!*

ményünk szerint jogosult az a törekvés, hogy azokat az idegen szókat, még a tudományos műszókat is, melyek a művelt magyar társalgásban általános használatban vannak, lehetőleg magyarosan írjuk, mert ezzel előmozdítjuk e szóknak helyes kiejtését. Úgy is elég zavart okozott már e tekintetben az idegen nyelvek helyesírása. *Khinát*, *Algirt* és *Mekszikót* mond a magyar ember, mert véletlen *China*, *Algier* és *Mexiko* volt az idegen nyelvű könyvekben, holott *Csin*, *Aldsir* és *Mexikó* (majdnem *Mejikó)* amaz országok neve. *Algebrát* és *kioszkot* mondunk mindnyájan, holott az arab és török kiejtés ezt kivánná: *aldsabr*, *kösk*.

Egészen alaptalan eljárás, ha némelyek a helyesírás kérdései közé számítják az olyanokat is, hogy *keresztény* irandó-e vagy *keresztyén*, *föl*-e vagy *fel*, *apjuk*-e vagy *apjok*. Itt nem egy hangalaknak kétféle írása közt választunk, mint a helyesírás kérdéseiben, hanem két hangalak közt; s az eldöntés attól függ, hogy a két kiejtés közűl melyik van inkább elterjedve (l. fönt I. 282. l.). Az ilyeneket nem is a nyelvtan, hanem az irodalmi szokás fogja eldönteni, illetőleg sokszor nem is fogja eldönteni, t. i. olyankor, mikor mind a két kiejtés nagyon el van terjedve, mint pl. a *föl*, *fölött*, *mögött* és *fel*, *felett*, *megett* esetében. Csak egyet kell megkivánnunk az ilyenek használatában: a következetességet. Nevezetesen nem szabad olyan mesterkélt különböztetéseket tenni, minő pl. az, hogy a széphangzás vagy megkülönböztetés kedveért *fölmentett*, *fölszentelés* irandó, ellenben *felöntött*, *feltöltött*, vagy pl. *házok*, *hátok*, *kardjok*, ellenben *okuk*, *soruk*, *poruk* stb. A magyar kiejtés, az élő nyelvjárások efféle megkülönböztetést nem ismernek.

Irodalmi tájékozás.

Balassa József: A Phonetika Elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. (Budapest, 1886). — Legjobb magyar hangtani munkánk. Röviden előrebocsátva az emberi beszélő szervezet ismertetését, világosan és minden oldalról tárgyalja a hangoknak képzését, rokonságait, kapcsolatait és változásait, mindenütt azt a főczélt követve, hogy a magyar hangrendszert magyarázza. Biráló ismertetése Schuchardt Hugotól, Literarisches Centralblatt 1886. (magyarul közölve Egyetemes Philologiai Közlöny 1887. 416) és Négyesy Lászlótól, M. Nyelvőr 1888. — Vö. még *Balassa József: Hangtani alapelvek és vitás kérdések (M. Nyelvőr XIII.* és *Fonétikai tévedések (uo. XV.)*

Josef Balassa: Phonetik der ungarischen Sprache (Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft IV.) és *Balassa József: A magyar hangok képzése, stomatoskopikus vizsgálódások alapján (Nyelvtudományi Közlemények XXI.)* — Egy-két pontban módosítja a Phonetika Elemeiben adott meghatározásokat és új megfigyelések alapján érdekes rajzokkal világítja meg a hangok képzését.

Fogarasi János: Hangsúly, vagyis nyomaték a magyar nyelvben (Magyar Akadémiai Értesítő 1860). — Tüzetesen vizsgálja a magyar hangsúlyozásnak számos különféle esetét.

Hermann Paul: Principien der Sprachgeschichte (Halle, 1886. 2. kiad.). — E munkának III. fejezete *(Der Lautwandel)* s a X. *(Isolierung und Reaction dagegen)* a hangváltozásról s az elszigetelésről legjobb általános fejtegetések.

A hangtörvények általános érvényéről újabban egész irodalom keletkezett; itt elég, ha a következőket említjük: *Hermann Osthoff: Das Physiologische und Psychologische Moment in der sprachlichen Formbildung (Berlin, 1879).* Rövid értekezés, melyben először vannak népszerűen előadva az úgynevezett új-grammatikusok alapelvei: hogy t. i. a hangtörvényeknek általános az érvényök s a kivételek mind az analogia hatásaiból magyarázandók. Bő ismertetése Pecz Vilmostól az Egyetemes Philologiai Közlöny V. kötetében. Ugyanennek VII. kötetében Spitkó Lajos »Az új-grammatikusok és alap-

elveik« czím alatt ismerteti az új iskola fejlődését s főbb tételeit. — *Franz Misteli: Lautgesetz und Analogie (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. XI. XII.)* — *N. Kruszewski: Prinzipien der Sprachentwickelung (Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft. I. II. III.)* — *B. Delbrück: Die Neueste Sprachforschung, Betrachtungen über G. Curtius' Schrift zur Kritik der Neuesten Sprachforschung (Leipzig, 1885.* Curtius és Brugmann ide vágó iratait ismertette Balassa József Egyet. Philol. Közl. IX.). Misteli, Kruszewski és Delbrück legtárgyilagosban alkalmazzák az új elveket. — *Hugo Schuchardt: Über die Lautgesetze, gegen die Junggrammatiker (1885).* Meggyőzőleg vitatja, hogy a hangtörvények általános érvénye nem nyelvtörténeti tény, hanem csak módszeres alapelv, a mennyiben nem szabad megelégedni a kivételeknek megállapításával, hanem meg kell őket magyarázni s okaikat felderíteni.

A magyar hangoknak az ugor alapnyelvi hangokhoz való viszonyáról fölvilágosítást ad *Budenz József: Magyar-Ugor Összehasonlító Szótára* és Munkácsinak ezzel kapcsolatos fejtegetései: M. Nyelvőr XII.

Négyesy László: Megérett kérdések a magyar vocalismus köréből (Az ë-ző meg az ö-ző ejtés közűl melyik eredetibb? Milyen dialektus a Halotti Beszéd? A nyelvtörténet előtti magyar hangzórendszer. A labializálás elharapódzása. M. Nyelvőr XV.)

Budenz József: A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú e, azaz é és ê-rül (M. Nyelvészet V.). Vö. *Szántó Kálmán: A Bécsi és Müncheni Codex hosszú ê-jéről (M. Nyelvőr IX.)* és *A hosszú ê a nyelvjárásokban* (uo. X. Az utóbbi czikk adatai nincsenek jól megrostálva). *Csapodi István: A magánhangzók kiejtéséhez (Uo. X.). Vadnai Rudolf: Nyälvünk Hangolvadásárul (Pest, 1872). Steuer János: A Székely Nyelv Hangjai (Budapest, 1888). Arany János: Az é-t í-re váltó tájszólásról (Hátrahagyott Prózai Munkái, Budapest, 1889).*

Balassa József: Valami az ó ő és ú ű hangokról (M. Nyelvőr XIII.) — Dévai Mátyásnak az *ú ű*-től megkülönböztetett *ů, ű* hangjáról.

Balassa József: A szóvégző önhangzók a magyarban (Nyelvtud. Közlem. XIX.) — A szóvégi magánhangzóknak etimologiai értékéről.

Balassa József: Egy második hangzóilleszkedés a magyarban (M. Nyelvőr XIV.) és *Hátraható hangzóilleszkedés (uo. XVI.)* — Az előbbi értekezésben kimutatja, hogy az *ö ü*-hangú szók külön illeszkedése (*ë* helyett *ö)* csak újabb korban fejlődött s nem oly régi, mint a törökségben.

Kúnos Ignácz: A magyar nyelv liquidáiról (M. Nyelvőr XII.) — A liquidáknak a megelőző magánhangzókra való nyújtó hatásáról némely nyelvjárásokban.

Simonyi Zsigmond: A mássalhangzók hasonulása a magyarban (Nyelvtud. Közlem. XIV.) — *Balassa József: Mássalhangzócsoportok egyszerüsítése (uo. XVII.)* — *Lehr Albert: Tom, tod, tok, tott (M. Nyelvőr V.* e h. *tudom, tudod* stb., a mássalhangzók kieséséről s a keletkező hiátus megszüntetéséről).

Kúnos Ignácz: Mássalhangzók dissimilatiója a magyarban (M. Nyelvőr XI.)

Szilasi Móricz: Járulékmássalhangzók a magyarban (M. Nyelvőr X.) — Élénk és érdekes fejtegetések a járulékhangok keletkezéséről s az analogia hatásairól, de kevés a tényleges eredményök, mert a nyelvtörténet adatai nincsenek figyelembe véve.

Simonyi Zsigmond: A hangátvetésről (M. Nyelvőr VII.)

A helyesírásról.

Volf György: Kiktől tanult a magyar írni olvasni? A régi magyar orthographia kulcsa (Budapest, 1885). — Meggyőzőleg bebizonyítja, hogy a latin ábécét és alkalmazását olasz térítőktől kaptuk, s hogy a latin betűket északi olasz, illetőleg velenczei értékökkel alkalmazták a magyar hangok jelölésére. (Érdekesen ismerteti e munkát Schuchardt a Zeitschrift für Germanische und Romanische Philologie czimű folyóiratban.)

Balassa József: Fonétikus írás (M. Nyelvőr XVII.)

Az újabbkori helyesírási mozgalmakról l. a M. Nyelvészet I és II. kötetében az akadémiai bizottság előterjesztését és Szilágyi István, Nádaskay, Hunfalvy czikkeit; továbbá a M. Nyelvőr I. VI. és VII. kötetében Szarvas, Hunfalvy és Simonyi értekezéseit; végre uo. a XVII. kötetben Balassáét a helyesírás kérdéséről.

Csapodi István: Szemorvosi tanácsok a helyesírás tekintetében (M. Nyelvőr XVII.)

A kettős betűk egyszerűsítéséről l. Révai Elaboratior Grammaticájában (I. 134. stb.). »*De probabili compendio literarum Hungaricarum*«; továbbá Vörösmarty czikkét az Akadémia kiadta Tudománytárban (VII. k. 179); végre az újabb javaslatokat a M. Nyelvőr II. III. V. kötetében.

A szünetjelekről *Vadnay Lajos: A szakjelek*; továbbá Király Pál, Dengi János és Szántó Károly czikkei M. Nyelvőr VIII. és IX. k.

MÁSODIK FEJEZET.

Összetétel és szóképzés.

In der Wirklichkeit wird die Rede nicht aus ihr vorangegangenen Wörtern zusammengesetzt, sondern die Wörter gehen umgekehrt aus dem Ganzen der Rede hervor.

W. v. Humboldt.

Nyelvtani alakok. — A szótők. A tővégi magánhangzó viszontagságai. Analogiás hatások a szótők alakjában. — A szóknak jelentése és hangalakja. Az összetétel és szóképzés közti különbség. — Mellérendelő összetételek rokon és ellentétes tagokkal. Az ikerszók alakulása. Az alárendelő összetételek: jelölt és jelöletlen összetételek. Kihagyásos összetételek. Összetételeknek elhomályosodása. — A képzők keletkezése elhomályosult összetételekből. Analogiás átvitel által keletkező képzők. A képzőknek elhomályosodása és megelevenedése: elvonás által történő szóalkotás. — A képzőknek rendszeres áttekintése jelentéseik szerint. Igeképzés igékből és névszókból. Névszóképzés névszókból és igékből.

A hangok nem egyenkint szerepelnek a nyelvben, hanem változatos csoportokba egyesűlve fejezik ki fogalmainkat. A fogalmainkat kifejező hangcsoportokat nevezzük szóknak. De a szókat a legtöbb nyelv nem használja mindig egyformán és változatlanul, hanem fogalmaink módosítására és összekötésére részint kettesével összeforrnak, részint pedig bizonyos önállástalan apróbb hangcsoportokkal bővülnek. A kettős szókat összetételeknek

mondjuk, amaz apróbb alárendelt elemeket pedig képzőknek, ha a fogalomnak módosítását, és ragoknak, ha a fogalmaknak kapcsolatait jelölik. Szavainknak eme különféle változatait nevezzük a nyelvtanban alakoknak, szóalakoknak, nyelvtani alakoknak.

Ha összehasonlítjuk valamely fogalom kifejezésének különféle alakjait, pl. *ház, házat, házban, házi, házas, házal*: azt látjuk, hogy mind ezen alakoknak van egy közös, állandó főrészök; ez az, a mit a ragozásban tőnek vagy szótőnek mondunk, a szóképzésben pedig s a szófejtésben alapszónak. Azt mondjuk tehát, hogy a *házat* alaknak tője *ház*, a *házi* alaknak pedig alapszava *ház*. Hogyha meg akarjuk ismerni a nyelvbeli alakokat a magok mivoltában és fejlődésében, foglalkoznunk kell okvetetlen a szótők történetével is. Ha ezt sikerűl pontosan megállapítani, akkor nagyon meg van könnyítve a ragok és képzők helyes fölfogása, ámbár természetesen az utóbbiak elemzése viszont előmozdítja a szótők helyes megállapítását.

A szótők nyelvtörténeti változásainak két fő tényezője van: a hangváltozás és az összetartozó alakoknak analogiája. A hangváltozásokkal már foglalkoztunk, s azért ezek közűl csak egyet érintünk újra, mert hosszas viták tárgya volt: a tővégi magánhangzó elveszését.

A tő és rag közt mai nyelvtani alakjainkban sokszor előfordúl egy-egy magánhangzó, mely nyilván nem a raghoz tartozik: *ház-a-tok, uri-a-s, áll-a-nak, füt-e-ni* stb. Ezeknek a magánhangzóknak eredetéről kétféle vélemény áll egymással szemben. Egyik Hunfalvy Pálé, ki azt mondja, hogy csak a kiejtés könnyítésére közbeszúrt segédhangok. A másik Riedl Szende nézete, mely szerint e magánhang-

zók eredetileg a ragtalan alakokban is ott voltak, tehát a szótőknek véghangjai voltak.

Hunfalvy magyarázatának tarthatatlanságát már a következő néhány észrevétel is megmutatja: Számos esetben egészen könnyű volna a szó ejtése ama hangzó nélkül. Pl. ezeket a tárgyeseteket: *vár-a-t, szárat, készet, nyálat, tálat, ötvenet, kilenczvenet* stb., minden nehézség nélkül ejthetnők így: *vár-t, szár-t, kész-t, nyál-t, ötven-t,* stb., csak úgy mint pl. ezeket: *párt, zárt, enyészt, vált, zökkent* stb. stb. Ezekben tehát a magánhangzó nem lehet segédhangzó. Hasonlókép az ilyen igeképzésekben: *ir-o-gat, ken-e-get, mos-o-gat;* v. ö. *ir-galom, for-gat, csen-get, pen-get, vizs-gál, moz-gás.* — Más esetekben meg az ejtéskönnyítő segédhangzó nem hogy könnyítené, hanem egyenesen megnehezíti a kiejtést. Mindenki tudja, hogy a hiatus kellemetlen és nehézkes; azért a nyelv számos esetben vagy úgy segít magán, hogy elhagyja az egyik magánhangzót, vagy összeolvasztja a kettőt, vagy *j, v, h* hangot szúr közbe (v. ö. Nyelvőr V: 529). És ime: *régibb* helyett azt is mondjuk: *régi-e-bb;* és *házik, mindennapik, budaik, maik* helyett azt mondjuk: *házi-a-k, mindennapi-a-k, budai-a-k, mai-a-k,* sőt *menny-i* helyett *menny-e-i!* Ilyenkor tehát szó sem lehet róla, hogy a magánhangzó a kiejtés könnyítésére volna közbeszúrva.

Ellenben Riedl Szende véleményének három erős bizonyítéka van, melyek közűl az első kettőt Riedl maga idézte: 1. Néhány rokonnyelvben a szóknak többségében fönmaradt a véghangzó, másokban pedig különböző nyomai, így pl. elég nagy számmal a magyarhoz legközelebb álló vogulban, osztjákban is. Sokszor egy-egy ugor nyelvnek egyik nyelvjárásában megvan a hangzó, a másikban nincs.

Ez pedig czáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a hol nincs, ott csak újabb korban veszett el. — 2. A régibb Árpádkori oklevelekben előforduló magyar tulajdon- ésköznevekben többnyire megvan még a véghangzó, pl. *Szobolcsu*, ma *Szabolcs; váru*, ma *vár*. Sőt nem egy teljes alak maradt még fönn a XV. XVI. században az Ehrenfeld codexben s más nyelvemlékekben, még igékből is, pl. *réjo, vioni (=rí, víni)*, a Bécsi codexben, *hiu (= hí*, hexameterben) Sylvesternél, *viju (= ví)* Heltainál. — 3. Némely régen meghonosult idegen szóról is kimutathatjuk, hogy eredetileg magánhangzón végződtek, mely csak a mi nyelvünkben veszett el idővel. Igy az ó-perzsa *zaranja* itt *arany*-ra változott, a török *jindsi gyöngy*-re, az ó-szláv *cerŭ cser*-fa lett stb. stb.

E szerint hát a tő és rag, vagy tő és képző közt oly gyakran jelentkező magánhangzókat segédhangnak sehogy sem mondhatjuk. Ma azonban a tőhöz sem számíthatjuk többé, noha bizonyos, hogy valamikor ahhoz tartoztak. Nem számíthatjuk pedig azért, mert ragtalan alakjainkban már évszázadok óta elvesztek, s azért a nyelvérzék minden jelentés nélküli hangoknak vette, sőt némely esetekben többé vagy kevésbbé határozottan a raghoz vagy képzőhöz csatolta őket. Nem is említve az olyan eseteket, minőket az igenévképző *-ó ő*, a melléknévképző *-ú ü, -i* mutatnak, melyekben a tővégi hangzó magába olvasztotta az egész *(v, j)* képzőt s átvette ennek szerepét: a helyhatározó *-on ën ön* végzeteket csak az a magánhangzó különbözteti meg az állapot- és módhatározó *-an en* végzettől. Mind ezek után azt hiszem, jól teszszük, ha Riedl Szende eljárását követjük, ki — noha maga megállapította, hogy e magánhangzók valaha a tőhöz tartoztak — mai alakjaink elemzésében a

kötőhangzók közönyös, mitsem magyarázó, mitsem anticipáló nevével illette őket.

Tüzetesebben kell tárgyalnunk az analogia hatásait, mert ezeknek nagy szerepök volt a magyar szótők idomításában. Néha ez az analogiás hatás egészen szembeötlő. Ha pl. a *tő* főnév *-ig* raggal megtartotta régi alakját: *tövig,* ez azért történt, mert gyakran előkerűl, olyan szólásokban, minők *tövig* lemetszeni, *tövig* lerontani; míg a *kő, tó* régi **kövig* **tavig* alakjai, melyek sokkal ritkábbak voltak, elavultak, s a mai alakok az alanyesethez s a többi helyragos alakokhoz alkalmazkodva így hangzanak: *köig, tóig.* Más példa: Az *árok* nominativus állandó, de már a szabályos *sarok* mellett *sark* is használatos, még pedig nyilván azért, mert a *sark*am, *sark*ad, *sark*a-féle alakok oly gyakran megfordulnak nyelvünkön; a *fark* nominativus meg épen sokkal járatosabb a *farok*-nál, azért mert e szót majdnem mindig birtokviszonyban, a *fark*a alakban használják s így ezt követi a ritka *fark, ökörfark* stb.

A legtöbb ige alakjai közűl a jelentő mód jelenének egyes 3. személye fordúl elő leggyakrabban, s azért ennek hatása sokszor meglátszik más alakokon. Igy pl. a *vonsz-, metsz-, tetsz-* tők, melyek régi nyelvemlékeinkben még az ind. praesensre szorítkoztak (3. szem. *vonszon, metszën, tetszik),* később átmentek a többi ragozásba is: *vonszott, metszett, tetszett,* míg a régi szabályos perfectum így hangzott: *vont, metüit, tetüit.* Innen van továbbá, hogy a régi *söprött, érdemlett*-féle perfectumok helyébe ezek léptek: *söpör-t, érdemel-t,* azért mert azt mondjuk *söpör, érdemel.* Ellenben megmaradtak *ugrott, romlott,* mert ezeknek praesensében is együtt marad a két mássalhangzó: *ugr-ik, roml-ik.* Hasonló okból tartoznak össze *hajol, hajolt* (er

bückt sich), de *hajlik, hajlott* (er biegt sich, l. Cz. F.); *érez, érezett* (a mai élőbeszédben rendszerint így): sentit, de *érzik, érzett:* sentitur. Az egytagú *tesz, visz, váj* igéknek perfectuma is egytagú: *tett vitt vájt;* ellenben a kéttagú *esz-ik, isz-ik, toj-ik* igéké kéttagú alakban állapodott meg: *evett, ivott, tojott.* Még érdekesebb, hogy a *tör, ér, nyúl* igék perfectuma egytagú: *tört, ért, nyúlt;* ellenben az ikes *tör-ik, ér-ik, nyúl-ik* igéké rendszerint kéttagú: *törött, érett, nyúlott.*

Még más irányokban is mutatkozik a 3. személynek ez a hatása. *Jöni, jönek, jösz* olyan alakok, mint *löni. lönek, lösz;* de az előbbieket rövid magánhangzóval is mondjuk: *jönni, jönnek, jössz,* nyilván a 3. szem. *jön* példájára. Ezeket az igéket: *villámlani, lélekzeni, rejleni* rendesen csak ebben a két alakban használjuk: *villámlik, villámlott; lélekzik, lélekzett; rejlik, rejlett.* Azért az *ml, kz, jl* mássalhangzók a kiejtésben annyira összeszoktak, hogy akkor sem teszünk közéjök magánhangzót, ha még egy mássalhangzó kerül melléjük, tehát *villámljék, lélekzhetem, rejlhetik.* A szabályos *villámoljék, lélekezhetem* alakok annyira szokatlanok, hogy a kik az előbbi alakokkal nem élnek, inkább úgy segítnek magokon, hogy az ilyen igéknek képzőjét más képzővel helyettesítik vagy megtoldják, pl. *villámozzék, villámozva, lélekzelhet, lélekzelve, fejlődhetik, sínlelje* stb.

A névszókra nézve általában szintén azt mondhatjuk, hogy a ragtalan alak irányadó a többi alak képzésében. A melléknevek többnyire jelzőkül szolgálnak, tehát egyáltalán ritkán fordulnak elő ragokkal. Innen van, hogy a *komor, bodor* tárgyesete, ha szükség van rá, az alanyeset után igazodik: *komor-t, bodor-t;* míg pl. a *gyomor,*

gödör főneveknek szabályszerű régi tárgyesete *gyomrot, gödröt.* Azt mondjuk *kő, kövön,* s ép így mondták régente *hő, heven;* ha ma *hőn* szeretünk, ez a *hő* szeretet analogiájára történik. De azért a főneveknél is sokat nyom a nominativus, mert hatását erősítik azon gyakori alakok, melyekben a tőhöz az újabb korban keletkezett, egész szótagot tevő ragok járulnak: *-ben, -ből, -től, -hoz, -ra, -ért* stb. Ezen esetekben ugyanis a szótő ugyanazon hangtani föltételek közt fejlődött, mint az alanyesetben; s a mikor pl. *álmu, hármu* helyett azt kezdték mondani *álm, hárm* s később *álom, három,* ugyanakkor *álmu-ben, hármu-szer* helyett azt mondták *álm-ben, hárm-szer* s utójára *álom-ban, három-szor.* Minthogy ezen alakoknak nagyobb része helyhatározó, hatásukat, illetőleg a szótő alakját először is az *-n* és *-ig* ragos helyhatározókkal közölték. Azért látjuk, hogy a legtöbb szótő a nominativus tőalakját viszi át ezekbe az esetekbe, tehát *só-n, falu-ig, árok-ig, gödör-ig,* (nem *savon, tavig, falvig, árkig, gödrig);* továbbá *tél-ën, nyár-on, nyár-ig* (nem pedig *telën, nyaron, nyarig).* A tárgyesetben, a többes számban, a melléknévképző *-s,* az igeképző *-l, -z* és *úl* s a személyjelek előtt erősebben tartja magát a másik tőalak, úgy hogy ma is azt mondjuk *tava-k, árko-t, gödrö-s, tele-l, nyara-l, szava-z, madara-m,* nem pedig *tó-k, madár-om* stb. De sokszor ezen alakok is megérzik a nominativus hatását. Azt mondjuk pl. *szó-t szó-l* (ámbár *szava-l* is fönmaradt), *hamu-t, falu-t, falu-z* (nem pedig *falva-t, falva-z), észt* (e h. *esze-t), sugár-oz* (e h. *sugara-z)* stb.; és elégszer olvasunk és hallunk ilyeneket is: *tó-t, tó-k, jó-m-ra szolgál, jó-d-ra lesz* (ezeket régi íróink gyakran használják) *meg-ó-úl* (Heltai és Sylvester e h. *meg-av-úl).*

Vannak aztán más névszók, melyek más alakjaikban

használatosabbak, s azért ezek az alakok hatnak vissza a ragtalan nominativusra. Érdekes példa erre, hogy *egy(s)más* helyett azt mondjuk *egyet-más,* nyilván az *egyet-mást* accusativus kedveért, mely legtöbbször fordúl meg szájunkban. A *mohó* melléknév régente *moh,* a *mohóság* pedig *mohság* volt; a *mohó* tőalak csak a mult században lép föl először s nyilván azért keletkezhetett, mert *mohon* volt a leggyakrabban használt alak s ez könnyen válhatott a kiejtésben ezzé: *mohón.* Némely nyelvjárásokban egész rendesek a *madar, level*-féle alanyesetek, melyek a *madarat, levelek*-félék visszahatása folytán keletkeztek. A nominativus alkalmazkodik a többi alakhoz a h e l y n e v e k b e n is, mert ezek rendesen helyhatározó raggal vagy *-i* képzővel szerepelnek. Azért maradnak meg olyan helynevek is, minők *Dötk, Becsk, Visk,* mert legrendesebb alakjaik *Dötkön, Becsken, Visken* és *dötki, becski, viski,* — holott a *titk, lucsk, tüsk* tők a nominativusban ezzé váltak: *titok, lucsok, tüsök.* — A r o m á n nyelvekben a casus obliquusok egybefolyt közös alakja, mely sokkal többször fordúl elő a beszédben a nominativusnál, ennek is elfoglalta helyét; pl. az olaszban *vergine (= virginem, virginis, virgini, virgine), cenere (cinerem, cineris* stb.) szerepelnek a *virgo, cinis* nominativusok helyett is.

Némely főnevek jelentésöknél fogva rendszerint b i r t o k v i s z o n y b a n, még pedig legtöbbször a 3. személy jelével fordúlnak elő. Ilyenek jelesen a t e s t r é s z e k nevei, pl. valakinek *arcza, feje, szája,* madárnak *szárnya, farka;* továbbá a rokonsági nevek: *apám, veje* stb.; végre még az ilyenek: valaminek *alja, föle, hija* stb. Azért látjuk, hogy e szók sokszor ilyen alakjaikban szerepelnek a régiségben s a népnyelvben akkor is, ha nincs szükség a

birtokos vonatkoztatásra, nevezetesen összetételek első tagjában: *méhe-fájás, joha-fájás, ina-szakadozás, szája-mosó víz, ujja-mustra, feje-ruha,* sőt *öregapám-szék, kedvem-telés.* Az ilyen szóknak személyragos alakjai különben is visszahatnak a ritkábban használt más alakokra. Valamint a *hívem, mívem, kövem* puszta nominativusa *hü, mü, kő:* ép úgy volt a *szívem, övem* szabályszerű nominativusa régente *szü, ő.* Valamint a *fenyves, hamvas* főneve *fenyü, hamu,* ép úgy volt a *nyelves, nyelvem, szarvas, szarvam* szabályos nominativusa *nyelü, szaru.* Az újabb *szív, öv, nyelv, szarv* főleg a személyragos alakok hatása folytán keletkeztek. Ugyanerre a jelenségre érdekes példa még a *fej* főnév, mely azelőtt ragtalan alakjában állandóan *fő* volt (l. Bevezetés I. 18. l.).

A személyragos alakok közűl megint a 3. személy fordúl elő leggyakrabban a mindennapi beszédben; azért sokszor találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a testrészek nevének s más efféle szóknak alakrendszerére különösen a 3. személy alakjának volt hatása. Ez a hatás kétfélekép jelentkezik: a 3. személy *-ja je* vagy *-a e* jeléből részint a *j*, részint az *a e* hangok mennek át az illető főneveknek egyéb alakjaiba, úgy, mintha e hangok a szótőhöz tartoznának.

a) A *j* hang átvitelére legnevezetesebb példa a *száj* neve. Régi nyelvemlékeink majdnem kivétel nélkül így használják: *szám, szád, szája, szánk, szátok, szájok;* továbbá: *szával, szának, száből, szán, szát,* és a nominativus *szá.* A *szájam, száj* stb. alakok utólag keletkeztek a *szája, szájok* (és *-szájú)* hatása folytán, mert ezeket a nyelvérzék a helyett, hogy így elemezte volna: *szá-ja, szá-jok, (szá-j-ú),* úgy is elemezhette: *száj-a, száj-ok,*

(száj-ú). Ugyanezt a magyarázatot át kell vinnünk a *háj* szóra is, melynek szabályszerű tője a rokon nyelvek tanusága szerint csak *há* volna. *Szám, szád, szája, hája* épen olyan paradigma, mint pl. *fám, fád, fája;* és ha *száj, háj* véletlenül nem testrészek nevei volnának s nem birtokviszonyban szerepelnének legtöbbször, akkor ma ragtalan alakjok okvetetlen így hangzanék: *sza, ha,* mint a harmadiké *fa.* Bizonyságul elég ha még csak a finn nyelvet idézzük, mert ott e három szó csakugyan egyformán végződik: *suu, kuu, puu.* (Vö. még *má-s* = f. *muu.)* A *mell* főnevet a népnyelv ma majdnem általánosan így ejti: *melly, mejj (mejjem, mejjed),* nyilván a 3. szem. *mell-je (mejje)* mintájára, míg a *mellett, mellé* ejtése megmaradt tiszta *ll*-el. A szarvasmarha *tarkó*-jának ez a neve: *tar, tarj,* a lóénak *mar, marj, morj*; a *tarj, marj* alakok nyilván úgy vannak elvonva a 3. személynek ilyen elemzéséből: *marj-a, tarj-a.* Ismét a *melly*-hez hasonló módosulás az *alj, aly, févaly (fej-al,* vánkos), *aljas,* melyek az *alja* kedveért lettek az eredeti *al*-ból, míg *alatt, alá* megmaradtak tisztán, úgy mint amott *mellett, mellé.*

b) Más esetekben még az *a e* hang megy át a 3. személyből a többi alakba. Alig szenved pl. kétséget, hogy a *fele-barát* ezt az alakot a sürüen ismétlődő *fele-barátjá*-nak köszöni; ép olyan elvonás ez, mint *egyet-mást: egyet-más.* A mai *zúza* nyelvemlékeinkben még *zúz* s a mai *zúzájok, zúzád* a 3. személyből kapták *á*-jokat. Ép így válik érthetővé, hogy a mai *tompora, tomporám* régente *tompor, tomporom* volt. A Balatonvidékén *máj* helyett *mája* járja s innen aztán azt mondják: *májám, májád, májája.*

Az eddigiekben mindenütt b e l s ő a n a l o g i á v a l volt dolgunk, a mennyiben az analogia itt egy-egy szó rago-

zásában, egy szó alakrendszerén belül működik, úgy hogy egyazon szónak különböző nyelvtani alakjai hatnak egymásra. Ezzel szemben áll a külső analogia, melynél fogva különböző szóknak párhuzamos alakjai vannak hatással egymásra, pl. két szónak tárgyesete vagy többes alakja. Ez sokkal ismertebb jelenség az előbbinél, s azért itt elég lesz egynehány példát említeni. Hogyha a nyelv idegen szókat vesz át vagy új szókat képez, ezek — vagy mindjárt vagy idővel — a hasonló hangzású vagy képzésű régibb szók ragozását követik. Így pl. a latin *circulum*-ból meghonosított *czirkalom* nem így vette föl a ragokat s képzőket: *czirkalomot, czirkalomoz*, hanem követte a *hatalom, bántalom*-féle szók analogiáját: *czirkalmat, czirkalmaz*, mint *hatalmat, bántalmaz*. Az idegen eredetű *pohár, mozsár*-féle szókat régi nyelvünk még folyvást így ragozza: *pohárt, mozsárt, poharok, mozsárok*, s csak újabb korban igazodnak ezek a *madár, egér*-félék után, azért mondjuk ma: *poharat, mozsarat, poharak, mozsarak*.

Az előadott tőváltozásokkal néha karöltve jár az az érdekes jelenség, melyet különböztetésnek mondunk (differenzirung): az olyan tők ugyanis, melyek kétféle jelentésben használatosak, néha mindenik használatukban más-más hangalakot fejlesztenek. Szembeszökő a mai *fej* és *fő* közti különbség: míg a főnév ma rendesen *fej*-nek hangzik, a melléknév megmaradt *fő*-nek *(fő-ispán, fő-iskola, fő-különbség)*, mert eltérő jelentésénél fogva nem eshetett a *fejem, fejed* alakok hatása alá. — *Hamu* és *hamv*, mindakettő a régi **hamuv*-ból lett (H. B. *chomuv)*, de ma az első jelenti csak a valóságos hamut, a fa hamuját, míg a második az átvitt értelemhez fűződött, mert ez rendesen birtokviszonynyal jár, melyben megmaradt a *v*:

a *gyümölcs hamva*, *a holtak hamvai*, s azért aztán *hamvveder*. Azt mondjuk *hő szeretet*, *hő érzelem*, ellenben mint főnevet *hévvel szeretni*, *nemes hévvel szólni*, mert *hevében szól*, *az érzelem heve készti szólni* (*hő : heve = szó : szava*). A főnév csak fizikai értelemben *hő* : *hővezető*, *hőforrás* (a nap) stb. — *A viz habzik*, ellenben az ember *haboz-ik* ; a fájdalom *érz-ik*, de a fájdalmat nem csak *érz-ik*, hanem *érëz-ik* is az emberek; v. ö. még *végződik* (magától) és *végeződik* (= végeztetik), *szól* és *szaval*, *jós* és *javas* stb.

Ha az iménti esetekben egyazon szótő kétfelé, két szóvá fejlődött: vannak viszont olyanok, melyekben elemeikre nézve különböző szótők egy paradigmává egyesülnek. Így pl. *apám apád apja*, *nénémynéd nénje* stb., melyekben az 1. s 2. személy *á é*-je valószínűleg kicsinyítő képző. Szintúgy kicsinyítő képző lehet a *fiú ú*-ja, de azért »*az apa és a fiú*« = »*az apa és fia*«. Így viszonylanak egymáshoz a latin *senec* és *sen*- tők (*senex senectus* ; *senem senatus*) ; és végre az összes úgynevezett h e t e r o k l i t á k, minők *supellex supellectilia*, *hilarus* : *hilaris*, sőt a defectivák, minők *fero* : *tuli* : *latum*, ὁράω : ὄπωπα : ἰδεῖν.

*

Ha már most a szótőkről áttérünk magokra a t e l j e s s z ó a l a k o k r a : mindig szemünk előtt kell tartanunk, hogy a szóalak nem egyéb, mint külső megérzékítése a fogalomnak, esetleg a módosított vagy viszonyított fogalomnak. A szónak ezt a belsejét, tartalmát nevezzük j e l e n t é s n e k. A szónak jelentését vizsgálhatjuk az alakjától egészen függetlenül is, és sokszor valóban nem függ az alaktól. A szigorúan rendszeres tudományos nyelvtan-

nak, mely a nyelv életének minden részletére kiterjed, külön is kell tárgyalnia a jelentést az alaktól. De a mi czélunkra nézve hasznosabb lesz, ha az alakokban kifejezett fogalommódosításokat mindjárt az alakokkal együtt veszszük szemügyre, illetőleg első sorban az alaknak jelentését vizsgáljuk, mely mellett másodrendű a szóalaknak külseje vagyis hangzása, a szónak hangalakja.

Ha mellőzzük a nyelvnek eredetét s az ősi »szógyökök« keletkezését: a szók alkotása, valamint a fogalmaké, két módon történik. Egyik az összetétel, melyben két fogalmat szerkesztünk egybe, s a kettőnek tartalmát tudatosan kombinálva képezünk új, tartalmasabb fogalmat. Másik a szorosabb értelemben vett szóképzés melyben az egyik elemnek, a képzőnek, pusztán fogalommódosító szerepe van. Példa amarra *be-szalad,* emerre *szalad-gál.* A puszta szaladáshoz képest mind a kettő új többet mondó kifejezés: az első ,zárt térbe szaladást' jelent, a másik ,ismételt szaladást'. De míg amabban a két fogalom, a zárt tér és a szaladás, külön-külön élénken áll előttünk, emebben csak egy az élénken érzett fogalom a szaladás, s a másik elem csak arra szolgál, hogy a szaladás fogalmát módosítsa, a szaladásnak egy módját, az ismétlődő szaladást segítsen kifejeznünk. — A két eszközzel nem egyformán élnek a különböző nyelvek új fogalmak kifejezésére. Az összetétel legkényelmesebb eszköz új szók képzésére, némely nyelvek mégis ritkán élnek vele, így pl a latin és a belőle fejlődött román nyelvek, így a sémi nyelvek. Más nyelvek meg sokkal gyakrabban alkalmazzák, mintsem a képzőkkel való szóalkotást. A mi nyelvünk pl. elég gyakran él vele, mégis sokkal több összetételt találunk a görög, német, angol nyelvben. Ismeretesek pl. a német-

nek nagyszámú melléknévi összetételei, melyeket mi külön e végre képzett szókkal fejezhetünk ki, a helyett, hogy pusztán összeraknánk két-két szót: *geist-reich* = *szellemes, schwung--voll* = *lendületes, stimmungs-voll* = *hangulatos* stb.

Az összetétel maga is kétféle, mert részint mellérendelés, részint alárendelés által alkotjuk az összetett fogalmakat és szókat. Mellérendelés történik, ha két fogalomból harmadikat úgy szerkesztünk, hogy ennek részei, tagjai egyenrangúak, mert kölcsönösen határozzák meg egymást, pl. *adásvevés, fúrásfaragás*. Alárendelés történik, ha csak az első tag szolgál a másodiknak meghatározására, s a második fogalom maga, mint nem, foglalja magában a szerkesztett fogalmat mint fajt, pl. *búcsuvevés, szófaragás* (a vevésnek, faragásnak egy-egy faja).

A mellérendelés rendszerint úgy történik, hogy vagy két rokon, vagy két ellentétes fogalmat kötünk össze, s mind a két esetben előfordúlhat a beszédrészeknek legnagyobb része. A rokon fogalmak lehetnek pl. igében kifejezve: *jár-kél, fúr-farag, rúg-kapál*, lehetnek főnévben: *ágbog, szóbeszéd, pörpatvar*, melléknévben: *búskomoly, feketesárga*, számnévben: *egy-két*; *kettő-három*, határozó szóban: *keresztülkasul, szerteszét*. Az ellentétes tagok is lehetnek igék: *jő-megy, ad-vesz*, főnevek: *ár-apály, adásvevés*, melléknevek: *okosbolond, testilelki*, határozó szók: *hanyatthomlok, körülbelül, föl-alá*. — A mellérendelő összetételekben gyakran érdekes különbséget észlelünk, a mennyiben a két tag összeforradásának különböző fokozatai vannak. Az igei összetételek tagjai rendesen megőriznek annyi önállóságot, hogy külön-külön veszik föl a ragokat és képzőket, pl. *fúr-farag: fúrás-faragás, rúg-kapál: rúgnak-kapálnak;* de akadunk itt-ott ilyen kifejezésre is:

rúgkapálnak, rúgkapálni. A névszók tagjait néha kétszeresen ragozzuk, de többnyire csak egyszer, a végükön. Mondjuk pl. *ága-boga, ágas-bogas, egyet-kettőt, kettenhárman;* de azt is mondjuk már: *ágboga, ágbogas,* és csak *árapályt, szóbeszédre,* nem pedig *árt-apályt, szórabeszédre* stb.

A rokon-tagú mellérendeléseknek legnagyobb részét az úgynevezett ikerszók teszik, a melyek nemcsak jelentésökre, hanem hangzásukra nézve is rokon-tagokból vannak összetéve. Az ilyen rokonhangzást annyira keresi nyelvünk (s a rokon nyelvek is),[1] hogy kedveért néha az egyik tagnak jelentését nem is veszszük szigorúan, illetőleg módosítjuk a másiké szerint. Így pl. a *nyal-fal, kenfen, dúl-fúl* szókban jelentés tekintetében a második tag nem illik úgy az elsőhöz, mint ezekben: *szánom-bánom, csúsz-mász, mézes-mázos, sebbel-lobbal, ia-fia* (személyrag nélkül *í-fiu, ifju;* mind a két tag a. m. gyermek). — Az ikerszók képzésének legegyszerűbb módja az ismétlés vagy kettőztetés: *jobban-jobban, lassan-lassan, néha-néha, már-már.*

De legkedveltebb ikerszavaink azok, melyekben egy szó úgy van önmagával összetéve, hogy az egyik tagban némi változtatást teszünk rajta: *horgas-horgas* helyett azt mondjuk *horgas-borgas* vagy *hóri-horgas, tarka-tarka* helyett *tarka-barka* vagy *tari-tarka, pirul-pirul, irkál-irkál*

---

[1] Kivált a népnyelvben s a népies stilusban találkozunk vele minden lépten-nyomon. Ime néhány sor Arany »Jóka ördöge« czímű elbeszéléséből: »Duzzog *idébb-tovább* és nem szól napokig. Ilyenkor van aztán *csett-csatt* elé s hátra, borogat és *hány-vet,* tör-rombol rakásra; minden *ingó-bingó tövel-hegygyel* össze: szegény Jóka csak úgy *csetlik-botlik* közte.«

helyett *irul-pirul, irkál-firkál* stb. Az ilyen ikerítés nyelvünkben legtöbbször a következő három módon történik. Első és legközönségesebb a hangrendi változtatás vagyis mély és magas hangzók váltogatása (a változatlan szó az utótag); pl. *lim-lom, gyim-gyom, rissz-rossz, nyifëg-nyafog, kipkëd-kapkod, mende-monda, csür-csavar, hilitt-holott* (a. m. itt-ott), *himmi-hummi* v. *hemme-hummi* (Nyr. VIII. 189, az alapszó *hummi, holmi), heidáról-hódára* halogat (Szatmárban; *hódára* nyelvemlékeink szerint a. m. holnapra). — A második mód abban áll, hogy csak a kezdő hangot változtatjuk, még pedig rendesen úgy, hogy első helyen változatlanul, második helyen pedig *b*-vel kezdve ejtjük a szót (ha magánhangzón kezdődött, ez elé, ha mássalhangzón, helyébe teszszük a *b*-t): pl. *ingó-bingó, öröm-böröm* (Thaly: Vit. Én. I. 385); *tarka-barka, csiga-biga, Sándor-Bándor* stb. — A harmadik mód szerint a változatlan alapszó elé teszszük ugyanazt a szót tovább-képezve vagy elváltoztatott végzettel, többnyire *s*-sel vagy *n*-nel; pl. *újdonat-új, telides-teli, véges-végig, unos-untalan, torzon-borz* stb. [1])

Néha valamely egyszerű vagy összetett szónak két felét úgy alakítja a kiejtés, hogy egymáshoz hasonlókká, tehát ikerszóvá lesznek. A postai *reczepisz*-t pl. népünk *recze-ficze* névvel is illeti. *Tolna-Baranya* helyett azt mondja: *toronya-boronya*. *A hirtelen fölfortyanót* Csalló-

[1]) A rokon nyelvekben is megvannak mind ezek az ikerítések, és nevezetes, hogy magában a finn nyelvben megtaláljuk együtt mind a három módot, úgy mint a magyarban. Pl. 1. *killin-kallin* ‚kidülledve‘ *(killillänsä* maga is annyit tesz, *kalli-* nem fordúl elő külön); 2. *sili-vili* hízelgő *(siileä* síma, *vili* nincs külön); 3. *täpö-täysi* telides-tele *(täysi* tele).

közben *hörtyön-förty*-nek csúfolják (Nyr. VIII. 378) stb. Ezt a jelenséget is megtaláljuk más nyelvekben. Az észt nyelv például a hebehurgyát *sega-sompa*-nak mondja, holott a második tag külön használva így hangzik: *somb*, tehát csak a *sega* kedveért ejtik *a*-val. Az olasz a se hideget se meleget, se jót se rosszat így jelöli: *ne uti, ne puti;* az elsőben az *utile* ‚hasznos' szó rejlik, a másikban alkalmasint a *putire* ige, mely a. m. ‚büdös, nem tetszik.' A katholikus ember nem is sejti, minő káromlást követ el, mikor a figurázást, komédiát, szemfényvesztést nevezi *hókusz-pókusz*-nak; ez a szó Angliában keletkezett s eredetileg a misével járó czeremónia kigúnyolása volt: *hoc est corpus*.

Az alárendelő összetételeknek két osztályát különböztethetjük meg. *Úr-napja:* ebben a két tagnak viszonyát megjelöli a *-ja* személyrag; *úr-nap:* itt a viszony nincs megjelölve, csak hozzá van értve a kapcsolathoz. Nevezhetjük az egyiket a jelölt, a másikat a jelöletlen összetételek osztályának.

Az igék majdnem kivétel nélkül a jelölt összetételek közé tartoznak. *Egyet-ért, észre-vesz, végre-hajt, félre-beszél, félben-hagy, agyon-üt, hozzá-járul, szám-kivet* [1]*:* itt világosan látjuk még a viszony jelét, a viszony-szót vagy ragot *(-t, -re, -ben, -on, -á, ki)*. A többiben pedig, az igekötős igéknek legnagyobb részében, minők *el-számlál, mëg-jő, be-fut,* megmaradt az ott volt viszonyrag jelentése, ámbár a kiejtésben elveszett az *-é* (eredetileg: *elé, mëgé, belé)*. Ezek az igék azonban itt épen olyan lazán vannak összeszer-

[1]) E kifejezésben a *ki* voltaképen névutó, úgy mint pl. a *kívül* ezekben: *rend-kívül, kétség-kívül, szám-kívül*. Régente el is választották az előrészt az utótagtól s azt mondták pl.: *nem vetlek szám-ki* v. *szám-kive* (l. Nyr. VI. 145).

kesztve, mint a mellérendelt összetételű igéknél láttuk, úgy hogy bizonyos körülmények közt szétesnek elemeikre: nem *értek egyet* vele, *el* fogom *számlálni* stb.

A névszók közűl csak az *úrnapja*-féle birtokos összetételek tartoznak ide [1]): *istennyila, vásárfia, libamája, Hegyalja*; a népnyelvben: *faluháza, városháza, megyeháza, országútja, házhíja* (padlás), *szobaföldje, vajalja*; a régibb nyelvben: *éjféli* (azaz éjfele, éjfél), *zászlóalja, hadnagyság-alja, úrdolga, írásmódja, névmássa* stb. Az első tag lehet többesszámú is: *hadak-útja, árvák-atyja, vakok-intézete,* sőt maga is személyragos az ilyenekben: *atyámfia, hazánkfia, nevenapja.* — Az ilyen szók néha még további összetételnek és képzésnek is alapszóul szolgálhatnak. Példák: *fenyalla-gomba* (azaz fenyő alján termő gomba, Somogy megyében), *hegyaljai bor, kertallai dülö* (Nyr. VI. 431), *cserallai és pagonyallai legelő* (u. o.), *faluházabeli, úrdolgás, karhosszányira* (Arany: Hamlet 42), *jó-kezefogású* (a kinek jó *kezefogása* van, Nyr. III. 413, Gyarm: Nyelvm. II. 189), *lábaljázok* (láb alatt hentergek, barkó szó, Tájsz.). Ilyen többesszámok is akadnak: *ludmáják, Kertallák* (Nyr. IX. 288), *csészealják* (VI. 114).

Az *úrnapja*-félékkel eredetileg egészen megegyeztek az *istenadta*-félék: *madárlátta czipó, szélhordta, vízhozta, holló-hozta víz* (Miskolczi: Vadkert 386), *mohlepte gödör* (Kisf. K.), jobb az *isten-ölte* mint az *ember-vágta* (Erd: Közm. 3939), stb. — *Isten-adta* tulajdonkép annyi volt, mint *isten-adata*, isten adománya, s egészen ilyen szerkeze-

---

[1]) Hasonlók a latinban: *senatus-consultum, plebis-scitum, aquae-ductus, terrae-motus, pater-familias*, a németben *gottes-acker, friedens-bund* stb. stb.

tet találunk a rokon nyelvekben, pl. a finnben: *Jumala-n heittämä mies,* szó szerint ‚isten hagyása ember‘ = *isten-hagyta ember.* Hogy itt az *adta, hagyta* nem igealak, bizonyítják az ilyenek: *magam sütötte kenyér* (a népnyelvből közli Horváth Ádám: A magyar dialekt. 46, nem *magam sütöttem kenyér), magok-szülte* (Fal: U. E., nem *magok-szülték)* stb. Csakhogy az *adta, hagyta* szókat idővel mégis úgy értették, mintha befejezett-cselekvésű igealakok volnának, azért mondtak aztán ilyeneket: *ördög-kötötte rokka* (e h. *ördög-kötte), guta-ütötte ember,* stb. [1]) — Az »*isten-adta*« tipusnak rövidített változata az »*anyaszült* meztelen«, »*hótakart* tető«, »*guta-ütött* ember« e h. *anya-szülte* stb.

A jelöletlen összetélelek megint két csoportra oszlanak: vagy azért jelöletlenek, mert a két tag viszonya már természeténél fogva nem kíván semmi jelet, vagy pedig el van hagyva a rendes körülmények közt alkalmazható jel. Az első csoportba való pl. ez az ige: *menny-dörög,* melyben azért nincs semmi viszonyjel, mert az első tag alanya a másodiknak, az alany pedig nyelvünkben ragtalan. A másik csoport olyan szókból áll, minők *úrnap, háztüznézni,* melyekben birtokviszony vagy tárgyi viszony van, de e viszonyoknak rendes jelei hiányzanak, mintha ki volnának hagyva (úr-nap*ja,* úr*nak* nap*ja,* háztüze*t* nézni); azért ezeket kihagyásos összetételeknek is nevezik.

Azok az összetételek, melyekben viszonyjelre egyáltalán nincs szükség, legnagyobbrészt jelzős összeté-

[1]) Ugyanez a látszólagos igealak adott okot itt-ott ilyen tárgyas kifejezések képzésére: »*jót unta* balgatag emberek« (Geleji Katona), »*urát hagyta* szolga« (Ormánság); l. az Analogia Hatásairól 15. l.

telek. Mihelyt a jelzős kifejezés valami különösebb fogalomra szorítkozik, mihelyt a nyelvszokás állandóan az illető személyeknek vagy tárgyaknak egy bizonyos csoportjára alkalmazza, nem oly élénk többé a két egyes szó jelentése s lassankint összeforrnak egymással. Például *nemesember*, nem akármilyen *nemes ember*, hanem csak olyan, a kinek egy kiváló őse jeles nemet, családot alapított; *melegágy* épen csak virágágy, melyet melegen tartanak, nem pedig bárminő *meleg ágy*. Tudjuk, ez összeforrás néha annyira megy, hogy egészen elhomályosúl a két tagnak, vagy legalább az egyiknek jelentése: *kisasszony, balsors*, sőt *jó-ember: jámbor, nö-ember: némber*. Így aztán érthető, hogyan beszélhetünk *hibás helyesírásról, hórihorgas kisasszonyról* s más effélékről. A XVII. században úri köreinkben a *vénasszony* szó a társalkodónő neve lett, s így történhetett, hogy Wesselényi Anna ilyent írt egy levelében: »Ángyomnak úgy hallom *ifjú vénasszonya* van« (Nyr. IV. 218).

Az ilyen jelzős összetételnek első tagja legtöbbször melléknév: *agglegény, aprószentek, álarcz, balvélemény, drágakö, félhold, félsziget, földesúr, ifjasszony, jótett, kispap, nagyanya, nagyhatalom, óbor, ókor, szentírás, széppirodalom, újév, újhold, útifű, vöröshagyma* stb. stb. — De néha igenév az előtag: *forgószél, futóbolond; faragottkö, szántszándék.* Az *ó ő* végű igenév különösen összetett eszköznevekben gyakori, hozzáértve az ilyen szerkezetű helyneveket is: pl. *főzökanál, irótoll, kötöjel, kötöszó, sugókönyv; lakóhely, hálószoba, írószoba.* — Még gyakoribb a melléknévileg használt főnév: *istennö, özvegyasszony, molnárlegény; jelszó, jegygyűrű, terméskö; ezüstpénz, kötél-*

hágcsó, fajankó; aranyhaj, keresztút, vendégoldal; fővezér, alföld, előszó, utóhang, végrím stb. — Néha az előrész határozó szó, leginkább i g e k ö t ő; pl. *általút, kiút, átház, viszon[t]válasz, fönnszóval, fönnhangon; ellenpárt, ellenfél, túlpart, magánember, összemarok.* Ezek részben analogia termékei. Az *által-út, ki-út* stb. az *át-járás, ki-jövetel*-félék mintájára támadhatott, mert ezeket a nyelvérzék úgy foghatta föl idővel, mintha *át* és *járás, ki* és *jövetel* volna bennök összetéve, holott voltaképen az *átjár* és *kijő* igék származékai. *Fönnszóval* ebből a régibb kifejezésből lett: *felszóval;* ebben ugyanis a nominativusi *fel*-t (mely pl. a *felföld, tejfel* szókban is megvan) az újabb nemzedékek olybá vették, mintha a *fölé*-ből rövidült helyhatározó *föl* volna, s így aztán a jobban odailleni látszó *fönn*-el helyettesítették. — A többi p r e g n á n s kifejezés, vagyis olyan, hogy belé van értve egy-egy közvető szó, melyet elhallgatunk; pl. *ellen-párt* = ellen(ünk) *való* párt, *össze-marok* = össze-*fogott* marok stb. (V. ö. »Önállósított határozók« a Budenz-Albumban.)

Igen gyakran találkozunk jelzős összetételekkel a tulajdonnevekben s kivált a h e l y n e v e k b e n; pl. *Boldogasszony* = Mária; *Magyarország, Füzesgyarmat, Nagyfalu, Szentgál* (a nép, elfeledve összetett voltát, *Szëngál*-nak ejti) stb. stb. Az ilyen helynevekben számnevek is szerepelnek: *Kéthely, Háromszék, Öthalom, Hétfalu, Héttorony.* Ritkább az ilyen kapcsolat köznévül: *hatvágás, a huszár-hatvágás, a farsang-háromnap* (a farsang vége), *a Duna-kétparton* (Arany).

A jelzős összetételek is szolgálhatnak további összetétel vagy képzés alapjául. Többszörös összetételek pl. *huszár-hatvágás, Háromhatár-hegy* (Buda, Óbuda és Hi-

degkút határa), *boldogasszony-szilva* (Nyr. IV. 122). Jelzős összetételek továbbképezve: *álarczozni, megkérdőjelezni, aprószentekező vers* (VI. 185); *álarczos, drágaköves; földesúri, ókori, túlparti.* — Sokszor csak azért foglaljuk össze a jelzős kifejezést, hogy aztán valami új szót képezzünk belőle, pl. összetételt: *egy test — egytest-vér,*[1]) *szegény ember — szegényember-ruha* (Balassa B. Költ. 199), vagy igét: *fehér bor — befehérboroztunk* (mint *bor: beboroztunk), fehér kesztyű* — »nagy deputáczió szépen *felfehérkesztyűzve*« (Jókai 1880. decz. 4. országgyűlési beszédében), *szerkesztői csillag* — »*megszerkesztőicsillagozza* a föntebbi mondást« (»A Hon« XV. 45. esti lap). De legtöbbször melléknevet képezünk az ilyen rögtönzött összetételekből: *szép szem — szépszem-ü, vas homlok — vashomlok-ú, hét szín — hétszín-ü; nagy szakáll — nagyszakáll-as, minden nap* (vö. »*a mindennap prózája*« Szépirod. Figyelő I. 163) — *mindennap-os, mindennap-i, öt óra — ötóra-i, ötórá-nyi* stb. — Ide tartoznak a következő kifejezésmódok is: *egy-szer-ü, nagy-szer-ü, két-szer-es; egy-szer-i, más-kor-i; egy-nem-ü; másféle, háromféle* eredetileg így hangzottak: *más-fél-i, három-fél-i,* azaz más félhez vagy három félhez tartozó, más oldalra vagy három oldalra való.

Néha a melléknévnek vagy számnévnek is van jelzője s olyan összetételt alkot, minők a jelzős főnevekből fejlődnek, pl. *sötétzöld, halaványzöld, világoskék, vakmerő; kétszáz, tízezer.* — Ide sorozhatjuk azokat a mellékneve-

---

[1]) Azaz egy testnek a vére; így nevezték azelőtt a testvért s azt mondták pl.: *két egytestvér.* Ebből van rövidítve a mai *testvér, két testvér* stb.

ket, melyek összehasonlítást fejeznek ki: *vér-vörös* (milyen vörös? olyan mint a vér), *tej-fehér, pehely-könnyü, nyil-sebes, méreg-drága, föld-részeg, holt-részeg* stb. Ezek közűl egyesek támadhattak önként a népnyelvben; hiszen a régiségben s a népnyelvben találunk ilyen szólásokat: *nagy barom ágyu, nagy állat nagy ember*, s ezekből könnyen válhatott ilyen kapcsolat: *barom-nagy ágyu.* De kétségtelen, hogy a népnyelvben sokkal ritkábbak ezek, mint az irodalomban, s az irodalomban is csak a XVII. század óta találkozunk velök, még pedig olyan íróknál, a kiknek stilusába határozott germanizmusok csúsztak be. Először talán Molnár Albertnél olvasunk ilyent: »veres, *tüzvörös,* rufus« (Bibliája Magyarázatai közt 4. l.), de gyakrabban csak Faludi él velök: *pihe-könnyü, barom-ostobán.* Mindenesetre van tehát jogunk, ha e melléknevek elszaporodását a német hatás rovására teszszük. — Van a népnyelvben egy pár pregnáns melléknév a *képes* alapszóval: *jó-képes,* a kiben megvan a jóra való hajlandóság (mintegy ‚jó, vagy legalább képes, hogy jó legyen'), *fennjáró-képes* (l. Nyr. II. 185, 235). Szakasztott ilyen az irodalmi *választó-képes,* ezt tehát ok nélkül hibáztatták.

Sajátságos összetételei nyelvünknek az *esze-veszett*-félék, melyekben az utótag igenév, s az ebben kifejezett cselekvés alanyát nevezi meg az előtag. Ilyenek: *eszement* (Jókai: RRáby I. 275), *eszefordult* (a régibb íróknál gyakran), *szavahitt* ember (Fal.: NE.), *ügyefogyott, szárnyaszegett, a szája-nyitott pokol* (Pázm.: Préd. 15), *inaszakadt, magvaszakadt, kedve-tölt ember* (régi) stb. A régiek az *ó ő* végű igenevet is alkalmazták így: *szavahihető ember, vérehulló fü, hasamenő, májafájó, johafájó, inafájó,* sőt *inaifájó* stb. S ma is mondják itt-ott: *fogafájós, keze-*

ragadós. S még másfélék is vannak: *felemás, vállaközös* (M. Nyelvészet VI. 354), *szava-foganatos ember* (Erdély és a Porta 96), »verett viszen veretlent, *agya-feje-töretlent*« (Nyr. IV. 141), »ez így folyt *vége-szakadatlanul*« (Jókai: RRáby II. 52), »az ily szerződés *ára-megadhatlan*« (Arany: BHal.). Az első tag személyrag nélkül is lehet; pl. »*erőszegettek,* kiknek erejök elkölt« (Helt.: Uj Testam. E7), *fogfájós* stb. — Ezekre nézve kétféle magyarázat lehetséges. T. i. vagy az alább említendő *színe-hagyott*-féle tárgyas összetételek analogiájára keletkeztek, vagy pedig valóságos mondatokból lettek úgy, hogy ezeket szók gyanánt, jelzők gyanánt alkalmazták. Fogjuk látni, hogy a szófejlődés egyáltalán a mondatból indúl ki, s hogy a fogalom s a szó nem egyéb, mint kristályosodott ítélet és mondat. A második magyarázatot teszi valószinűbbé az a tény, hogy az összetételnek ez a módja ősrégi, mert a rokon nyelvekben is megvan, még pedig nemcsak az ugorságban, hanem a törökségben is. Az aszottkezű embert a mi Müncheni codexünk *keze-aszott* és *keze-megaszott* embernek mondja s íme a votják evangéliomfordításban is így olvassuk: *ki kösektem murt,* a mi szórúl szóra »kéz-aszott ember.« A félszemű finnül *silmä-puoli,* osztjákul *sēm-pēlek,* vagyis »szem-fél.« Az oszmanli török azt mondja: *gözü kör adam* = »szeme-vak ember«, v. ö. *szeme-fájós ember, fele-más csizma.*

Az *eszeveszett*-félékkel rokon az *eszeveszve*-féle összetétel, melyben az előtag szintén alanya az utótagnak. Ilyenek: *lelkeszakadva, szíveszakadva, kedvetelve, kezereszketve* stb. Ezek sokkal gyakrabban fordulnak elő személyrag nélkül: *lélekszakadva, szívszakadva, szívszorongva, kedvtelve, arczpirulva, szemmeredve, időtelve, időmulva* stb. Ezek

is kifejlődhettek volna a *szemmeresztve*-féle tárgyas összetételek mintájára, de ezen analogiás magyarázatnak ellene szól az, hogy a rokon nyelvek ezt az összetételt is ősréginek bizonyítják (pl. osztj. *sem-vanmann* = *szem-látván*, szemlátomást, Máté ev. 6: 6, stb.)

A kihagyásos összetétel csak főnevekre és igenevekre szorítkozik. Az irodalmi nyelv alkotott ugyan egyes kihagyásos igéket és mellékneveket, de ezek nagyon gyönge alapon állnak s többnyire német összetételek utánzásai. Általánosan elterjedt ez a két ige: *képvisel, kárpótol,* (e helyett: *képét viseli, kárát pótolja),* melyek hibásan vannak elvonva a *képviselő, képviselet, kárpótlás* főnevekből, mint ha pl. a *tárgyismeret*ből elvonnánk egy *tárgyismer* igét s evvel ilyen mondatokat szerkesztenénk: *tárgyismerem vágyaidat* = ismerem vágyaid tárgyát. Szintén ilyenek, de csak itt-ott fordulnak elő: *gondviselni,* gondját viselni, *fejvenni,* fejét venni, *gyorsírni,* gyorsírásba foglalni. — Hibásak továbbá a *láttávol, küzdtér*-féle igetős összetételek, melyek a német *sehweite, fechtplatz*-félék mintájára készültek. Szintén németből vannak fordítva a *szellemdús, reményteljes, vérszegény*-féle melléknevek *(geistreich, hoffnungsvoll, blutarm).* [1])

A kihagyásos főnévi összetételek többnyire olyanok, mint a például idézett *úrnap* = úr napja, úrnak napja; tehát birtokos összetételek. Ez az

[1]) Szerepelnek ugyan egyes melléknevek is kihagyásos összetételekben, de csak úgy, hogy főnévileg vannak használva, pl. *hadnagy, tengernagy, tábornagy, város-egyik* (azaz a városiak egyike, városi polgár, RMNyelveml. IIb. 125), *szalonna-felső* (Nekem avas háj kell vagy szalonna-felső, Arany: NCzig. 3: 21). És melléknévi előtaggal: *égettszag, betegágy, árvaház* stb.

összetételnek legelevenebb s legszaporább módja nyelvünkben, úgyhogy folyvást keletkeznek újak meg újak, sokszor csak a pillanatnyi szükség kielégítésére. Ilyen birtokos összetételek pl. *kenyérhéj, viráglevél, liliomhullás, nyílzápor, hadvezér, atyafi, névnap, napszám, számjegy, gyermekkor.* — Mégsem szaporítjuk korlátlanul az efféléket, hanem vannak e tekintetben bizonyos megszorításaink, melyek közűl csak egyet emelünk ki mint legfontosabbat. A közönséges birtokviszonyt alkalmazzuk elégszer a hely vagy idő viszonya helyett; azt mondjuk: *a tenger halai, a nyár hösége.* De azért nem alkotunk ezekből birtokos összetételt, nincs nyelvünkben *tengerhal, vízliliom, nyárhöség, télzöld* stb., mint a németben *seefisch, wasserlilie, sommerhitze, wintergrün;* mi az *i*-képzős mellékneveket használjuk ilyenkor: *tengeri hal, vizi liliom, nyári höség, télizöld.*

A kihagyásos összetételeknek egy másik nagy részét teszik a tárgyas összetételek, minők *levélírás, levélíró* stb. Ha akarjuk, ezeket is birtokos összetételnek tekinthetjük, mert *levélírás* = levél írása, ép úgy mint *kézírás* = kéz írása, csakhogy míg a *kézírás*-ban alanyi birtokos van (genetivus subjectivus, mert a kéz ír), addig a *levélírás* előtagja tárgyi birtokos (genetivus objectivus, mert a levelet írják). — A tárgyas összetételeknek utótagja legtöbbször elvont, még pedig cselekvést jelentő főnév: *háztüznézés, istenkáromlás; istentisztelet, bünbánat, önérzet; borital, gabonakivitel; szem-bekötösdi, helycsere* stb. De gyakran igenév az utótag, pl. a *-ni*-végű főnévi igenév célhatározókban s a *-va ve*-végű igenév állapothatározókban: *elmentek háztüz-nézni, széna-gyüjteni; szemlesütve, fejcsóválva.* Többször fordulnak elő összetételben a konkrét,

cselekvőt jelentő, melléknévi igenevek (participiumok), különösen az *-ó ő*-végű, de néha a *-tt*-végű is. Példák az elsőre: *mitévő, vendégszerető, szívszakasztó, szókimondó*; főnévvé válva: *hírmondó, kéménysöprő, szíjgyártó*; eszköznevek, beleértve a hely- és időneveket: *sótartó, egérfogó*; *vendégfogadó, lóusztató*; *húshagyó*. Példák a *tt*-képzős igenévre: *kárvallott ember, éjhált víz* (Kriza 496, a mely egy éjet áthált, tegnapi), *katonaviselt ember* (e h. *katonaság-viselt*). — Az előtag néha személyragos: *színehagyó, színehagyott, fékevesztett*. Ez a régibb nyelvben sokkal gyakoribb volt s a tárgyas összetétel egyáltalán sokkal szabadabb és lazább volt, nem is volt annyira összetétel, hanem inkább — a mit rokon nyelvekben is látunk — ragtalan tárgygyal szerkesztett igenév. [1]) Példák: *hite-szegő, marka-köpő, isten igéje hirdető prédikátor, fejedelem levele hordozó pósta*; *hite-szegett keresztyének, hite-megszegett emberek*; *szájatátva, szeme-lesütve*; *marka-köpés, ura-ölés, ára-fölverés* stb. Még többesszámú előtagot is alkalmaztak azelőtt, pl. *a mindenek látó isten, házasság és eledelek tiltó eretnekség*; *»az erek vágásról«* (Cisio A1).

Nagyjelentőségű folyamat a nyelvek életében az összetételeknek elhomályosodása, mely abban áll, hogy a nyelvérzékre nézve lassankint feledésbe megy a fogalomnak s a szónak szerkesztett-volta. Ezt előmozdítja az egyik, vagy mind a két tagnak elavulása, vagy bár csak jelentésbeli elváltozása. A *tegnap, holnap, egyház* szókban az előtagok rég elavult szók (az *egy*, azelőtt *igy* = szent), azért a *nap* és *ház* képzete is sokkal homályosabb lett ezekben a kapcsolatokban, mint pl. a *névnap*-ban vagy

---

[1]) L. bővebben a szerző Magyar Névragozásában 82.

város-ház-ban, s azért lesz pl. a *tegnap*-ból a kiejtésben *tënnap,* míg más szókban a *gn* csoport változatlan marad (pl. *Balogné, fogni, égnek).* — Fölsorolunk még egyes érdekes példákat a szerint, hogy az első vagy a második vagy mind a két tag el van avulva vagy elfelejtve.

1) *Id-nap* eredetileg a. m. szent-nap s első eleme azonos volt az *ëgy-ház* előtagjával, de idővel *idnep, innep, ünnep* lett belőle. *I-fiu, ifju* = gyermek-fiu. *Kengyel* = *kengy-el,* csizma-alja. Mindezeknek első tagja megfelelő jelentésével meg van még őrizve a rokon nyelvekben.

2) *Éh-jonhra,* azaz ‚éh-gyomorra', ezzé vált: *éhomra* (l. bővebben Nyr. XII. 153). *Észak* = *éj-szak;* Szolnok-Doboka megyében már így is ejtik: *íszek* (XI. 93; v. ö. *éjtszaka).* A nagy tuskót, melyen a fát aprítják, néhol *favágítónak* híják s ezt aztán így is mondják: *fágutu* (II. 279, VII. 330, Zala vm.), de a világos *favágó* névből is lett *fáguó* (II. 137, Ormánság). *Fészër* = fél szerre vagyis fél sorra, fél oldalra épített szín (l. Nyr. IV. v. ö. *féhaj:* kocsiszín V. 473). *Ház-hé-ja, ház-hí-ja* annyi volt mint a háznak *hiu* része, üres része, padlása (ezt egyszerűen *hiu*-nak és *hé*-nak is nevezik); idővel a *hí* értelme feledésbe ment s azt mondták: *hászija, hászia* (VIII. 178, 234). *Hus-vét-re* helyett ma azt mondjuk: *husvétra,* mert a *vét* főnevet nem értjük már; Rábaközben a *hushagyó*-ból is *husajuó* lett (IV. 181).

3) *Mál, mály* annyi mint mell, *sár-mály, sár-mályú* volt a s á r g a - m e l l ű emberiza magyar neve (pl. Comenius: Orbis 43, Janua 37); a *sár* és *mály* elavult, s a *sármály*-ból *sármány* lett, sőt Őrségben *sármánli* (Nyr. VII. 331). Ugyanazt *arany-málú*-nak is mondták (Soprony megyében ma is még »*arammáluó, sármáluó:* sár-

mány« V. 425), s ebből a névből is kicsinyítéssel *arany-málingó* lett, sőt az előtag elhomályosodtával *olomári* (VII. 330, Őrség). A *hom-lok* eredetileg homlok-csontot, a *szom-ju (*szom-johú)* szomjas-gyomrút jelentett.

4) Néha nem az egyes tagok avulnak vagy változnak el, hanem az egész összetett szó — ha t. i. jelentése tetemesen eltávozik az egyes tagokétól — elveszti ezekkel való kapcsolatát a nyelvérzékben. *Nép* = **né-pi,* azaz nő és (fér)fi, de ma már sejtelmünk sincs e két elemről. *Jámbor* = *jó ember, némber* = *nö-ember. Csalfa* = *csal-faj.* A *fej-al* mint vánkos neve ezzé vált: *fejel,* sőt *févalj, févó fébó, pévaly, pévó* (IX. 91, Tud. Gyüjt. 1826. II. 44, 1828. II. 68). A *fejkötő*-ből egyes vidékeken *fékető, fíkető* lesz az *elöruhából erőruha, eruha, êruha, eróra!* a *szénvonó*-ból *szívanó, szivonó* (Nyr. IV. 183, VI. 473), a *borstörö*-ből *böstörő, besterő, bösztörü, börsöllü* (VIII. 430, II. 476, 44, Tájsz.) stb. stb. *Eszterha-alja, eszterha-ajja,* a mi a. m. eresz-alja, ezzé változott: *eszterhaj,* azután *eszterhéj, isztorhé, esztré* stb.

Természetöknél fogva leggyakrabban homályosodnak el az olyan összetételek, melyek helynevekül szolgálnak. Például *Keszt-hely* helyett a nép ma *Kesztel*-t ejt, *Szent-Gál* helyett *Szëngál*-t. *Lóré* (a Csepel szigeten) a. m. *ló-rév. Erdély* Anonymusnál és Kézainál még *Erdöelü (Erdeuelu),* azaz erdő elve, erdőn-túli vidék, *Trans-silvania. Havasalföld* régi íróinknál *Havaselföld,* azaz havaselvi, havason-túli föld. A *Berettyó, Sajó, Héjö* folyók neve régi okleveleinkben *Berekjó, Berökjó, Sójó (Sou-jou)* és *Hévjó (Heu-jou).* A *Sajó* németül *Salzach,* tótul pedig *Slana,* a mi szintén sós folyót jelent. A *Héjö* elejét *Tapolczának,* híják, a mi tótul szintén hév vizet, meleg folyót jelent.

A *jó* szó folyót jelentett s ilyen értelemben más nevekben is és okleveleinkben külön is előfordúl. [1])

*

A szóképzésnek legnagyobb része szintén nem egyéb, mint elfelejtett, elhomályosult összetétel. A *-beli, -féle, -szërü, -szërës* végzeteket mai napság már valóságos képzőknek tekinthetjük; az utolsó már illeszkedik is a mélyhangú és ajakhangú előtaghoz *(sokszoros, többszörös,* ezt a rokon *-szër ször szor* rag is előmozdíthatta), s a székelység egy részében a *-beli* is kezd illeszkedni *(mi járásbali ember* = mi járásban van stb.). — A *király-né, mosó-né* eredetökre nézve összetételek s annyit tesznek, mint *király-neje, mosó-nő.* Eleinte bizonyára állandó magas hanggal ragozták ezeket, úgy mint a már említett *husvét* szót, tehát *királynének, mosónéhez* stb. Később a *-né* alaki elemmé, fogalommódosító képzővé gyöngült, mely egészen a német *-in*-hez hasonlít *(königin, wäscherin),* s akkor az egész kifejezésnek ragozása az előtag hangrendjéhez alkalmazkodott: *királynénak, mosónéhoz.* — A mai *-ség* képző eredetileg napot, időt jelentett, s ha azt mondták *gyermek-*

---

[1]) Az ilyen folyónevekről l. Hunfalvy: Ethnographia 380. — Egy-két elhomályosult összetétel más nyelvekből: latin *animadvertere = animum advertere, cogere = *coagere,* ill. **co-igere, surgere = *subrigere, *surrigere ;* német *fressen = veressen ; eimer = ein-ber* (svábjaink most is *amper*-nek mondják), *zuber = zwo-ber* (a miből közvetve a magyar *csöbör* lett), a két utóbbi összetétel közűl az egyik olyan edényt jelent, melyet egy oldalról visznek, a másik olyant, melyet két oldalról. — Az elhomályosult összetételeknek ellentétét látjuk a látszólagos összetételekben, l. fönt a Bevezetést 1. l. és a szerző értekezését az Analogia hatásairól 15. l.

ségében, vénségemben, ez annyi volt, mint gyermekkorában, vén koromban. Más kifejezésekben már átvitt értelmet vett föl, az illető korral járó állapot jelentését (v. ö. *öreg napjaimra, in seinen besten jahren),* úgyhogy **boldogség, vezérség* nemcsak boldog időt, hanem boldog állapotot, hangulatot, vezéri minőséget is jelentett. Így lett a *-ség* lassankint állapotot és tulajdonságot jelentő képzővé s akkor aztán hangalakja is az előtaghoz illeszkedett: *boldogság.* Egészen ilyen fejlődése van a zürjén *-lun* képzőnek, mely magában még most is napot jelent, de azonkívűl a mi *ség*-ünknek is megfelel, pl. *šuda* boldog: *šuda-lun* boldogság, szó szerint boldog-nap, boldog-idő, úgyhogy az idő az azt kitöltő állapot értelmében van véve. [1])

De a *ség*-nek idő-jelentése rég feledésbe ment, ma mégis képezünk vele folyvást új szókat, és ha azt mondjuk pl., hogy ez vagy amaz Tisza Kálmán *minisztersége* alatt történt, ez a. m. Tisza K. miniszter-korában, tehát egészen helyesen képeztük a kifejezést, a nélkül, hogy sejtelmünk is volna a *-ség*-nek eredeti jelentéséről. Egyszerüen követtük a rég meglevő *-ség*-képzős kifejezéseknek analogiáját. A meglevő *-ség*-végű főneveket egy képzetsorban egyesíti nyelvérzékünk, úgy hogy ehhez a végzethez egy közös fogalommódosító értelmet köt. De nyelvérzékünk nem is törődik vele, hogy az a végzet valaha önálló szó volt-e vagy nem, egységes elem volt-e vagy összetett; neki elég, hogy ma egy bizonyos szócsoportnak közös végzete s

---

[1]) V. ö. Budenz fejtegetését e kifejezésekről Nyr. I. 435. — A mi *-ség* képzőnknek megfelelő szó mint önálló főnév megvan még a rokon nyelvekben s ott napot és időjárást jelent: mordv. *či, ši,* finn *sää.* De a mordvinban is szerepel képzőül: *šupav-či* gazdag-ság.

valamennyinek egy közös jelentésbeli árnyéklata fűződik hozzá. Ez nagyon fontos a szóképzés történetére nézve.

Nézzük pl. a *-zat zet* végű főnevek történetét. Azt mondták már régen, hogy föl*ruház*nak valakit, hogy be*boltoz*zák az épületet, s az ilyen cselekvések eredményét az *irat, emelet*-féle főnevek mintájára ilyen szókkal jelölték: *ruházat, boltozat.* Midőn e főnevek rég megállapodtak, a beszélők nem törődtek többet azzal, hogy itt egymásután két képző járult a *ruha, bolt* főnevekhez, hanem a *-zat* végzetet mint a *ruházat, boltozat, tetözet, deszkázat*-féléknek közös elemét, tehát mint gyűjtő képzőt kezdték érezni és alkalmazni. Igy keletkeztek aztán efféle gyűjtő szók olyan tárgynevekből is, melyekből *z*-képzős ige nem is volt használatban, pl. *héj, házhéj: héjazat* (háztető), *oszlop: oszlopozat, oszlopzat, orr: orrozat* (pl. hajó orrozatja, Telegdinél s másoknál), újabban *homlok: homlokzat, kő: közet* (vö. *kő: kövez: kövezet)* és sok más. — Egészen hasonló módon fejlődött a latin *-atus* gyűjtő képző az *-a* igeképzőből s a névképző *-tu(s)*-ból, úgyhogy *senatus, principatus, majoratus*-féle szókat képeztek, a nélkűl hogy *senare, principare, majorare* igék léteztek volna.

Szóképzésünkben a legérdekesb fejlemények egyike a mai míveltető *-aszt* képzőnk. A XIX. század elején még a *növeszt, mëneszt* igék újak és szokatlanok voltak, s egyes nyelvészek szabálytalan képzéseknek bélyegezték őket, minthogy ilyen míveltető alakjok csak az *-ad ed*-végű igéknek szokott lenni, pl. *éled: éleszt, szakad: szakaszt.* De a kik először éltek a *növeszt, meneszt*-félékkel, bizonyára minden szándékosság nélkül alkották, és száz év óta számos ilyen *-aszt*-képzős ige keletkezett, mely azelőtt egészen ismeretlen volt: *mulaszt, fogyaszt, ugraszt, illeszt* (azelőtt

mulat, fogyat, ugrát, illet), továbbá *omlaszt, ömleszt, bomlaszt, fejleszt* (azelőtt *ont, önt, bont, fejt)* stb. stb., a nélkül hogy használatban volna mellettök a megfelelő *mulad, fogyad, omlad, ömled.* Ezek az új igék tehát tisztán a megvolt nagyszámú *éleszt, szakaszt, fáraszt*-félék analogiájának köszönik létöket. A nyelvérzék t. i. e régi igékben nemcsak a *t*-t, hanem az egész *-aszt*-ot vette míveltető képzőnek, semmit sem tudva arról, hogy e szóknak eredetileg **élesz-ni, *szakasz-ni, *fárasz-ni*-féle tárgyatlan igék szolgáltak alapul. A nyelvész ez utóbbi eredetöket már abból is következtetheti, hogy hisz általában puszta *-t* a míveltető képző, és hogy pl. a *nyugosz-t* igével szemben a tárgyatlan ige nemcsak *nyugod-ni,* hanem *nyugosz-ik* is.[1]) De egészen világos a dolog, ha a *választ, ereszt* igék mellett jócskán előfordúló *-asz*-végű főnevek mivoltát vizsgáljuk, minők *válasz, eresz, rekesz, szakasz, horpasz, tapasz* stb. Ezekről biztosan tudjuk, hogy azelőtt *-aszt*-ra végződtek: *választ, ereszt, rekeszt, tapaszt (választot írni* stb.). Sőt még teljesebb alakjoknak is maradtak nyomai: Gvadányinál előfordúl az *áraszat* e h. áradat, s a ház ereszét még *ereszet*-nek is nevezi a nép. Ezek olyan főnevek, mint teszem *vadászat, kereset,* s az *ereszt* ige úgy viszonylik a főnévi *ereszt*-hez, mint pl. az *irat* ige a főnévi *irat*-hoz. Tehát *áraszat* és *ereszet* nyilván ugyanazon áradást és eredést jelentő **árasz, *eresz* igék származéka, melyeknek *áraszt* és *ereszt* a míveltető alakjok. Minthogy pedig az *sz*-es alapige nem maradt életben, ma az egész *-aszt*-ot

---

[1]) Vö. *vesz : vesz-t, osz-l-ik : osz-t, fosz-l-ik : fosz-t,* székely *kosz-ik, kosz-l-ik : kosz-t, füröszik* (CzF., egy hallgatóm értesítése szerint tényleg használják Szákon). A többi fönt említett adat forrását pontosabban közöltem »Az analogia hatásairól« szóló füzetben.

míveltető képzőnek érezzük s alkalmazzuk a *fogyaszt, ugraszt*-félék képzésére.

Vannak bizonyos körülmények, melyek különösen előmozdítják a szóvégeknek egyik szóból a másikba való átvitelét, s itt vissza kell emlékeznünk arra, a mit bevezetésünkben a kombináló szóalkotásról, nevezetesen a rokonértelmű szók összeelegyítéséről mondottunk. Láttuk ott, hogy az ilyen szópárok könnyen átvehetnek egymásból egyes részeket, esetleg egyik a másiknak végét is, akár valóságos képző ez, akár nem. Igy pl., midőn Csallóközben a *zsinat*-ból *zsinaj* lett, mert átvette a *zsivaj* végzetét, s viszont ugyanott a *zsivaj*-ból *zsivat* lett, mert fölvette magába a *zsinat* végét; így vették föl Dunán túl a *göcs* és *göb* szók a rokonértelmű *csoport* és *hoporcs* szók véghangjait s váltak ezzé: *göcsört, göbörcs*. Hasonlókép hihető, hogy a régi *elmulat* igéből azért lett *elmulaszt*, mert hatással volt rá ez az ige: *elszalaszt (elszalasztja az alkalmat = elmulasztja)*. Az *elszalaszt, elereszt* igék mintájára keletkezhettek ezek is: *meneszt, megugraszt*. A régi *összeilletés* azért válhatott *összeillesztéssé*, mert az *összeforrasztás* vagy más efféle rokon kifejezés volt rá hatással, s így terjedhetett ki mindig több-több igére ez *-aszt* végzet, úgyhogy ma valóságos külön képző gyanánt él és szaporodik.

Még más esetekben is észlelhetjük, hogy egy-két szónak végső része átmegy előbb csak egy-két rokonértelmű szóba s ezek hatása alatt ismét másokba, úgyhogy amaz elsők lassankint mintájává, fajképévé (tipusává) válnak egy egész szóképzési kategoriának. Ezt mutatja pl. a következő eset, mely az említett *-zat zet* képző történetéhez hasonlít. Az *egyesül* és *társul* igékből képezték e gyűjtő-

neveket: *egyesület, társulat*, s ez elég volt arra, hogy *testület*, sőt *testvérület* keletkezzék, ámbár *testül, testvérül* mint igék nem használatosak.[1]) Talán a *testület* adott alkalmat a *lelkület* képzésére s ez ismét a *hangulat*-éra s még többre is, úgyhogy ez *ulat ület* végzet majdnem olyan képzővé fejlődött irodalmi nyelvünkben, minő ama *-zat zet*.

Ajazó vagy *ájazó* bizonyos zabolaféle lószerszám, melylyel a harapós ló száját *fölajazták, fölájazták;* e főnévnek fokozatos képzése világos: *áj: ájaz: ájazó* (‚lupatum' PP. SzD.). Minthogy hasonló czélra szolgál a lószerszámnak áll-alatti része, ezt így nevezték *állazó* (Nyelvtört. Szót.), *álladzó* (‚kinnkette' Márton ném. szót.), tehát az *áll* főnévhez tették egyszerre az egész *-azó* végzetet. Ugyanezen minták szerint aztán a kantárnak azt a szíját, mely a lónak orrát fekszi meg, elnevezték *orrozó, orrodzó, orradzó*-nak (Kr., CzF.). Hasonlókép lett a mellre alkalmazott bőrtakarónak *melledző, mejjedző* a neve (CzF., Nyr. V. 379), úgyhogy tehát az *ajazó*-ból kiindulva egész kis rokonértelmű szócsoport keletkezett evvel az *-azó, -adzó* képzővel.[2]) Még azt is megmondhatjuk, hogyan lett az *-azó*-ból *-adzó:* ezt nyilván a szintén e fogalomkörbe tar-

[1]) »Ama nagy szellemi testvérületben, melynek vívmányait akárki hasznára fordíthatja« Télfy: Három hellenista 3. — Szótáraink *testvérül* igét is említenek.

[2]) Úgy látszik, az ájazót elnevezték *szájazó, szájadzó*-nak is, de ezt a szót ilyen értelemmel nem találom, csak hordó-akona jelentésével (Tájsz., Nyr. III. 230. V. 228. *szájzó* u. o. III. 327.) Az *orrodzó*-t is használják más jelentésekben; így nevezik a bocskor orrába húzott szíjat, a szán orrát, a hajó orrán levő emelkedettebb helyet. — V. ö. még *farkazó* (a szekér farkára kötött ágasbogas fenyűk, Csík m. Nyr. VII. 92) és *karló, kalló* (karra való ruhadarab, hogy munka közben az ingujj ne kopjék, Csík m. Tájsz. és Nyr. VII. 236).

tozó *övedző* szó okozta, mely annyi mint öv, s mely a régi *övedëz, övedz* ige származéka.

Az iménti csoportokhoz hasonlítanak keletkezésökre nézve a következők. A *gyülevész* kedveért képezték már a régi irodalomban a *szökevész*-t *szökevény* helyett, s a mai népnyelvben a *gyüjtevész*-t (»árvízkor összegyűlt anyagok, gizgaz« Heves m. Nyr. VIII. 567). Szintúgy függnek össze ezek a rokonértelmű igék: *csenevész*, Szatmárban *sanyavész*, a székelységben *mecsevész, sindevész, csökevész* (l. a *csenevész* szó alatt CzF., és Kriza 494). — Az *ízelít* mintájára keletkezett *kóstolít.*

A *gyalogol* analogiája maga megmagyarázza egyrészt ellentétét, a *lovagol* igét, másrészt ezeket az újabbakat: *kutyagol, házagol;* a négy szó kétségkívül összefügg, s minthogy bizonyosan a *gyalogol* ige legrégibb közőlük s a *gyalog* származéka, a többiben sem tarthatjuk a *g*-t a többesi *k* változatának, mint a hogy magyarázták (l. Nyr. XIII. 4. XVII. 265). — A *füstölög* ige szülte a következőket: *gözölög, párolog, büzölög.* — Az sem lehet véletlen, hogy a *folyamodik, futamodik* igékhez hasonló képzésűek ezek is: *csuszamodik, iszamodik, ficzamodik;* továbbá, hogy a *csuszánkodik* igével épen csak ezek egyeznek anynyira: *iszánkodik, sikánkodik* (l. Tájsz. csiszonkázni). — Általában, ha nézzük az ilyen ritkább gyakorító és mozzanatos vagy bár másféle képzéseket, rendesen együtt fogunk találni ilyen rokonértelmű szócsoportokat, melyekben épen az értelmi rokonság magyarázata az utólag támadt alaki egyezésnek.

Ezt látjuk még különösen a gúnyos vagy általán tréfás kicsinyítő képzésekben: *futri, utri-futri, hibri-hubri findri* stb. (úgy látszik, az *ácsori, vigyori, kóbori, habari-*

félék analogiájára, melyekben az *r* az igető véghangja volt, mint van *fukari* a *zsugori* kedveért); [1]) — *kapsi, vaksi, buksi, töksi;* — *ebhendi, pökhendi; oktondi, ökröndi, tátondi, szőröndi, szarvondi; igazándi, magándi, simándi, kortyándi, kalapándi* stb. [2]); — *suhancz, virgoncz, fürgencz* (ezek szerint képezte Barczafalvi az *ifjoncz, újoncz, vadoncz* szókat, s a későbbi nyelvujítók sok más ilyen szót).

Hogy a rokonjelentésű szók mennyire hajlandók átvenni egymástól a képzőt s az egész szóvéget, arra nevezetes példát találunk egy rokon nyelvben, az osztjákban. Az osztjákban eredetileg *-it* volt a sorszámnevek képzője (mint a vogulban maiglan *-it* = magy. *-d: másod, harmad).* De a mai osztják sorszámképző *-mit: kimit* (e h. **kitmit*, de e helyett még *kitit* is járatos = m. *ketted), χulmĭt, nelmĭt, vetmĭt, χutmĭt* stb. Honnan vette magát az *m* hang? Alig tévedünk, ha a harmadik számból magyarázzuk, melyben kezdettől fogva helyén volt az *m* (*χulĭm* három: *χulmĭt,* harmad); innen először a negyedik szám vehette át s úgy aztán lassankint a többi. [3])

---

[1]) L. Nyr. V. 147. *Futri* Krizánál a *fudázó* szó alatt; *utri-futri* Nyr. V. 572. *hibri-hubri* VIII. 235. *hebri* III. 36. *findri* VII. 189.

[2]) *Ebhendi,* l. Nylvt. Szót.; *pökhendi* Nyr. V. 474. *oktondi, ökröndi, tátondi* VII. 370. *tátondi* VIII. 533. *szőröndi* V. 227. *szarvondi* Szász K. Sganarelle; *igazándi* Arany J.; *magándi* Nyr. VI. 424. *simándi* M. Nyelvészet. VI. 348. *kortyándi* Kreszn., Tájsz.; *kalapándi* Nyr. V. 192.

[3]) V. ö. hogy Ascoli az egy τρίτατος alakból (e h. τρίτος a δέκατος stb. mintájára) magyarázza a görög felső foknak τατο(ς) képzőjét e h. -το(ς); hogy a mai német *ich fliege, du fleugst, er fleugt* helyett azt mondja: *ich fliege, du fliegst, er fliegt;* hogy az olaszban a *sum es est*-ből *sono sei è* (sőt *sè)* lett stb. — Budenz (Alaktanában 253. l.) csak annyit mond az osztják sorszámokról, hogy »előzőleg

A fölhozott esetekben egy-egy szórész megelevenedik s más szókba átmenve tovább-tovább terjed, fogalommódosító képzővé válik. E jelenségnek megtordítottja még közönségesebb a nyelv életében: hogy t. i. a mi valóságos képző volt, annak is feledésbe megy a jelentése és önállósága. Különösen a rövidebb képzőkkel esik ez meg, ha használatuk ritkúl vagy pedig ha az alapszó valami okból elavúl s csak a származék marad életben. A *fészek* például kicsinyítő alakja volt a *fész* szónak, mely talán a Halotti Beszéd korában még járatos volt; de ma már ez az alapszó nem él, a *fészek* szóhoz nem kötjük a kicsinyítés képzetét s egyátalán nem érezünk benne képzőt. A *hál, vél, úsz, mász* igék véghangja folytonosságot jelentő képző *(-l, sz)*; alapszavuk ki is mutatható a rokon nyelvekből, de a magyarban rég elvesztek, úgyhogy a képzőket már nem érezzük, ámbár mind a négy ige huzamos cselekvést jelöl mai napig. A *születik* igét a nép nem érzi már szenvedőnek, mert a szenvedő igének ilyen képzését elhagyta a népnyelv s ez az egyetlen szenvedő alak, mely általános használatban maradt (a *dicsértessék* csak a fölszólító módban s csak üdvözletül használatos). — Néha az alapszónak a jelentése változik meg annyira, hogy a beszélő nem kötheti többé össze a képzőtlen alapszót a képzős szóval. A *kell* ige azelőtt tetszést, kellemetességet is jelentett, de ez az érték jóformán elavult; innen van, hogy nem érezzük többé határozottan műveltető igének ezt: *kelleti magát* (mintegy tetszeti magát, kellemessé teszi magát). Arról sem tud már semmit nyelvérzékünk, hogy a

---

az alapszámnévhez, mint ennek tőbővülése, *-m* képző járul, a milyen a finn *seitsemä* ‚hét‘ számnévben amúgy is megragadt.«

fék és *fark* szók a *fej* és *far* kicsinyítői, mert a kicsinyítésen kivül még más módosulást is szenvedett bennök az alapszó jelentése.

A képzők elhomályosodásának ismét ellentéte a szóvégnek egy másfajta megelevenedése. Némely szók véletlen olyan hangokon végződnek, melyek sok más szóban képzőkül szerepelnek. Ha már most a hangzáson fölül még a jelentés is valami módon közel hozza a szót az illető képzős szókhoz, akkor a beszélő hajlandó a végét csakugyan képzőnek érezni s e szerint elbánni vele. Mikor pl. átvették a német *mangel* főnevet, egy ideig bizonyosan **mángol*-nak nevezték ezt az eszközt. De az eszköznév könnyen társúl a vele végzett cselekvés képzetével s így a **mángol* főnév *l*-jében a *vasal, sulykol, kapál*-féle igék képzőjét kezdték érezni, annyival inkább, mert nagyon hasonlított hozzá a **mángolol* ige, melyből a mai *mángorol* lett. Az eredmény az volt, hogy a **mángol*-t *mángoló*-nak nevezték (e helyett aztán a *mángorol* ige kedveért *mángorló*-t is használtak). Hasonló módon lett a német *hechel* eszköznévből nemcsak *héhely,* hanem némely nyelvjárásban *héhelő,* és igének téve: *héhel-ni.* Így vált a *gyámol* főnév a népnél s némely íróknál igévé: *gyámol-ni* e h. *gyámolítani,* vö. *istápol-ni,* s mint főnév ezzé: *gyámoló.* (Oregségemnek gyámolója lészen. Dugonics: Szerecsenek I. 45.) Régibb nyelvünkben az *ábráz* szó főnév volt (szláv eredetű), de később a *z*-ben igeképzőt érezték s azt mondták *ábrázat, ábráz-ni* e h. *ábrázol-ni.* Az *üdvöz* szó mindig melléknév volt, de a *z* miatt már egy XVI. századi írónk egyértékűnek veszi az *üdvözöl* igével s azt írja: »*Királt üdvezik*«. Újabb íróknál is olvasunk ilyeneket: *üdvözlek* (Czuczor: Költ. I. 135), *üdvözve legyenek* (Vör: J. Caesar. L. több

efféle példát a szerző értekezésében: Az analogia hatásairól 14).

Ha így a nyelvérzék a szó végében valamely képzőt sejt, ennek sokszor más érdekes következményei vannak: az úgynevezett elvonások. Valamint más olyan képzős szók mellett használatban a képzőtlen alapszó, úgy az ilyen látszólagos származékok is kisértetbe viszik a beszélőt, hogy a mi a képző előtt van, abban az egésznek alapszavát lássa és megfelelő jelentést tulajdonítson neki. A *gyámol* szóban például, mikor már igének vették, nyelvujítóink a *gyám* szórészt tartották alapszónak s használatba vették mint főnevet, valamint pl. az *istápol, orvosol* igék mellett járatosak az *istáp, orvos* főnevek. Így csináltak az *ábráz* igéből *ábra* főnevet, az *üdvöz* és *üdvösség* szókból *üdv*-öt stb. Az *üdvösség*-et ugyanis olyan származéknak nézték, minő pl. *ész*-ből *eszesség*, holott nem egyéb, mint az *üdvözség* elváltozott kiejtése, mint *község, igazság, egészség* helyett *kösség, igasság, egésség*. Szintúgy csinált Gyöngyössi a *csendesség*-ből *csend*-et, pedig ez a főnév is régente *csendeszség*-nek hangzott s a melléknév *csendesz*-nek, úgyhogy már a *csendes* alak is elvonás volt a *csendesség*-ből.

A nyelvujítás, mint láttuk, gyakran élt és vissza is élt a szóalkotásnak ezen módjával, de a nyelvnek rendes fejlődésében is találunk sok ilyen elvonást, természetesen csak olyan esetekben, mikor a szó végében valamely egészen közönséges és eleven képzőt éreztek a beszélők. Leginkább az *l*-végű igéknél tapasztalunk ilyen elvonásokat. Minthogy a *cserél, csodál, tréfál* igék mellett van *csere, csoda, tréfa*: azért alkotott a népnyelv a latin *vekszál* igéből *veksza* főnevet, a *licitálás*-ból *licitát*, a *traktálás*-ból *traktát*. Hasonlókép lett a gyakorító *ir-kál* igéből, melyben voltaké-

pen az egész *-kál* az egységes képző, *irka (-firka)*; így *csusz-kál: csuszka, csusz-korál: csuszkora, csiszonkál: csiszonka, irongál: ironga; csordogál: csordoga, csoronkál: csoronka; lóbál: lóba, csimbál: csimba, csóvál: csóva; sétál: séta; kínál: kína; piszkál: piszka-fa* (stb. l. Az analogia hatásairól 30).

Némely igéknek *z* véghangjában, ép úgy mint az említett *ábráz*-ban, a denominális *-z* képzőt sejtette meg a nyelvérzék s így főnévi alapszóra következtetett belőlök. *Csataráz* a *csattog* igéhez való gyakorító, mint *kaczag* — *kaczaráz, nyihog* — *nyiharász*; de a nép olyan igének vette, minő *lármá-z*, s elvonta belőle a *csatara* főnevet. Így keletkeztek a *birok* és *emlék* főnevek a *birkoz-ik, emlékez-ik* igékből, melyek a *bír, említ* igék visszaható alakjai *(bír-koz-ik, *említ-kez-ik)*. — A *kecseget, kecsegtet* igéből, mintha rendes míveltetőképzés volna, elvont a fehérmegyei népnyelv egy ilyen tárgyatlan igét: »*kečseg:* hízelkedik« (Nyr. IX. 284).

Névszókban legtöbbször az *s* véghang csalta meg a nyelvérzéket, mert könnyen a melléknévképző *s*-et láthatta benne. Így csinált a nép ajka *interes*-ből *inter*-t, *univerzitás*-ból *univerzitá*-t. A *szorgos*-ban valóban -s képző volt, csakhogy a *szorog* igéből valószinüleg **szorgós* alakban származott, de a rövidhangú *szorgos*-ból a székely népnyelv főnévi *szorog*-ra következtetett vissza s azt mondja: *szorog-hétre* hagyni valamit e h. a hétnek végére (Nyr. VIII. 427). — A *szüntelen, okvetetlen* szók helyett előfordúlnak ezek is: *szün nélkül, okvet nélkül.*

*

8*

Miután így fölkerestük mind azokat az útakat, melyeken a nyelv képzőihez és képzett szavaihoz jut, áttérhetünk immár a szóképzésnek rendszeres átnézetére, még pedig a képzőknek jelentése szerint. S itt mindenekelőtt azt találjuk, hogy szigorúan meg van különböztetve az igeképzés a névszóképzéstől: egészen más képzőkkel alakulnak igéink, mint névszóink.

Az igeképzést megint két, pontosan megkülönböztethető, részre szoktuk fölosztani: egyik az igékből való igeképzés, második a névszókból való; elsőre példa *üt: ütöget*, a másikra *bot: botoz*. Az első esetben egyszerűen az alapul szolgáló cselekvés fogalma módosúl valamely irányban; a másodikban valamely tárgyhoz vagy személyhez hozzáfűződik a cselekvés, a változás képzete: a névszóból származó ige mindig ama bizonyos tárgyra vagy személyre vonatkozó cselekvést fejez ki.

1. A cselekvés módosulása (deverbális igeképzés).

Azonegy cselekvésnek különböző árnyéklatai lehetnek A) mennyiség, B) mód, C) az alanyhoz való viszony szerint.

A. Mennyiség tekintetében különbözik a cselekvés a szerint, a mint az ige tartós cselekvést fejez ki, pl. *csörög*, vagy pedig csak egy mozzanatát a cselekvésnek, még pedig vagy a beállás mozzanatát, pl. *csördül*, vagy a befejezés mozzanatát, pl. *csörren*.

A tartós cselekvés, melyet a gyakorító igék fejeznek ki, megint kétféle lehet: vagy szakadatlan,

folytonos cselekvés, minőt ezek az igék jelölnek; *hallgat, hatol, von-z;* vagy ismétlődő cselekvés, elaprózott cselekvés, minőt ezek fejeznek ki: *hallogat, mondogat, vonszol.* E képzőink közűl ma legközönségesebb a *-gat get,* de sokszor szerepel még a *-gál gél, -dogál dögél, -kál kél, -dal del, -doz döz, -dos dös, -z, -g* stb., s mindössze majdnem száz egyszerű és összetett képzőt találunk gyakorító igéinkben.

A beállás mozzanatára szolgálnak az úgynevezett kezdő igék. Ezek azonban többnyire gyakorító alakú igék, mert a nyelv a hozzáfogást, a kezdést a többszöri próbálgatás, a meg-megindulás képzetével köti össze. *Éled* a. m. élni kezd, *szólal* a. m. szólni kezd, *haldokol* a. m. halni kezd, de képzésök ugyanaz, mint a *halad, marasztal, öldököl* igéké.

Az ilyen kezdő igékhez aztán hozzáfűződik a törekvés képzete is, mely szintén próbálgatással jár. Így *tudakol* a. m. tudni akar; *adogál* a nógrádi nyelvjárásban a. m. kinál.[1]

Nyelvünkben egy nagyon különös módja a kezdő ige képzésének még az, hogy néha visszaható képző szolgál e czélra, vagy pedig gyakorító képző visszahatóval együtt, pl. *halódik,* mely Dunán túl a. m. haldokol, továbbá *jár-ul, csör-d-ül, for-d-ul* stb.

A befejezés mozzanatát jelölő igéket nevezhetjük kiválólag mozzanatos igéknek (verba momentanea), mert ezeknél még érezhetőbb az, hogy csak egyetlen mozzanatot jelölnek (pl. ezek: *csörren, oson-t, csavarít, pödörint, fuvall),* holott a kezdés, mint láttuk, ismétlésekkel történhetik. Azonban érezhető bennök az is, hogy épen a rögtöni befejezés van kiemelve.

E hármas fölosztással egészen párvonalos azon még általánosb érvényű különbség, melyet a nyelv minden cselekvésnél megtesz: hogy t. i. minden igének van három külön alakja a cselekvés folyásának, beállásának és befejezésének megjelölésére, s ez a megkülönböztetés már általános egyéb nyelvekben is (actio imperfecta, instans, perfecta). *Hallott* pl. azt teszi, hogy a hallás be van fejezve; *hallgatott* már azt teszi, hogy a folytonos hallás ért véget, tehát a folytonosságot kiemelő ige egyszersmind a bevégzés mozzanatát is megjelöli. *Éled* csak annyit mond, hogy épen történik az élni-kezdés; éledt azt jelenti, hogy az élet kezdete már be van végezve, már mögöttünk van, tehát a kezdetet kiemelő ige egyszersmind e kezdetnek bevégzését, megtörténtét is kifejezheti. E szerint olyan finoman megkülönbözteti nyelvünk ez árnyéklatokat, hogy már az eddigiekből az igejelentéseknek s az igealakoknak kilenczféle változatát kapjuk:

	Folytonosság megjelölve	Kezdet kiemelve	Befejezés mozzanata kiemelve
Folyó cselekvés . . .	*csörög*	*csördül*	*csörren*
Beálló cselekvés . . .	*csörgend*	*csördülend*	*csörrenend*
Befejezett cselekvés .	*csörgött*	*csördült*	*csörrent*

Pedig az utóbbi három kategoria nem egyéb, mint az előbbi háromnak különösebb alkalmazása. Ezt az is bizonyítja, hogy alakjaikat az előbbiekből veszik. Például a folyó cselekvésben a *lesz, tesz*-féle igék *sz* hangja egy-

eredetű a *vonsz, vonz, kötöz* gyakorító igék képzőjével. A befejezett cselekvést jelölő *t* nem egyéb, mint a mozzanatos *t* képző, úgy, hogy az *oson* igének *osont* perfectuma, eredetét tekintve, egy a mozzanatos *osont*-ani igével. A beálló cselekvést jelölő *futand* azelőtt *futánd,* s a Halotti Beszéd *emdul* (eendel) alakja szerint *futamd, futámd* volt s így valóban ugyanaz a képzés, melyet az efféle kezdő igékben látunk: *futamodik, villámodik* stb.

A folyó, beálló és befejezett cselekvés alakjai még egy szerepet szoktak magokra vállalni, mely igazi jelentésökkel nem esik egybe, de hármas fokozatára nézve hasonlít hozzá, t. i. a három időre vonatkozás szerepét: a jelenre, a jövőre, a multra. Például az *írtam* alak első sorban a cselekvésnek befejezettségét jelöli, még pedig akár a multban, akár a jelenben, akár a jövőben történik (példa az utóbbi esetre: ha *majd megírtam* levelem, megmutatom): de szolgál másodsorban a mult idő kifejezésére, akár folyó, akár beálló, akár befejezett cselekvésről van szó: míg vendége *beszélt,* ő folyvást *írt.* Régente pontosabban megkülönböztette nyelvünk e két rendbeli kategoriát, s például az iménti gondolatot még a XVII. század írója így fejezné ki: Míg vendége *beszél vala,* ő folyvást *ír vala. Beszél* és *ír* csak a folyó cselekvést fejezik ki, a *vala* jelöli a mult időt. — Van azonban egy egyszerű igealakunk még ma is (bár a Királyhágón innen az élő beszédben ritkán halljuk) a mult események elbeszélésére: az *ira, szóla* alak.

B. Mód tekintetében azt kell vizsgálnunk, mennyiben jut kifejezésre a nyelvben a logikai ítéletformáknak háromféle modalitása, háromféle érvénye, t. i. a valóság, a lehetőség, a szükségszerűség. Az elsőt és a

harmadikat határozókkal vagy egyéb körülírással fejezzük ki (*valóban ír, bizonyos, hogy ír; szükségképen ír, okvetetlen ír, kell írnia* v. *kell, hogy írjon* v. *kell írjon*). De a lehetőségre, melyet egyéb nyelvek szintén csak körülírnak, a mi nyelvünk külön igealakot fejlesztett a *hat* igével való régi körülírásból: *írhat* (mint a Müncheni codex ismertetésében láttuk, még a XV. században járatos volt a régibb körülíró kifejezésmód is: *írni hat, tenned hatsz*).

E három itéletmóddal párhuzamosak az úgynevezett *igemódok,* még pedig: I. a valóságnak megfelel az egyszerű jelentés, a jelentő mód (indicativus); II. a lehetőségnek megfelel a némely nyelvekben meglevő lehetőségmódja (modus potentialis, concessivus); így a finnben: »hävitys *lienee ollut* varsin kova« a. m. a pusztulás igen nagy le*het*ett, *hihetöleg* igen nagy volt; *tietänethän* = hiszen alkalmasint tudod; III. a szükségszerűségnek megfelel a kivánás, a parancsoló mód vagy fölszólító mód (imperativus), illetőleg a fölszólításnak többé vagy kevésbbé szigorú vagy enyhe formái. Azonkívül azonban az igemódokhoz számítjuk annak a megkülönböztetését, vajjon az állításnak az illető érvényt föltétlenül megadjuk-e vagy pedig föltételhez kötjük. Így keletkezik három új mód: IV. a föltétes jelentés módja (modus conditionalis, bár ez a név a következő kettőre is ráillik); pl. a finnben: *olisi* = *volna,* jos *kävisimme* = ha mennénk: V. a föltétes lehetőség módja: *lehetne, mehetnénk* (előfordúl erre külön módalak a finn nyelv vepsä dialectusaiban); VI. a föltétes kivánás módja, az óhajtó mód (optativus); pl. a finnben: Käykääme vähän syrjälle = *mennénk* egy kissé félre. A magyarban a föltétes kivánás módja azonos alakú a föltétes jelentés módjával (föl-

tétes módalak), sőt néha a föltétes lehetség módjával fejezzük ki az óhajtást: *ehetném, ihatnám.*

C. Az alanyhoz való viszony szerint az ige kétféle lehet: a közönségesebb kifejezésmód az, hogy az alanytól kiindulónak képzeljük a cselekvést, tehát az alany valóban cselekvő személy; azonban képzelhetjük az alanyra irányulónak a cselekvést s ilyenkor az alany szenvedő személy vagy tárgy. Ez tehát, mint látjuk, a cselekvő és szenvedő ige közti különbség. Azonban mindegyiknél megint kétféle eset lehetséges a szerint, a mint közetlenül, csak egy alany működésével megy végbe a cselekvés, vagy pedig közvetve, két alany együtt hatásával.

Ha a cselekvést közetlenűl végbemenőnek képzeljük, akkor a közönséges cselekvő igét használjuk; ha pedig közvetve, két cselekvő személylyel, akkor nyelvünk a cselekedtető vagyis műveltető igét alkalmazza, pl. ültet = A eszközli, hogy B üljön.

Ha a szenvedést közetlen, csak az egy alanyban végbemenőnek képzeljük, — akár azért, hogy ő benne ered a cselekvés, akár azért, hogy ismeretlen a cselekvő — akkor visszaható igét alkalmazunk: *emelkedik emelődik, vonul, bocsátkozik;* ha pedig közvetve, két alanynyal, melyek közűl egyik a szenvedő, a másik a cselekvő, akkor a közönséges szenvedő igét alkalmazzuk: *emeltetik, bocsáttatik.*

2. Tárgyhoz kötött cselekvések (denominalis igeképzés).

Itt nem mondattani tárgyról van szó, hanem általában valami tárgyról vagy személyről, melyhez hozzákötött-

nek képzeljük az ige jelölte cselekvést: a *vasal* ige a vashoz, az *árad* ige az árhoz, a *bünhödik* ige a bűnhöz kötött cselekvést jelent. Mint látjuk, az illető tárgy ki is van fejezve ez igékben, mert alakilag valóban a tárgy nevéből származnak. (Tárgy nevének veszszük itt nemcsak a főnevet, hanem a melléknevet is, mert pl. *szépül* a. m. szép tárgygyá változik, *vénít* a. m. vén emberré változtat.)

A cselekvésnek a tárgyhoz kötöttségét két főszempont alá foglalhatjuk: A) kifejezheti az ige általánosságban azt, hogy az alany az illető tárgygyal tesz valamit, vele működik, bánik: *vasal, botoz, halász;* B) kifejezheti azt, hogy az alany azon tárgygyá átváltozik vagy mást azzá változtat: *vénül* v. *vénít, nagyobbodik* v. *nagyobbít, porhad* v. *porhaszt.*

A. A tárgygyal működést jelentő igék közt a legszámosabb osztályt azok teszik, melyek valami eszközzel való működést fejeznek ki s alakilag is az illető eszköz nevéből származnak: *kapál, csépel, fésül, söprüz.* — Különösebb esetek azok, mikor a cselekvést magát tekintjük a cselekvés eszközének, pl. *ének: énekel, kifogás: kifogásol, tanulmány: tanulmányoz;* és mikor a cselekvő személyt, magát az alanyt nevezzük meg az igében, mint a cselekvés eszközét: *orvosol, szolgál, gazdálkodik, barátkozik.* Az utóbbiak, mint látjuk, valami szerepben működést, valamiül szereplést jelentenek, s így hozzájok számíthatók a *zöldellik*-féle igék is.

A cselekvés eszközének tekinthetjük azt is, a mivel ellátunk, fölszerelünk valamit, úgy, hogy ide tartoznak általában a valamivel ellátást jelölő igék, pl. *mázol, megvasal, fölszerel, porol* és *poroz, aranyoz* stb., s ezeknek

visszaható párjai, melyek ellátódást fejeznek ki: *porlik* és *porzik, fogzik, bimbódzik* stb.

Ide valók a valaminek nevezést, tartást jelentő igék is: *ural, komáz, csodál, sokall* stb.; mert ezek azt jelentik, hogy a személyt v. tárgyat ezekkel a nevekkel illeti az ember, ezeket a neveket ruházza rájok: »úr, koma, csoda, sok.«

Végre ide tartoznak a *halász, rákász, eprész*-féle igék (és *hadakozik, törvénykezik* stb.), melyek az ill. tárgygyal való bánást, foglalkozást jelentenek.

B. A valamivé válást és valamivé változtatást jelentő igék az eddigiekkel szemben csak egy sereget tesznek ki, mert a második fajta az elsőnek egyszerűen műveltetője: *vénül* — *vénít* (= vénűltet, vénülni késztt), *vénhesz-ik* — *vénheszt, nagyobbodik* — *nagyobbít* (= nagyobbodtat).

*

A névszóképzést is két részre szoktuk osztani, a szerint, a mint névszóból vagy igéből képezzük az új névszót. Ez a kettéosztás itt is jelentéstani különbségen alapszik: egyik esetben ugyanis már meglevő tárgyfogalmat módosítunk, a másikban pedig cselekvésből indulunk ki a tárgyfogalom alkotásában, úgy hogy a tárgyat az illető cselekvéshez kötöttnek tünteti föl a nyelv.

1. A tárgyfogalom módosulása (denominalis névképzés).

A tárgyfogalomnak új tárgyfogalommá való összes módosulásai négy szempont alá eshetnek: egyik a szám,

másik a mérték, harmadik az összetartozás, negyedik az elvonás.

A. Számra nézve úgy módosítjuk a szó jelentését, hogy aztán nem egyszer jelenti a tárgyat, hanem többszörözve. Meg kell azonban különböztetnünk itt két esetet:

Egyik az, mikor az új szó egyszerűen azonos tárgyaknak többes számát jelöli, pl. *házak, házéi, házaim, enyé-i-m* vagy *enyémek* stb. Kettes szám, minőt a görögben, héberben, továbbá a lapp, osztják, vogul nyelvekben lelünk, a magyarban nincsen.

Másik az, mikor a szó több tárgyat egységbe foglalva nevez meg; az ilyen szót nevezzük gyüjtő névnek. Közönséges magának az egyszerű tárgyszónak ily értelemben való használása, ha pl. azt mondjuk, hogy *az ember* halandó s az egész emberi nemet értjük rajta. Máskor azonban a gyüjtő fogalom kifejezésére a nyelv külső eszközt is alkalmaz. Legegyszerűbb a részek nevének egybeszerkesztése, pl. *adás-vevés, nép* = nő, fi. De van szóképzésünknek is két eszköze e czélra: a) minthogy a többséghez az egység hozzátartozik, a gyüjtőfogalmakat kifejezhetjük az összetartozást jelentő *-s* képzővel: *ménes, nádas, fenyves, csemetés;* b) minthogy a tulajdonságok egyezése teszi a tárgyakat összetartozókká, az egyedi névből tulajdonságjelölőt képzünk s ezzel fejezzük ki a gyüjtő fogalmat: *katonaság, ifjúság, erdőség, hegység, helység, népség, nedvesség* (= nedvek, pl. a n. kiszivárog a falból). — A gyüjtő fogalmakhoz számíthatjuk még a számneveket s a gyüjtő képzésekhez az ilyeneket: *kett-ő, hárm-ó-nkat* (vö. *hármság), ketten, hárman, negyven-ötven.*

B. Mérték tekintetében háromféle fogalmi kategoriát fejlesztett a nyelv:

A kicsinyítő neveket, minők *házacska, jócska, nagyobbacska, magácska, anyó* és *anyóka, fiók* és *fióka, gyöngéd* és *gyöngéded.*

A nagyító neveket, melyek gyakran nem egyebek, mint iróniával mondott kicsinyítők, pl. *pofók, szemök, Erzsók.* Ide való azonban a rendes fokozás, a középfok és felső-fok képzése: *szebb, emberebb, elsőbb* és *legelső* v. *legelsőbb* stb.

Az összemérő neveket, minők *ökölnyi, mogyorónyi, embernyi, anyányi, karomnyi* stb. Ez egyike azon képzőinknek, melyeknek eredetét biztosan megállapíthatjuk. Régibb alakja *-nyé* (nyelvemlékeinkben ilyen alakok is vannak: *annyéjat),* s ezt könnyen visszavihetjük a *nyáj* főnévre, úgy hogy pl. a *mindannyian* alakban csak a mutató *az* elemmel van több, mint ebben a rokonértelmű szóban: *mindnyájan.*

C. Az összetartozást jelölő névszóknak három osztályát kell megkülönböztetnünk: egyik fajta a tárgyat azon tárgyról nevezi el, melyhez hozzátartozik, pl. a *vízi* lényt a *víz*-ről; a második a tárgyat azon tárgyról nevezi el, a mely hozzátartozik, a melylyel el van látva, pl. a *pikkelyes* halat a *pikkelyről* vagy a *vizes* tárgyat a *víz*ről; a harmadik osztályban az új névszó ugyanazon tárgyat nevezi meg, mint az alapszó, csakhogy a tárgyat mint személyhez tartozót, mint birtokot tünteti föl, pl. erdő: *erdőm,* kar: *karja.*

A *víz-i*-féle szavak térben vagy gondolatban való hozzátartozást s az utóbbi esetben gyakran valóságos birtokviszonyt jelölnek, pl. *királyi pálcza, vezéri hatalom;* és a

vízé, királyé, vezeré-féle birtokos szók eredetileg azonosak velök s csak azért tartották meg a hosszú hangzót, mert önállók, nem jelzők, mint amazok. Ide valók még a *-béli* v. *-beli* és *-féle* (régente *-féli*, *-féliek* = félék) képzős szók, továbbá a *szél-sö* és társai, melyek tisztán térben együttlétet jelölnek, és a *harmad-*, *negyed*-féle helyzetjelentő számnevek. — Itt meg kell végül említenünk a nőt jelentő *-né*-t, mely valóságos képzővé lett, mint az illető főneveknek ragozása mutatja: *mosóné-nak*, nem *mosó-nének* (még a XVI. században sokkal szabadabb volt e *né* használata s azt mondták: *Szalai Kelemen uramnénak*, »*az néhai Márton porkolábné*, Brigitt asszony« Lev. T. I. 70. 152.)

A *vizes*-féle, ellátottságot jelentő szavakhoz valók még az *-ú*, *-ü* képzősek *(jószem-ü)*, és a *-talan-* és *-atlan*-képzős fosztó nevek. Ez a fosztó képző eredetileg csak főnevekhez járult, s az igékből való *járatlan, állhatatlan*-félék közetlen alapszavai *járat*, **állhatat*-féle főnevek voltak: **járat-t(a)lan*, **állhatat-t(a)lan* (vö. *járatos, állhatatos)*; de utóbb feledésbe ment ama közvető képző, úgyhogy ma közetlen az igetőből alkotunk ilyeneket: *kéretlen*, *váratlan* stb.

A birtokszókat, minők *vizünk*, *kezem* stb., szóval a »személyragos« névszókat szintén a szóképzésbe vonhatjuk, mert párhuzamosak a birtokos összetételekkel: *asztalláb* és *lábam* között csak az a különbség, hogy az elsőben a birtokost még külön szó fejezi ki *(asztal)* s így a fogalomnak szerkesztett volta még élénken érezhető, holott a másodikban a birtokos neve *(-m)* már képzővé, formális elemmé lett. Szóval az *-m*, *-d* »ragokat« birtokképzőknek nevezhetjük, mert a *láb-a-m* ép olyan képzett nominativus, akár a *láb-a-s* vagy *láb-ú*, s ép úgy járulnak hozzá a viszonyragok, mint azokhoz: *lábam-ra* stb. Sőt

ezekhez a birtokszókhoz, még új képzők is járulnak. Így mindenekelőtt a föntebbi birtokosképző *-é: apám-é, fiad-é, őseink-é.* Továbbá némely esetekben az ezzel egyenértékű *-i* képző: *városonki borokat* a Sajószentpéteriek végzésében; *hazánki, földemi, a mi falunki, nálunki munka* (a nép nyelvéből). A hasonló értékű *-beli* és *-féle* minden nehézség nélkül oda függed: *javabeli, házunkbeli, magamféle.* Szintúgy szerepel a birtokszó egyéb efféle összetételekben, pl. *magamszerü, szomszédotok-szabású, »szemed-színü* dolmányomon« stb. — De még egyéb képzők is járulnak a a birtokszókhoz. Így a többesképző ezekben: *enyémek, a minapákban,* s ezekben a pleonasztikus őrségi és göcseji többesekben: *házoimak, kertjeidek, pajtásidak.* Aztán a *-nyi* képző ilyenekben: alig van *jártányi* ereje, nincs *fontányi* szösze, *fél-újjodnyi, öklömnyi* v. *öklömkora.* És a *-ség* képző: »Mert kevéssel kedet ha inkább szeretném, *nénémségét* [néném voltát] néha el is felejteném.« — Végre még ige is képezhető belőlök: *éjtszakázni, lábaljázok* (Tájsz.); »édesgette, *lelkemezte«* (Arany L: Népm. 101), »*fiamozhatják* egymást« (Nyr. VI. 155).

D. *Az elvonás* vagyis abstractio, mely az eddigiekhez képest egészen új gondolati működés, nyelvünk s egykét rokon nyelv eszejárásában nagyon érdekes úton jutott kifejezéséhez, mint már fönt láttuk a mi *-ség* képzőnk történetében.

2. Cselekvéshez kötött tárgyfogalmak (deverbális névképzés.)

Ezeket két csoportra oszthatjuk, a szerint, hogy vagy konkrét fogalmat jelölnek, vagy pedig elvontan magát a cselekvést.

A. A cselekvő alanyt jelöli mindenek előtt a három igenév: a folyó cselekvés igeneve *hervadó,* a befejezetté *hervadt* s a beállóé *hervadandó;* továbbá a szokás, az állandóság árnyéklatával a *fél-ő-s, fél-énk, tör-ékeny, ing-atag*-féle alakok.

Az igenevek azonban jelölik a szenvedő alanyt is, vagyis a tárgyat, melyre a cselekvés irányúl, pl. *ivó víz, járó föld, vert had, előadandó darab.* Az *-andó* képzős igenévhez ilyenkor a szükséges árnyéklata szokott fűződni.

A folyó cselekvés igenevén még egy messzeható átvitelt, metaforát hajtott végre a nyelv, midőn a cselekvésnek eszközét is azzal nevezte el, sőt a cselekvésnek szintén mintegy eszközül szolgáló helyet és időt is: *írótoll, varrótű, hordó, hálószoba, fürdő, temető; húshagyó kedd* v. csak *húshagyó, pihenő óra.* Az eszköz itt mintegy személyesítve van és maga is cselekvőnek van tekintve. A személyesítés néha azzal van enyhítve, hogy a szó végéhez kicsinyítő képző járult: *szopóka, fejőke* (Nyr. V. 269), *tapodóka:* grádics (Tájsz.), *látóka* (szem, Nyr. I. 456. vö. szintén kicsinyítő képzővel: lat. *oculus* és a német frank nyelvjárásban: *guckelá* ‚äuglein' Deutsche Mundarten I. 285, szó szerint ‚látóka' ‚kukucska.' Ide tartoznak a finn *-i-me* képzős eszköznevek, l. Budenz: Ny. Közl. VI).

Végre gyakran még magát az elvont cselekvést

is ugyanazzal az igenévvel jelöljük: *kézfogó*, *esküvő*, *keresztelő*, *látogatóba megy*, *a nap lemenőben van* stb. Talán az ilyen kifejezésekkel eleinte csak azt akarták összefoglalni, a mi az illető cselekvéshez szükséges, mind azon eszközöket és körülményeket, melyeknek segítségével a cselekvés végbemegy, úgy hogy *keresztelő* tulajdonkép az egyes mozzanatok, a hozzá való eszközök összeségét jelenti, tehát az imént tárgyalt eszközjelentésből fejlődött az elvont jelentés.

B. A cselekvést jelölő névszók talán általában az imént előadott módon keletkeztek. Az elvont neveknek ugyanis rendesen olyan képzőik vannak, melyek bizonyos esetekben még konkrét jelentésöket is megőrizték és vagy a cselekvő alanyt, vagy az eszközt, vagy végre a cselekvésnek tárgyát, illetőleg eredményét jelentik. A cselekvést jelentő *tud-o-mány*, *cselek-vény* ép olyan alakok, mint a tárgyat és eredményt jelentő *ad-o-mány*, *tanít-vány*, *szöv-e-vény*, sőt mint a cselekvőt jelentő *jövevény*, *szökevény*. Az elvont *haladék*, *szándék* olyan alakúak, mint a konkrét *söpredék*, *boríték*, sőt a cselekvő *maradék* és *növendék*. — Az elvont *halál* és *aszály* ép olyan szók, mint ezek az eszköznevek: *kötél*, *fonál*; és hogy az *aszály* és *apály* is konkrét értelműek voltak, bizonyítják nyelvemlékeink, melyekben ilyeneket olvasunk: *aszály föld* terra arens, *apály a Száva vize* (l. Nyelvtört. Szótár). *Menet* és *sírás* elvont szók, de az *írás* és *tojás* a cselekvésen kívül még az eredményt is jelentheti; s az *irat* és *szövet* szavakon csakis a konkrét eredményt értjük. Szintúgy viszonylanak a *vitel* és *vétel* szavak az *ital* és *étel*-hez s a *sietség* és *vereség* a *nyereség*hez és *eleség*hez.

Irodalmi tájékozás.

Simonyi Zsigmond: A Magyar Szótők (Budapest 1888). — Bőven tárgyalja a régi tővégi magánhangzót, s azután a tőváltozások okairól és nemeiről szól.

Szilasi Móricz: A szótövek elmélete a magyarban (M. Nyelvőr XI.) — Érdekes és elmemozdító tanulmány, de sok kétes föltevéssel.

Összetétel.

Simonyi Zsigmond: A szavak összetétele a magyarban (M. Nyelvőr IV). — Legrészletesebb tárgyalása az összetétel különféle módjainak. Hozzá bíráló megjegyzések Philologustól (Brassaitól) uo. V.

Volf György: A szószerkesztésről (M. Nyelvőr I.).

Kúnos Ignácz: Az ikerszókról (Simonyi: Tanulmányok az egyetemi Nyelvtani Társaság köréből). — I. Az ajakhangok szerepe az ikerszókban (*csiga-biga, tarka-barka, elegy-belegy, irka-firka, Kata-Fata, czók-mók* stb.). II. Az ikerszóknak hangrendisége. — Terjedelmes ikerszó-gyüjtemények vannak a M. Nyelvőr II. III. IV. kötetében.

Szóképzés.

Hermann Paul: Entstehung der Wortbildung und Flexion (Principien der Sprachgeschichte cz. munkája 2. kiad. XIX. fejezete). — Fejtegeti, hogyan keletkeznek az etimologiai csoportok; hogy minden alak összetétel útján származik; hogy mindenféle szócsoportok összetétellé válhatnak; hogy a szócsoport s az összetétel közt nincs bizton megállapítható határ; a szócsoport az által lesz összetétellé, hogy a kapcsolatot jelentése elszigeteli a részek jelentésétől; hangváltozások elszigetelő hatása (lat. *magnopere* e h. *magno opere,* ném. *sintemal = sint dem mal, jungfer = juncfrouwe);* a képzők és ragok keletkezése. Végül bírálja az indogermán ősformák szokásos elemzését.

Simonyi Zsigmond: Az Analogia Hatásairól, főleg a szóképzésben (Budapest 1881).

Budenz József: Szótaglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról (Nyelvtud. Közlem. VI.) és *A magyar szóképzés tárgyalásához (M. Nyelvőr I.)* — Szól az élő és az elavult képzés lényeges különbségéről, s fejtegeti, hogy az iskolában főleg az élő szóképzőket kell tárgyalni, melyeknek jelentését pontosan meg lehet határozni.

Kőrösi Sándor: Élő meg elavult képzők (M. Nyelvőr XI. XII.) — Alaposan és érdekesen kisérti meg az újabb népnyelvi képzésekből megállapítani, mely képzőink elevenek s melyek nem. Vö. még *Antibarbarus: Helyes szóalkotás (uo. IX.)*

Budenz József: Az Ugor Nyelvek Összehasonlító Alaktana (Budapest 1884. 1887. Különnyomat a Nyelvtud. Közlemények XVIII. és XX. kötetéből; első füzet: igeképzés, második füzet: névszóképzés). — Megmagyarázza szóképzőinknek eredetét a rokon nyelvekbeli megfelelések segítségével. Alapvető munka a magyar szóképzésre nézve. (Ismertetése és egyes pótlások Simonyitól, M. Nyelvőr XIV.)

Simonyi Zsigmond: A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése (Nyelvtud. Közlem. XVI. XVII). — Részletes anyaggyüjtemény alapján tárgyalja az összes gyakorító s mozzanatos képzőket s a kétféle képzőnek számos kapcsolatát.

Simonyi Zsigmond: A visszaható igének egy különös használata (M. Nyelvőr VII.) — A visszaható képzőknek különféle jelentéseiről szól, s különösen azon szerepökről, hogy a cselekvésnek tárgyatlan voltát jelölik meg az igén.

Fischer (Halász) Ignácz: Az -ít igeképző (M. Nyelvőr IV.) és *Az -úl űl igeképző (uo. V.)*

Budenz József: Denominativ igék az ugor nyelvekben (Nyelvtud. Közlemények X.) — A legmélyebbre-ható s egyáltalán legfényesebb értekezés a magyar s ugor szóképzés terén. Tartalma: I. A magyar *-l* és *-z* denominativ igeképzők jelentése. II. Egyéb ugor nyelvekbeli denominativ igeképzés. III. A magyar denominativ igeképzők hangalaki mivolta. (A magyar nyelvre vonatkozó tartalma kivonatban közölve van M. Nyelvőr II. 385. s köv. ll.)

Sonnenfeld (Szilasi) Mór: At és ás névképzők (M. Nyr. IV.)

Fischer Ignácz (Halász Ignácz): A -mány, -vány képző, és *Az -alom elëm képző (M. Nyelvőr III).*

Simonyi Zsigmond: A -ja je [ugor] igenévképző szerepe a magyarban (M. Nyelvőr V).

Balassa József: Két a e végű főnévképző (Nyelvtud. Közlemények XII).

Könnye Nándor: Az ó ő-képzős igenév a régi magyar nyelvben (Budenz-Album).

Simonyi Zsigmond: Egy deminutiv -j képző nyomai a magyarban (M. Nyelvőr V).

Simonyi Zsigmond: A többes szám továbbképzése (Magyar Nyelvőr XIII).

Ponori Thewrewk Emil: Az i-vel képzett melléknév (M. Nyelvőr VIII).

Nagyszigethi Kálmán: Az -s képző megkettőzése (M. Nyelvőr XVII. pl. *köveses, lyukasos* stb.)

A *-talan telen* képzőről Budenz József Nyelvtud. Közlem. IV. (»Vegyes apróságok«), Volf György M. Nyelvőr I., Joannovics György uo. III. és IX. 321., Vikár Béla és Simonyi Zs. Tanulmányok az egyetemi Nyelvtani Társaság köréből.

Ifj. Szinnyei József: A birtokos személyragozásról (M. Nyelvőr XVII). — Alapos és tanulságos megállapítása a birtokos személyragok alakjai fokozatos fejlődésének.

Budenz József: Néhány -ság ség-féle képző (M. Nyelvőr I.)

Simonyi Zsigmond: Ál-deverbális és -denominativ képzések (M. Nyelvőr VI).

Halász Ignácz: Ritkább és homályosabb képzők. — Tartalmas czikksorozat a M. Nyelvőr VII. VIII. IX. X. köteteiben. Vö. hozzá Komáromy és Halász czikkeit az *-ár ér* képzőről uo. VII.

Kőrösi Sándor: A rhythmus hatása a szóképződésre (Budenz-Album).

HARMADIK FEJEZET.

A jelentések viszontagságai.

Sind doch die Lautgebilde der Vorhang, hinter welchem das Geheimnis der Begriffe steckt, das vom Sprachforscher Aufdeckung erwartet.

Pott.

(A szók jelentésének kiváló érdekessége. — A jelentéstannak fölosztása. — Alaki jelentéstan. Ige és névszó közti különbség. — Anyagi jelentésváltozások. A jelentésnek kalandos útjai. A rendszerbe-foglalás kisérlete. — A jelentésnek részbeli változása: megszorítás és általánosítás. A megszorításnak különös esetei és okai. — Az általánosítás példái. — A teljes jelentésváltozások vagyis átvitelek. — A hasonlósági átvitel vagyis képes beszéd, metafora osztályai és példái. — A kapcsolati átvitel vagy metonymia esetei. — A rokonértelmű szók.)

Szavaink története egyúttal gondolataink története. Méltó tehát, hogy a szófejtés a szóknak ne csak testével és külalakjával, a hangokkal és képzőkkel foglalkozzék, hanem belső alakjokkal is, a bennök rejlő észjárással, szóval jelentésökkel. Ezzel régente csak a rhetorika törődött, a menynyiben mégállapított bizonyos fordulatokat, trópusokat, melyek szerint a szók értelme módosúlhat. Korunkban azonban, mikor a szófejtés módszeres tudománynyá fejlődött, természetesen mindig világosabbá lett, hogy a szók jelentése nemcsak rhetorikai czélokra módosúl, hanem hogy mindennapi beszédünk is tele van rég elfelejtett, elkopta-

tott trópusokkal, képekkel. A mai szófejtés, de az összehasonlító mitologia is, azonfölül az úgynevezett szinonimika tényleg folyvást kutatja és elemzi a szók jelentését, sőt történtek már kisérletek a jelentéstannak rendszerezésére is, noha ezek még nem vezettek végérvényes eredményre.

Legegyszerűbb az a fölosztás, melyre a nyelv maga utal bennünket az által, hogy némely jelentésváltozásokat alakváltozással köt össze, másokat pedig nem. Ha például az elvont fogalmat konkrét fogalommá, vagy a konkrétot elvonttá módosítjuk, e módosítást majdnem mindig képzővel jelöljük, teszem *szép: szépség, nevetség: nevetséges*. Ellenben ha pl. valamely szónak jelentését, a fogalomnak körét megszorítjuk, akkor nem alkalmazunk képzőt: ha a *jószág* szót nem értem mindennemű birtokomra, hanem csak nyájaimra, akkor is *jószág* marad, noha tartalma, a fogalomnak anyaga, alkotó részei, jegyei részben megváltoztak. Az egyiket alaki, a másikat anyagi jelentésváltozásnak mondhatjuk. Igaz, hogy a két osztály nem válik szét mindig határozottan, mert határaik a történeti fejlődés tényezőitől, sőt véletlenségeitől függnek, — s hogy különösen nem födözik egymást a különböző nyelvek megfelelő osztályai. De azért alaptalannak kell tartanunk azt a szemrehányást, melylyel fölosztásunk találkozott: [1]) mintha t. i. pusztán grammatikai és nem lélektani fölosztás volna. A szóképzés nem áll pusztán hangváltozásokban vagy hangcsoportok összetoldásában, hanem mindig lelki proczesszusok érzékítésére szolgál, tehát határozottan lélektani alapja és czélja van. Azt megengedjük, hogy magoknak a képzőknek jelentésbeli változásai egészen egyne-

---

[1]) Szilasi részéről Nyr. XV. 243.

műek a tőszókéival, de azokat fölosztásunk nem is sorozza az alaki jelentésváltozások közé. Így csak azokat nevezzük, melyek alakváltozással, tehát képző fölvételével járnak. Ha a konkrét szép helyett elvont szépet akarunk mondani vagy a konkrét ‚él' helyett e cselekvést elvontan akarjuk kifejezni, akkor a *szép* és *él* szóknak alakját is megváltoztatjuk, mert oda függesztjük a *-ség* és *-et* képzőket: *szépség, élet.* Ellenben, ha az *-ás*-képzős *tojás* szón nem a cselekvést, hanem a vele járó eredményt értjük: ez nem alaki, hanem anyagi jelentésváltozás. Nem is az *-ás* képző jelentése változott itt, hanem az egész *tojás* szóé. Igaz, hogy ha egy csomó egyenlő-képzős szónak megváltozik a jelentése, az új jelentés hozzáfűződik a közös képzőhöz, a mint hogy az elvont *-at* főnévképző újabban fölvette az eredmény konkrét jelentését. De ez a jelentésváltozás, mint látjuk, csak közvetve, az egész szókéval együtt megy végbe, tehát lényegében anyagi jelentésváltozás, és csak czélszerüségi okokból tárgyaljuk az illető szóképzővel kapcsolatban.

Az alaki jelentéstan körében első és legfőbb az ige és névszó közti különbség, mely, mint láttuk, a szóképzésben is szigoruan meg van tartva. Ez a különbség nemcsak jelentéstani, hanem egyúttal mondattani különbség, a minthogy a jelentéstanban egyáltalán a mondatból mint nyelvbeli egységből kell kiindulnunk, mert nem szókban gondolkodunk, hanem mondatokban. A nyelvnek vagyis beszédünknek mindig mondatalkotás a czélja, s ha bár csak egy szót szólunk is embertársunkhoz, az a szó mindig teljes mondatot ér, s nem csak egy fogalmat fejez ki, hanem több fogalomnak egymásra-vonatkozását. Valóban még alkothatunk is magunknak képzetet arról, mikép fejlődött,

miképp bontakozott ki a szó a mondatból, a nyelvbeli nyilatkozásnak ezen első egységéből.

Az összehasonlító nyelvészet például megmutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *jogo* szó, mely ige is volt meg névszó is, folyót is jelentett, meg annyit is, hogy ‚foly, megy': az észt *jogi* még most is annyi mint f o l y ó, a cseremisz *jog-* ellenben ige s a. m. f o l y. Tudjuk továbbá, hogy a mi *hüvös* és *hideg* szavaink ugor alapszava *sige* volt s hogy ennek igei s névszói értéke volt, annyit is jelentett, hogy ‚megfagy, fázik', annyit is hogy ‚hideg, fagy'. Az ilyen nyomok arra vezetnek bennünket, hogy volt idő, mikor ugyanaz a hangcsoport tárgynév is lehetett már, de lehetett még ige is, azaz cselekvésnek elbeszélése, mely egy egész mai mondatnak megfelelő értékü volt. Tegyük föl, hogy pl. az ősember a folyó folyását látva, azt így közölte társával: *jogo*, s talán együttal rámutatott a vízre, úgy hogy az a *jogo* egész itéletet közölt, melynek az volt az értelme, hogy ‚ez jő, ez foly'. Ép így közölte a *sige* azt, hogy ‚ez fagy', vagy pl. a hangutánzó *kuku* azt, hogy ‚az szól, a madár szól'. Máskor talán magára mutatva, az ősember azon *jogo*-val ezt fejezte ki: ott voltam a folyónál, vagy elmegyek oda, a hol foly. Jött aztán idő, mikor két ilyen rövid mondatot összekötött s pl. azt mondva, hogy *jogo sige* (= ‚foly, fagy') vagy *kuku jogo* (= ‚kukut-mond megy'), azt fejezte ki, hogy ‚a mi foly, megfagy' s ‚a mi kukut mond, elmegy'. Az ilyen páros mondatok lassankint egy mondattá egyesülhettek s így fejlődhetett az alany-állítmány viszonya és együttal a névszó és ige közti különbség. Mert a folyóról való mondásokat valószinűleg mindig azzal kezdték, hogy *jogo* (= ‚foly'), úgy hogy aztán a folyónak a neve lett a *jogo*, a nélkül, hogy hangzásban vagy alakban

még különbözött volna az egész mondatot is érő *jogo* igétől. Az igének a névszótól való különbsége csak akkor lett egészen határozott, mikor egygyé olvadt az alanyra mutató szókkal, a személyragokkal.

A nyelvnek szavai tehát eleinte egész mondatot értek s így inkább igék voltak, mint névszók. A második fok az volt, hogy két ilyen mondat-szót egy ítéletbe foglaltak össze s ez által az egyiket a másiknak alanyává, s így az igét egyszerűen névszóvá tették. Érdekes, hogy nyelvünkben és egyéb nyelvekben is még folyvást észlelhetjük ugyanezt a kezdetleges eljárást; mert még ma is megtörténik — s nem ritkán — hogy egy-egy igét minden alaki változtatás nélkül az állandósított fogalom nevének vagyis névszónak használunk. Ilyen esetek, mikor népünk a lovát *Bujdos*-nak nevezi vagy kutyáját *Meglesz, Fogsz* s hasonló nevekkel illeti, vagy mikor a *Rádmász, Szedi-már, Mitugrálsz*-féle gúnyneveket osztogatja. Ilyen kifejezések ezek is: »A *van*-bul nem tudott megélni, most a *nincsen*-bül is muszáj«. »Buda már volt, a mi, Etele a *lészen*« (Arany J.) »Még előtte áll, ki tudja, milyen hosszú *szánom-bánom* idő« (Jókai). »Az erdélyi vér nem az *adom*-ért szolgál« (Mikes). »Abban a *hiszem*-ben volt«, »*ehetnék*-je volt« stb. Ilyenek még a névszói *tür-olaj* vagy *türöm-olaj,* a *találom,* a *gondolom,* a *félsz* és a *mersz,* a *térj-meg-útcza* és *lebujj,* a *légyott* és az *ütleg (= ütlek)* és a *hadd-el-hadd* és számos hasonló kifejezés.

Később fejlődhetett csak ki lassankint a névszónak az igétől való alaki megkülönböztetése, vagyis az igéből való névszóképzés. Az igéből névszókat képező ugor *-ba* (finn *-va, -vä), -ga* (finn *-ja, -jä), -ma, -da* stb. szótagoknak nem tudjuk eredetét, azonban képzetet

mégis alkothatunk magunknak arról, hogyan tehetett szert a nyelv olyan eljárásra, melylyel aztán az igét minden esetben névszóvá alakíthatta át. Csatlakozhatunk t. i. — legalább ezen legelemibb szóképzés fölfogására nézve — az indogermán nyelvészekhez, kik azt vélik, hogy azok a legegyszerűbb névszóképzők mutató elemek, melyek mintegy jelzőkül járultak a föntebbi módon nevekül használt gyökökhöz. Azt hihetjük tehát, hogy egyszer a folyót pl. elkezdték nem *foly*-nak nevezni, hanem *foly-ạz*-nak s ezzel nem tettek egyebet, mint mikor mi határozott névelőt teszünk a névszóhoz, csakhogy akkor a mutató szó, a névszónak az igétől megkülönböztetője lett, szóval állandó névszóképzőre tett szert a nyelv.

Mihelyt ilyen határozott belső és külső különbséget tett a nyelv ige és névszó közt: azontúl e két beszédrész minden szereplésében és alakulásában külön-külön úton járt s a későbbi nyelvtörténetben csak ritkán lépték át egymás határait. Ezentúl tehát az igét s a névszót különkülön kell a saját útjokon figyelemmel kisérnünk, s ezt meg is tettük már, kapcsolatban az összetételek és szóképzők tárgyalásával.

Az alaki jelentésváltozásoknál sokkal bonyolódottabbak és szövevényesebbek az anyagi jelentésváltozások, a valóságos szótörténet és szófejtés angol kertjei. Itt találjuk a legpezsgőbb életet. Itt látjuk, mint osztják meg a szók, főleg a rokonértelműek egymás közt a fogalomjelölés munkáját; de azt is, mint surlódnak egymással, a mint át-átcsapnak egymás határaiba, mint küzdenek a létért, s mint nyomja el vagy korlátozza egyik a másikat, gyakran az idegen a honit. Látjuk, mint ragaszkodik egy-egy szó legalább ahhoz, hogy alárendeltebb szerepben, szű-

kebb körben alsóbb rendű szolgálatot tegyen urának és teremtőjének: az emberi gondolkozásnak. Viszont mint választ ez egyéb szavakat kegyeltjeiül, mennyire kitűnteti, dédelgeti őket, s mint emeli őket föllebb-föllebb s ád nekik mind nagyobb hatáskört. Más szavak ismét minő álarczokat öltenek, milyen költői szárnyaló képzelettel viszi őket a nyelv egyik fogalomkörből a másikba, az érzéki világból a szellemibe, s néha a szellemiből vissza az érzékibe. S ismét más neveket milyen csekély, milyen véletlen okokból ruház át egyik fogalomról a másikra, egyik tárgyról a másikra.

Legyen szabad mindenekelőtt néhány találomra választott példában megmutatni, hogy ez a jelentésváltozás gyakran milyen feltünő eredményeket szül, milyen kalandos útakon tereli a szót gondolatvilágunk egyik sarkától a másikig, úgy hogy eredetétől alig hihető távolságra eljut — néha lassankint, nyomról-nyomra kisérhető haladással, néha pedig hirtelen szökkenésekkel, melyeknek azonban mindig megvan a természetes indító okuk.

Tudjuk pl., hogy a szeszélynek német neve, *die laune*, eredetileg nem egyéb, mint a holdnak latin neve: *luna*, mert a középkori fölfogás a hold változásaiból magyarázta a lelki hangulat változásait. — A mai *zseniroz* a héber *gehennából* származik, mely tulajdonkép Jeruzsálem közelében egy kietlen völgy neve volt *(gê-hinnôm)*, de aztán átvitten a kárhozat helyét, a poklot jelentette; hisz a *zsenirozáshoz* közel álló szók a *gyötrés, faggatás, vekszálás,* melyek most szintén többnyire apró kellemetlenségeket jelölnek, ámbár voltakép pokoli kínok nevei. — Az ármánynak mai német neve, *kabale*, nem egyéb mint a héber *kabbáláh,* mely jelentette eleinte a hagyományt, hagyomá-

nyos törvényt, aztán általánosítással az összes hagyományos tanokat, később megszorítással a titkos tanokat, a mysteriumokat, végre pedig a titkos cselszövést, a pokoli ármányt. — A *paszománt* ugyanabból a szóból származik, melylyel a könyvbeli *passzust* vagy az útlevél *passzust* nevezzük. — A *,commis voyageur'* és a *komisz* kenyér, mind a kettő a latin *commissus* szó, csakhogy más-más jelentésfejlődéssel: az egyik megbizottat, a másik bizományba adottat jelent most, s a *komisz dolog, komisz ember* már semmi kapcsolatban nincsenek az eredeti jelentéssel.

Néha fokonkint teljes ellenkezőre válik a szónak jelentése. Nem szabad ugyan egyszerűen a régi etimologusokat követnünk, kik azt mondták, hogy »lucus κατ' ἀντίφρασιν a non lucendo, officium a non officiendo« származik, bár némi igazság még ebben is van. De vannak olyan esetek, hogy a nyelvtörténetből valóban kimutathatjuk, mint vett föl a szó idővel egészen ellentétes jelentést, az eredeti jó helyett rosszat, a rossz helyett jót, a semleges helyett egyik nyelvjárásban vagy korszakban jót, a másikban rosszat.

Ismeretes dolog, hogy a német *schlecht* a régibb németségben tisztán és egyszerűen jót jelentett. Viszont a német *brav* ugyanaz a szó, mint a latin *pravus,* pedig ez romlottat, gonoszat jelentett. A *pravus*-ból lett pl. az olasz *bravo,* mely maga egyrészt orgyilkos neve, másrészt meg tetszésnyilatkozat. A szó ugyanis a román nyelvekben később nem csak gonoszat, hanem vadat, féktelent, erőset jelentett, pl. a régi olaszban *unde brave* a. m. zajongó habok, féktelen hullámok, a spanyolban *ganso bravo* a vad lúd, sőt a portugalban *uva brava* a vad szőlő. A francziában aztán *brave* a ,vitéz' jelentését vette föl, s így javult

fokozatosan a *pravus* szó egész a német *brav*-ig, mely már nem is vitézt, hanem derekasat, sőt erkölcsileg jót fejez ki.

Néha más-más megszorítás, más-más mellékgondolat hozzájárulása által vesz föl egy-egy szó homlokegyenest ellenkező két jelentést. Például a német *kerl* szó és a magyar *király* egy tőről hajtottak: a régi német *charal* általában férfit jelentett, de most már megvetőleg ficzkót jelöl; holott másrészt ugyanabból a szóból lett a *Károly* név, s aztán a nagy frank király nevéből lett állítólag a szláv *kral*, a magyar *király*. — Szintúgy a német *scheinbar*, mely szó szerint ‚látszó'-t jelent: a régibb újfölnémetben a. m. világos, nyilvánvaló, szembetűnő, holott a mai nyelvben épen megfordítva csak látszólagosat jelöl.

Lássunk magyar példákat. Az *idegesség* irodalmi nyelvünkben gyöngeséget fejez ki, ellenben a népnyelvben itt-ott erősséget, izmosságot jelent; egészen úgy, mint a *nervosus* szó, mely a latinban erőset jelentett, ma pedig olyan embert jelöl, a ki nagyon érzi idegeit, érzékenyidegzetű, szóval ideges. — Az *egyetlenség* szó régi nyelvünkben egységet is jelent, de egyenetlenséget is (l. Nyelvtört. Szótár). — A *trágya* szó azelőtt nyalánkságot, édes pépet jelentett, most pedig a ganaj neve (l. Nyr. XII. 155). — A *váz* régente annyi volt, mint rém, rémkép; de mióta Barczafalvi a skeleton-t nevezte el *csontváznak*, egészen új irányt vett a *váz* jelentése, s a *vázol, vázlat, vázlatos* szókban már nyoma sincs a régi borzadalmas képzeteknek. — *Koronként* régi nyelvünkben a. m. mindenkor (úgy mint *naponként* minden nap), ma pedig csak a. m. hébe-korba, némelykor, néha. *Ideig tartó boldogság, ideiglen, ideiglenes, zeitliches glück, zeitliche güter:* az idő mind ezekben rövid időt jelöl; ellenben a gót nyelvben *aivs* nemcsak időt, ha-

nem az egész időt, az örökkévalóságot is jelentette. Szintúgy *aevum*-ból a latin *aeternus*, és a görög *αἰές* (acc.) *αἰεί* (loc.) ‚mindig', mely ugyanebből a forrásból eredt és szószerint annyi volna, mint ‚ideig, időben'. — Ha egyszerűen azt mondom, hogy *kedvem volna, kedvem szottyant*, a kedven hozzávaló kedvet, jó kedvet értek; ellenben az osztják *kand*, mely a mi *kedv*-ünkkel azonos, már ott haragot, tehát csak rossz kedvet jelent, s a vogul *käntiñ* is a. m. haragos. Szintígy járt a görög θυμός, mely nem csak általában kedvet, hanem néha haragot fejezett ki; s a német *mut*, melynek a középfölnémetben *(muot)* ennyiféle jelentése van: »gemüt, mut, z o r n, l u s t, absicht«. — Viszont a *szolga* és *úr* ellentétes fogalmak; de *szolgál vkit* mégis a. m. *ural vkit.*

Méla az irodalmi nyelvben a búskomoly, de Abony tájékán épen a »tréfálkozó, húmoros, elmés, vicczelgető« embert nevezik mélának, mélásnak, mélázónak, s azt mondják pl., hogy »*Palya bácsi elméláz velünk, hogy ki sem fogyunk a nevetésből*«. — Ugyanott a *pajzán* szót egészen más értelemben használják, mint a köznyelvben: ha azt mondják, hogy »*az a szegény pajzán kisbéres*«, ezzel azt fejezik ki, hogy elhagyott, árva, neveletlen.

Ezeket a tarka-barka jelenségeket nehéz határozott r e n d s z e r b e foglalni, mégis van egy fölosztás, melybe erőszakos magyarázgatás nélkül beoszthatjuk, ha nem is az összes jelentés-változásokat, de mindenesetre igen nagy részöket.

Ha egy-egy szót alkalmilag használunk, rendesen nem öleljük föl benne a képzeteknek egész körét, melyre az illető szó egyáltalán vonatkozhatik. Ha pl. *tű*-ről beszélünk, rendesen vagy csak gombostűt, vagy csak varrótűt,

vagy csak kötőtűt értünk rajta, nem pedig a tűnek összes lehetséges fajait. Szintúgy, ha *ernyő*-t említünk, napernyőre vagy esernyőre vagy kocsiernyőre vagy bizonyos virágzatok ernyőjére gondolunk stb., tehát nem mindenre, a mi az *ernyő*nek teljes fogalmát alkotja s a mit e fogalomnak logikai definicziójában föl kell ölelnünk. Már ebből a mindennapi tapasztalatból következik, hogy az egyes szót legtöbbször az illető fogalomnak azon fajaira alkalmazzuk, a melyekkel legtöbbször foglalkozunk, a melyekkel legtöbbször találkozunk. Így pl. az *ernyő* szót leggyakrabban a napernyőre s az esernyőre alkalmazzuk, s ha halljuk is, hajlandók vagyunk első sorban e két fajta ernyőre vonatkoztatni. Ennek aztán az eredménye az, hogy a szó lassankint meg is állapodhatik ebben a szűkebb jelentésben, s hogy a szók történetében leggyakoribb jelenség csakugyan az eredeti fogalom körének megszorítása. Ha pl. minden további főnév nélkül pusztán *a fakót* emlegeti valaki, ma már nem is gondolunk szövetre vagy más fakó-színű tárgyra, hanem csakis lóra. Ha *doktort* emlegetnek, rendszerint orvos-doktorról van szó, mert ez volt eddigelé a doktornak legközönségesebb faja. — Az *állat* fogalma még kétszáz évvel ezelőtt minden fönnálló lényt, dolgot magában foglalt, úgyhogy nyelvemlékeinkben ilyeneket olvasunk: *Jó állat a só. A bün átkozott állat. Mi állat ember? Isten nagy tiszta állat. Az isten lelki állat. Asszony-állat, asszonyi állat, emberi állat* stb. (l. Nyelvtört. Szótár). Az ‚animal'-t, ha meg akarták különböztetni a többi állattól vagyis lénytől, így nevezték: *lelkes állat, élő állat, oktalan állat, barom állat.* Azonban magát a puszta *állat* szót is annyiszor alkalmazták a baromra, az oktalan állatra, hogy idővel egészen erre a jelentésre szorítkozott.

— Hasonló ehhez a *marha* szó története. Ez régente általában vagyont, birtokot jelentett. Thurzó Zsuzsánna grófnő hozományai jegyzéke fölé ez van írva: *Az aranymívnek és mindennemű ruha marháknak száma* (1603. Radvánszky: M. Család-élet. II. 105). De a legdrágább vagyont, a szellemi kincseket is úgy nevezték: *Keresztyének! nincs e világon drágább marha a mi lelkünknél* (Pázmány: Préd. 382). *Nincs e világnak nagyobb marhája, mint a közönséges igaz hit* (Illyés: Préd. I. 556). Minthogy azonban a jobbágy népnek legközönségesebb marhája épen a barom volt, újabb időben egyéb jószágot nem hínak marhának, csakis a barmot. — Göcsejben a rozsot egyszerűen *gabonának* mondják, nyilván azért, mert ez az egyetlen bőven termő gabonafajuk. Hasonlókép vették föl e jelentést búzát nem termő hegyvidékeken a német *getreide* (osztrák *trad)* és *korn* szók, holott a rozsnak voltaképen *roggen* a német neve. Ha Tolna megyében a *levél* az adós-levél értelmét veszi föl (Nyr. VI. 323), elgondolhatjuk, hogy ott a szegény népnek sokkal többször van adóslevéllel dolga, mint bárminő más levéllel.

Mind ezekben a példákban a szó j e l e n t é s e s z ű k e b b k ö r r e szorítkozott, vesztett elvontságából, általánosságából, úgy hogy a fogalom tartalmasabbá lett, jegyei bővültek, míg körét megszorította a nyelvszokás. Viszont némely szók történetében á l t a l á n o s í t á s t tapasztalunk, mely az előbbi jelenséggel szemben épen ellentétes irányú fejlődés. A nyelvszokás ugyanis egyes szókban elhanyagolja a kifejezett fogalomnak egyik jegyét, tehát tartalmának megszorításával körét kiterjeszti. Példákat nem nehéz találnunk. A *fi* vagy *fiú* szó jelentése mind a magyarban, mind a rokon nyelvekben határozottan hímnemű; s mégis előfordúl, hogy a fogalomnak ezt a jegyét

mellőzzük s a szót a tartalmilag szegényebb, de körére nézve bővebb, ‚gyermek' fogalomra alkalmazzuk, úgy hogy leányát is *fiam*nak szólítja az apa. Ugyanez történt az *ifjú* szóval, melynek elemei gyermek-férfit, gyermek-embert fejeznek ki (*i-fiú*, l. Nyelvőr VII: 51), pedig most a menyecske helyett is mondunk *ifj-asszony*-t. — Lássunk csak egy példát még. A *halászat* fogalma az illető cselekvésen kívül magában foglalja még azt a jegyet, hogy a cselekvésnek hal a tárgya. Hisz a kifejezés épen ebből a jegyből indúl ki, a mennyiben legiényegesebb eleme, alapszava a *hal*. S épen evvel a jegygyel nem törődve, beszélünk *gyöngyhalászatról*, a nélkül, hogy csak gondolnánk is a halra, mikor e szót kiejtjük. Egy népmesében a gyűrű kihalászásáról van szó, s így a fogalom szintén oly módon van általánosítva, a nélkül hogy ebben metaforát, átvitelt láthatnánk.

Az á t v i t e l esetében ugyanis a szót egészen ráruházzuk egy másik fogalomra, s az első fogalmat többé nem zárja magába, mint itt az *ifjú*, mely férfit é s nőt, vagy *halászat*, mely hal é s gyöngy é s egyéb testek vízből való kifogását jelöli. Mikor pl. a legény a *galambom* nevet ruházza kedvesére, akkor az igazi galamb képzete már nincs benn a szóban, bár kezdetben (mikor még csak kezdték ilyen átvitt értelemben használgatni) természetesen ott volt, de akkor is inkább mellette vagy mögötte a kifejezésnek, mintsem benne. Még inkább elvész az eredeti fogalom, ha egyéb körülmények is előmozdítják az etimologikus összefüggés megszakadását: így pl. a *figyelés*-ből egészen elvesztettük a *fülelés* képzetét, mióta e két szó más-más hangtestbe öltözött (valamikor mind a kettő **filjelés* volt); a mai franczia s az olasz a hegyfokot, mintegy a földnek kiszögellő fejét jelölő *cap* szóban, vagy a fő embert jelölő *chef*-

ben, vagy a cselekvés elejét jelölő *capo*-ban nem is érezhetik többé a *caput* ‚fej' fogalmát, mióta az igazi fejet mindig *tête*-nek és *testa*-nak nevezik.

Az átvitel maga is kétféle. Egyikben a képzettársulás a két fogalomnak hasonlóságán alapszik. Így, mikor kedvesemet *galambom*-nak szólítom, a kettőnek szelídsége vagy kedvessége az úgynevezett *tertium comparationis*, vagyis az a jegy, mely közös az összehasonlított fogalmakban, maga a metafora pedig nem egyéb, mint az összehasonlításnak rövidített kifejezése. A metaforán kívül azonban van még egy átvitel, az, melyet a rhetorika metonymiának nevez, s melyet magyarul kapcsolati átvitelnek mondhatunk. Ilyen átvitel útján keletkezett például a *figyelés* neve, mely mint láttuk eredetileg fülelést jelent. A két cselekvés ugyanis többnyire kapcsolatban áll egymással, a mennyiben a fülelés rendes eszköze a figyelésnek. Ilyen kapcsolati átvitel, mikor azt mondjuk a szépíróról, hogy *szép tolla* van; ilyen volt, mikor a latin *stilus*-t, tehát az író-eszköz nevét, az írásmódra, irályra alkalmazták.

Látjuk tehát, hogy az anyagi jelentésváltozások két fő osztályra oszlanak. Az elsőben a fogalomnak tartalma nagyobbrészt megmarad, csak egyes jegyekre nézve változik, a mennyiben új jegyekkel bővül, úgyhogy szűkebbkörű fogalom lesz belőle, vagy viszont elveszt egy-egy jegyet, tehát általánosabb fogalommá válik. A második főosztály az átvitel, melyben a fogalomnak tartalma nagyobb-részt megváltozik, csak egyes jegyei maradnak meg. Az átvitelre vagy olyan képzettársulás ád alkalmat, mely a fogalmaknak hasonlóságán alapszik, vagy pedig olyan, hogy a két fogalomnak vagy tárgynak akárminő más

kapcsolatán vagy együtt való előfordulásán alapszik. Lássunk még most mind ezekből egyes érdekesebb s fontosabb eseteket.

A jelentésnek megszorítására nézve a legfőbb tényező az az állandó helyzet, melyben a beszélőknek egyes kisebb-nagyobb csoportjai élnek. Már maga a beszélőknek lakóhelye, a vidék, melyen megfigyeljük valamely szó használatát, nagy befolyással lesz ennek különösebb jelentéseire. A *hegy*-nek más-más értelmet tulajdonít az alföld, a dombvidék, a havasok lakója. *Fehérvár* mást jelent az erdélyieknek (Gyulafehérvárt) s mást a dunamellékieknek (Székesfehérvárt); *Vásárhely*-ről szólva a kolozsvári ember Maros-Vásárhelyre gondol, a szegedi ellenben Hódmezővásárhelyre. Hogy a magyar-vogul-osztják népnek egyetlen baromfija a *lúd* volt, ezt abból következtethetjük, hogy az eredetileg általában madarat jelentő *lúd* szót e három nyelv ilyen irányban szorította meg (lapp *lodde,* észt *lind* = madár), míg a cseremisz *luda, ludo* kácsát jelent, nyilván azért, mert ez az ő házi madaruk. — Az egyazon társadalmi osztályhoz tartozók, az egy foglalkozást, mesterséget űzők számos szót szűkebb, korlátoltabb értelemben alkalmaznak. Ha két asztalos vagy kovács beszél *reszelő*-ről, más eszközt ért rajta, mint ha két szakácsné emlegeti a *reszelőt;* a takács a *cső, csipke, szösz, csepü* szókhoz, a mészáros a *bárd, aczél, lép, vese, lapos-koncz* szókhoz sokkal határozottabb fogalmat köt, mint más halandók. — A *miniszter* szó, mely a latin nyelvben szolgát jelent, az állami igazgatás körében a király szolgájára szorítkozik, ellenben az egyházi életben azt jelöli, a ki a papnak szolgál, segédkezik a mise alkalmával. A jobbágyság, melynek a szántóföld nem volt örökös sajátja, hanem

csak ingó jószága volt: ezt, illetőleg ennek legfontosabb részét, a marhát és baromfit szokta a *jószág* szón érteni, míg a nemes ember első sorban földbirtokára gondolt, ha *jószágáról* beszélt.

Sokszor a jelentés megszorítása önként következik abból a kapcsolatból, melyben a szót alkalmazzuk, abból a tárgykörből, melyben társalgásunk mozog. *Pezsgő vízről, pezsgő életről* s egyébb pezsgő tárgyakról is beszélünk, de mihelyt lakomáról, banketről foly a társalgás, a *pezsgő* elveszti jelentésének általánosságát, határozatlanságát, s a bornak bizonyos faját jelöli. Ha ugyanilyen társalgásban *tokajiról, badacsonyiról, somlyairól* beszélünk, senki sem fog a *tokaji* népre, a *badacsonyi* fürdőre, a *somlyói* templomra gondolni, hanem csak az e helyeken termő borra.

Számtalan megszorítás állapodik meg olyképen, hogy az egyes szókat dicsérő vagy gúnyoló mellékértelemmel használjuk. Ha valakinek bizonyos körülmények közt azt mondjuk: *ember vagy!* itt a főnév nem általános értelemben szerepel, hanem az embereknek javát jelenti, azokat a jegyeket, melyeknek megléte kívánatos az emberben; innen van aztán, hogy az *emberség* már az *ember* szónak ama dicsérő használatából indulva ki, becsületet és becsülettudást jelent népünk beszédében. Ilyen dicsérő, nagyító, kiemelő jelentést látunk a következőkben is: *Emberré* az embert csak oktatás teszi (Czuczor). Ha férfi vagy, légy *férfi* (Petőfi). A paripám neve Holló, szem nevelte, az csak a *ló* (Tompa). Ha elsütnek egy ágyút, az aztán *szól* (= nagyot szól, dörög). Most Patakon *ára* vagyon az buzának (Magyar Hölgyek Levelei II. 224). — Az utóbbi példával kapcsolatos az *áros* szónak régi ‚drága‘ jelentése, s ide tartozik egyáltalán az a jelenség, hogy az

-*s*-képzős melléknevek szeretnek nagyító értelmet váltani, pl. *koros, idős* = nagykorú (ellenben *mennyi idős* általánosságban), *lelkes, szíves* = a kiben nagy erővel, kiválóan nyilatkozik a lélek, a szív. Így a latin *formosus, speciosus* nem általában a minek alakja van, hanem a minek kiváló, szép alakja van.

A gúnyoló, rosszaló mellékértelem még gyakrabban van befolyással a szók használatára. Ezt már a mi Geleji Katona Istvánunk észrevette: »Némellyekvel valami vétkes dolgoknak jegyeztetésekre közönségesen a magyarok visszá-élnek; mint mikor a nyálaskodót avagy trágárt *nyájjasnak*, a dőslést *mulatásnak*, a tékozlót *barátságosnak*, a tséltsapot *katona embernek* etc. mondják. Néha pedig még a tisztességes nevezetet is gyalázatosért vészik; mint a *jó embert* bolondért vagy tsufért [vö. *jámbor*, továbbá fr. *bonhomme, együgyű*, ném. *einfältig, schlecht* stb.]; a *drága embert* latorért etc«. (Corpus Grammaticorum 325—6.) — Ha valakit *gyönyörüséges mákvirágnak* szólítunk, kétségkívül visszafelé érti, mert e kifejezésnek jelentését a gúnyos használat állapította meg. — A *hírhedett* szó a régente nagyon használt *hírhedik, hírheszik* ige származéka s eredetileg általában elhíresültet, híreset jelentett, de mai nap majdnem mindig rosszhírűt értünk rajta. De Vörösmarty még Liszt Ferenczet így szólította: *Hírhedett zenésze a világnak!* Sőt Jókai még legújabban is ilyen általános jelentéssel alkalmazta: »Benne volt [a bizottságban] Nyáry Páltól Sükey Károlyig minden hírhedett név«. (M. Salon. 1885. márcz.)

Egyes idegen néptipusokkal való képzettársulat okozza, hogy az idegen szókat gyakran tréfás, gúnyos értelemmel használjuk. A *povedál* igét nem azért vet-

tük át a tótoktól, hogy úgy, mint ők, mondást, beszélést fejezzünk ki vele, hanem egyenesen azért, hogy a magyar fülnek érthetetlen tót povedálást jelöljük. Az érmelléki ember a borozgatókról azt mondja, hogy *»jól tringoltak«* (Nyr. V. 473); ugyanígy alkalmazza a franczia a *trinquer* igét, s az olasz a *trincare* alakot, s mind a háromban a német *trinken* tréfás használatát látjuk. Hasonlókép mondják Rozsnyón *trunkos*-nak az iszákos embert (VIII. 566). A finn *koni* s a franczia *rosse,* melyek eredetileg (egyik az oroszban, a másik a németben) általában lovat jelentenek, a hitvány ló, gebe jelölésére szolgálnak.

Az idegen szónak jelentésbeli megszorítását néha az átvételkor történt alkalmi használat, úgyszólván félreértés okozta. Az ószláv *ząb* általában fogat jelentett, s nyelvünk épen a *záp*fogra szorította. A német *vogel* általában madár, s a kik átvették, a *fogoly*madárra értették. A tót *ryba* a. m. hal, s Göcsejben épen csak az Alburnus lucidust mondják *ribahalnak.* A kik először éltek e szókkal, magyar beszédben, a nem idegen nevét tanulták el, de a fajra értve, s ezt teljesen megmagyarázza az a körülmény, hogy rendesen bizonyos konkrét tárgyra czélozunk a szóval, nem pedig az egész tárgykörre, melyet a nemnév magába foglalhat.

Igen sokszor az által szorúl szűkebbre a szó jelentése, hogy bizonyos más szókkal gyakran ismétlődő kapcsolatba lép, mely egy-egy használatát elkülöníti, elszigeteli a többi használatától. Ha egyszer azt mondom: *inget váltok,* másszor azt, hogy *pénzt váltok,* már maga az a tény, hogy az egyik esetben az ingre, a másikban a pénzre vonatkoztatom a cselekvést, más-más irányban szorítja meg a *vált* ige jelentését. Megesik aztán, hogy

egyes szókat kiválóan csak egy-egy ilyen kapcsolatban kedvel meg a nyelvszokás, úgy hogy egyéb használatuk egészen elavúl. Pl. a *húny* igét épen csak a szemre, a *tát* igét csak a szájra vonatkoztatjuk, holott különben ugyanazon fogalmakat a *zár* v. *csuk* és *nyit* igékkel fejezzük ki s más nyelvek itt nem tesznek semmi különbséget *(die Augen schliessen, den Mund öffnen,* úgy mint *die Thüre schliessen, das Thor öffnen).* A *vetemedik* igét csak ilyen kapcsolatban használjuk: *bűnre vetemednek, gonosz tettre vetemedett, elvetemedett ember;* pedig azelőtt sokkal általánosabb értelme volt s még ma is mondják néha a melegtől meggörbűlt deszkáról vagy könyvtábláról, hogy *megvetemedett,* s Kisfaludy Sándor azt írja: *Vendégünk is vetemedett* (Gyula 2: 15).

Az állandó szólásokban — ép úgy, mint az összetételekben láttuk — az egyes szók jelentése gyakran többé-kevésbbé elhomályosodik s egészen eltávozhatik az eredeti jelentéstől. *Keríteni* a. m. bekeríteni, körülvenni valamivel, de erre már nem gondolunk, ha evvel a kifejezéssel élünk: *kézre keríteni valakit* v. *valamit.* Ha azt mondom: *nyakra-főre dolgoztam az új könyvemen,* sem a nyak, sem a fej képzete föl nem ébred bennem, sem pedig hallgatómban. Még kevésbbé látjuk a füstöt, ha azt mondjuk, hogy *egy füst alatt* két dolgot is elvégezünk (magyarázatát l. Nyr. I. 41.) — *Szembe-szökő, szembe-ötlő, kezem ügyében van,* mind ezekben egész az elhomályosodásig meg van szorítva a *szökő, ötlő, ügy* szók jelentése, úgyhogy már merész fordulatoknak kell mondanunk az olyanokat, melyekben egy-egy írónk az említettek analogiájára más szókkal köti őket össze; pl. »*Fülbe-szökő dolog,* hogy a *gy* puhább hang, mint a *dj*« (Dessewffy J. levele Kazinczy-

hoz II. 174). »Szintoly szembe vagy inkább *fülbe ötlő* a hangzóilleszkedés« (Nyr. XIII. 164). »Kiknek a magyar népnyelv jobban *fülük ügyébe esik*, mint nekünk itt a fővárosban« (Nyr. I. 12. Vö. még: »Ezt a neologia nyelvérzéke, hogy úgy mondjam, mind *füllelfoghatólag* érzi« Szarvas: A Nyelvujítás 19. Más efféle összeállítva Nyr. V. 547).

Az állandó szólások egyáltalán nagyon érdekesek mind nyelvészeti, mind művelődéstörténeti szempontból, és sokkal behatóbb tanulmány tárgyai lehetnének, mint a minőben eddig részesültek. Bámulnunk kell, ha látjuk, hogy egyes szókat, kivált igéket, mennyiféle árnyéklattal alkalmaz a nyelv. Meggyőződhetünk erről, ha csak egy pillantást vetünk a Nyelvtörténeti Szótárnak olyan czikkeire, minők *ad, áll, bír, csap, esik, ejt, ér, fog*, vagy a *rúg* ige számos fordulatára, melyeket Arany János állított össze (Nyr. VIII. 512). — Némely szólásban, ha elemezzük, egy-egy egész életkép tárul föl előttünk, pl. az alföldi árvizek s az ellenök való védekezés, ha azt mondjuk: *ember ő a gáton, ember kell a gátra.* Ugyanilyen életviszonyokból van merítve az a német kifejezés, mely a betegségéből fölgyógyúlt emberre vonatkozik: *Er ist wieder auf dem Damme.* Egyéb szólásainkra nézve is érdekes megfigyelnünk, hogy más népeknél is, kivált szomszédainknál, de néha távolabb eső nyelvekben is el vannak terjedve. Pl. azt mondjuk, hogy *sok víz lefolyik a Dunán, mire ez vagy amaz megtörténik*, s egészen hasonló mondásuk van a németeknek is (*„Es wird noch manches Wasser vom Berge rinnen, ehe diese Aufgabe gelöst ist“* Kuhn's Zeitschrift XXVIII. 309). A helyett, hogy »*csizmadiát fogott*« vagy »*farkast fogott*« azt is mondjuk, hogy *törököt fogott* az ember; s így mondja

a német is, legalább az osztrák német: *einen Türken fangen,* sőt hasonló kitételt találunk az angol nyelvben is: *to catch a tartar.* — Hasonló e jelenséghez a közmondások nagy elterjedése, melylyel már többet foglalkoznak az irodalomban. Ezekben is gyakran a véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy a különféle népek húmora találkozik, de sokszor ép olyan vándorló kifejezésekkel van dolgunk, a minőket a népről népre járó szókban láttunk. Csak egy-két példát idézünk ilyen egybevágó, vagy vándorló közmondásokból:

A mely kutyát meg akarnak ölni, veszett nevét költik. A mely kutyának veszett nevét költik, el kell annak veszni (Erdélyi J. Közmondások 4802. 4803). *Dühös nevet költnek az ebnek, csak hogy megölhessék* (Heltai Meséi 13). *A mely ebet meg akarnak ölni, veszett nevét költik* (Pápai Páriz szótára).

A szerbeknél: *A ki meg akarja ölni kutyáját, azt kiáltja: veszett.* — A francziáknál: *Ha az ember vízbe akarja fojtani kutyáját, ráfogja hogy megveszett.* — Az angoloknál: *A ki kutyáját föl akarja akasztani, előbb veszettnek mondja.* — Az olaszoknál: *A ki kutyáját agyon akarja ütni, talál az mentséget.* — A németeknél: *Ha meg akarják verni a kutyát, megette az irhát.* — Az oroszoknál: *Ha korbácsolni akarják a kuvaszt, megkergette a tehenet. Ha meg akarják ölni a kakast, nagyon hangosan kukorékolt.* — A horvátoknál és németeknél: *A ki föl akarja akasztani a kutyát, könnyen talál kötelet.* — A németek, olaszok, francziák, angolok, dánok egyezőleg mondják: *Könnyen talál botot, a ki meg akarja verni a kutyát.* — A hollandi azt mondja: *A farkas könnyen talál okot, miért eszi meg a bárányt.* — S a lengyel: *A ki verni akarja a szegényt, könnyen talál okot.*

Leányomnak szólok, menyem is érthet róla. Fiamnak szólok, menyem is érthet belőle.

A törököknél: *Neked szólok, lányom, hogy meghalljon a menyem.* — Sardiniában és Spanyolországban: *Neked mondom, lányom te halljad, menyem.* — A németeknél: *Megverem a lányomat, hogy*

a menyem féljen. — Az illíreknél: *Lányát szidja az anyja, de a menyecskének szól.* — A bolgároknál: *Neked mondom, lányom, érts róla, vőm.* — A görögöknél: *Neked mondom, napam, hogy a menyem hallja.* — Az oroszoknál: *Ti rólatok énekelnek, de mi rólunk értik.* — A letteknél: *A mogyoróról beszélnek, de a dióra értik,* stb. stb.

De e kitérés után térjünk vissza a jelentésváltozásokhoz. A szónak jelentésbeli megszorítását nem csak az az elszigetelés okozhatja, mely a vele alkotott szólásokban történik, hanem az is, melyet származékaiban szenved. Számtalan származékban már kezdettől fogva szűkebb értelemben szerepel az alapszó, mintsem egyéb használatában. A *fa* főnév jelenti az élő fát is meg a holtat is, de már az *elfásulás, fásultság* csak a holt fa jelentéséből indúl ki. Az *erkölcs* magában véve jó és rossz erkölcsöt jelenthet egyaránt, de az *erkölcsös* melléknevet az irodalmi, művelt nyelvérzék csak a jó erkölcsre, ellenben a népnyelv némely vidéken csak a rossz erkölcsre érti, illetőleg ennek is csak egyik fajára, a mogorvaságra, zsémbességre, valamint a latin nyelvben is a *mos* ‚erkölcs' szóból való melléknév, *morosus,* mogorvát, zsémbest jelent. — Sokszor meg a származéknak a képzőnél fogva lehetne általánosabb jelentése, mint a melyben tényleg használjuk. A *kocsis* szó pl. alapszavánál s képzőjénél fogva jelenthetne általában mindent, a mi kapcsolatban van a kocsival, s alkalmilag használhatni is így. E sorok írója azt mondta egyszer séta közben a hölgynek, a kit kísért: »Ebből a kocsiból kiköszönt valaki nagysádnak«. S a hölgy erre így felelt: »Nem tudom, ki lehetett; *nincsen nekem kocsis ismerősöm*« = nincs olyan ismerősöm, a kinek kocsija, fogata volna. De közönségesen csak azt mondjuk kocsisnak, a ki

kocsinak, lónak gondját viseli. Viszont az *asztalos*, *lakatos*, *fazekas* épen csak azt az ember jelöli, a ki csinálja, gyártja az illető tárgyat.

A megszorításnál sokkal ritkább az általánosítás, de szintén elég gyakran kerül elő s elég természetes jelenség. A gyermek az ismert tárgyak nevével appercipiálja a hozzájok hasonló tárgyak képzetét; azért gyakran megesik, hogy a gyermek kiterjeszti a szó használatát olyan tárgyakra is, melyekre a köznyelv nem vonatkoztatja, pl. *karácsonyfának* nevez minden fenyőfát stb. eff. (vö. Nyr. III. 363). De a fölnőttek is épen így terjesztik ki egyes szók használatát. Már a bibliafordító Káldy Györgynek föltűnt hogy »magyar nyelven még a lapály helyen való szőlőket is *szőlőhegynek* nevezik, mint Nagyszombatnál az *Ürgehegyet* és a *Királyhegyet*« (Innepnapi Prédikáczióiban). — A fönt kétfelé ágazó oszlopot már régóta *ágasnak* nevezi a magyar nyelvszokás (pl. *kutágas)*, de némely nyelvjárás kiterjesztette ez elnevezést minden oszlopra és szoborra. A Nyelvtörténeti Szótár már a XVI. századból idéz ilyen példát: Király csináltata Babiloniában tiszta aranyból egy magas ágast, az ágast térden imádák. S a mai népnyelvben is járatos így: *kerítéságas, kapuágas* (Nyr. XVIII. 46). — A *lábas* is eredetileg természetesen csak a lábas edény volt, de idővel kiterjesztették e nevet minden alacsony bögre-félére. — A *tárgy* szó régente csak a czéllövés tárgyát jelentette vagyis a czéltáblát, később általában mindent, a mire bárminő cselekvés irányul. A *dolog* eredetileg csak munkát jelentett, a mivel a kéz foglalkozik, később mindent, a mivel egyéb érzékeink vagy bár értelmünk és érzékeink foglalkoznak. — Az ablak üvegét néhol *ablakszemnek* híják, mert »a régebb dívott kerek ablak-üveg

neve a mostani négyszegű üvegtáblára is átöröklött« (Nyr. I. 381). — A csángók egy-egy pár harisnyáról vagy bocskorról azt mondják, hogy *egy öltő harisnya, egy öltő bocskor,* mert a kettőt mindig együtt öltik föl. De mikor elhalaványodott e szóban az említett cselekvés képzete, az *öltő* szó általában a ‚pár' fogalom kifejezője lett, úgyhogy ma azt is mondják: *egy öltő galamb* stb. (Nyr. VI. 374). — A Dráva vidékén a gummi-szalagot metafora útján elnevezték *húrnak,* de ezt a nevet utóbb kiterjesztették minden gummiból készült tárgyra s azért a gummi-csingét vagyis gummi-labdát szintén *hur-csingének* mondják. (Nyr. V. 423).

Láttuk már, hogy a *fiú* szóból az *ifiú, ifjasszony, ifjuság*-ban elveszett a nem jegye. Ugyanez történt a latin *virtus*-ban, mely a *vir* származéka s így eleinte csak férfierényt, vitézséget jelentett, de utóbb általában erényt jelentett, tehát a női erényt is. Az *özvegy* előbb csak férjevesztett asszonyra vonatkozott, s idővel átvitték a nejevesztett férfira is, úgyhogy egy újabb irónknak lehetséges volt ezt írnia: *Özvegyek és özvegynők* (Obernyik Beszélyei 58). A *legény* voltaképen fiatal és nőtlen férfit jelent, de az előbbi jegy annyira háttérbe szorúlhat, hogy *agg-legény*-ről is szólhatunk. Ilyen »contradictió in adjecto« sokszor ötlik szemünkbe, ha a szók használatát nyomozzuk. Úri házainknál a társalkodó-nőt vagy nevelőnőt, ki rendesen idősebb személy volt, *vénasszonynak* és *öregasszonynak* mondták, s a XVII. században Wesselényi Anna azt írhatta egy levelében: »Ángyomnak, úgy hallom, *ifjú vénasszonya van*«. Így mondjuk, hogy a parasztháznak *agyagpallója, agyagpadlója* van, pedig a *padló* csak padféléből, deszkából lehetne. Jókai *agyag padozatról* is szól (Enyém

Tied Ové II. 68), és Budapesten az Andrássy-útnak *fa kövezetéről* is hallani. Sok ilyen kifejezésre akadunk a népnyelvben s a népies költőknél: »Gyémánt a czifrája, *arany volt a reze*« (Nagy Lajos kardjának, Arany Toldijában). »*Rézzel van megvasalva*« (Nyr. VII. 158). »*Czukrot is sóztam a rétesre*« (uo. 43). *Kő keresztfa, kő fejfa, fejfa márványból, lúd tikmony* azaz lúdtojás stb. stb. (Sok ilyen példa Lehr Toldijában 459.)

Fontos a szófejtésre nézve az a gyakori jelentésváltozás, mely szerint egyes megszorító képzők — kivált gyakorító és kicsinyítő képzők — idővel elhomályosulnak s a származék újra olyan általános jelentésű lesz, mint az alapszó volt. A *kérdez, vonz, marasztal* igékben már nem érezzük a gyakorító árnyéklatot s alig különböznek a *kérd, von, maraszt* igéktől. A *padka, menyecske* szókban már nagyon gyöngén érzik a kicsinyítő mozzanat, és sejtelmünk sincs már róla, hogy az *asszony, legény, kemény, sovány, fészek, fazék* szók *ny, k* hangja kicsinyítő képző volt (vö. *legény:* vogul *lengä-kum; kemény, sovány:* mordvin *kemä, šuva; fészek, fazék:* finn *pesä, pata)*. — Ilyen példákat minden nyelvben nagy számmal találunk: Például a cseremisz *pilikš* ‚fül', eredetileg ‚fülecske' volt; a szláv *ovca* ‚juh' (latin *ovi-s*), pedig ‚juhocska' volna, mert a *-ca* kicsinyítő; a franczia *oiseau* s az olasz *uccello* ‚madár', pedig a latin *avicellus*-ból lettek; a latin *oculus* ‚szem', pedig voltaképen ‚szemecske'.

Említést érdemel még az udvariassági szólások, nevezetesen a megszólítások elkoptatása és általánosítása. A tiszteltebb, előkelőbb személyeket illető kitételek lassankint átmennek az alantabb állókra, ép úgy, mint a ruhadivat terén tapasztaljuk ezt a degradálást. Ötven évvel

ezelőtt bejött nyugatról egy kabátdivat az ő franczia *bonjour* nevével együtt; az úri osztály rég elfelejtette, de leszállott a néphez s Eger vidékén maiglan megvan a *bondsur*. A *kegyelmed, kelmed, kêmed* szó eredetileg nyilván csak a tiszteltebb polgártársakat illethette, de ma *kend*-dé kopva kijut minden parasztnak, még a zsellér embernek is, míg holmi úr-félének mondva sértés számba megy. A tizenhetedik században még az erdélyi fejedelmek voltak *nagyságosak;* ma már minden kalmár nagyságoltatja magát, a nélkül, hogy ennek valami közjogi jelentőséget tulajdoníthatnánk. Sőt minthogy a *nagysád* czímet kiválóan hölgyeknek juttatjuk, a budapesti cselédnyelvben a *nagysága* szó egyenesen az úrnő, asszony jelentését vette föl *(»a nagysága nincs itthon«, »a mi nagyságánk úgy szokta«).* Érdekes e mellé tudnunk, hogy a német *frau,* mely ma minden asszonynak kijut, a közép- és ó-fölnémetben még úrnőt jelentett *(vrouwe, frouwa),* sőt az ó-fölnémetben még a hímnemű alakja is megvan: *frô* ,úr' (az utóbbinak még ma is él néhány származéka: *frohn-leichnams-fest,* úrnapja, úr teste ünnepe, *frohn-dienst* úr-dolga, robot, *fröhnen* robotolni, szolgálni, tulajdonkép uralni valakit).

Az általánosításnál ismét sokkal gyakoribb a m e t a f o r a, a hasonlósági átvitel, vagy képes beszéd, mely a nyelvnek költői elemét teszi. Molière Urhatnám Polgárja bámulva mereszti szemét tanítójára, midőn hallja tőle, hogy ő, Jourdain úr, p r ó z á b a n tud beszélni és írni, a mivel eddig álmában sem mert volna dicsekedni. Talán épen így fog egy-egy olvasóm is elbámulni, ha azt hallja tőlem, hogy ő nem csak prózában tud beszélni, hanem hogy beszéde k ö l t é s z e t t e l van tele, sőt hogy van nyelvész, a ki azt állítja, hogy a természetes nyelvben nincs is próza, hanem

csupa költészet. Csakhogy míg a költői és irodalmi nyelv nagyrészt szándékosan, czéltudatosan alkalmazza ama költői elemet, a metaforát: a közbeszédben szándék nélkűl, magától megterem. A gyermek megismerkedik a *madár* fogalmával, s minthogy ennek fő jegye a repülés, mind azokra az állatokra, melyek e jegyre nézve a madárhoz hasonlítanak, átviszi a megtanult szót, tehát madárnak mondja a lepkét, a legyet stb. A szerzőnek kis fia négy-éves korában a talpát lába *tenyerének* nevezte; s a szerzőnek öcscse, midőn kiskorában először látott hó-borította útczát, elkiáltotta magát: *Nini, a papa elszórta a lisztet.* Lélektani szempontból szakasztott olyan folyamattal van itt dolgunk, mint az általánosításnál, melynél fogva a gyermek karácsonyfának nevez minden fenyőfát. S a felnőttek metaforái legtöbbször ép olyan naivak, mint a gyermeki metaforák. A német nép nagy része szintén madárnak mondja a pillangót: *sommer-vogel.* Mikor a *czethal* szót alkalmazza, a legtöbb ember nem gondol arra, hogy emlős állatról beszél. Hasonlókép sorozza nyelvünk a természettudomány ellenére a *teknős-békát* a békák s. a *bőregeret* az egerek közé, a föltünő külső hasonlóság alapján. S így járt el a legtöbb más nyelv is: a lett *pell-ahda* szó szerint bőregér, jakut *künnatāχ kutujaχ* ‚szárnyas egér‘, német *fledermaus*, orosz *letúčaja mîš* ‚repülő egér‘, spanyol (nyelvjárási) *raton volante* ‚repülő patkány‘, portugal *mor-cego* ‚vak egér‘; a malájok egyszerűen egérnek és madárnak nevezik.[1]) Azt is kevesen tudják, hogy szúnyog*csípés* helyett

[1]) Szanszkritul a denevér *k'arma-k'atakā* vagyis ‚bőr-veréb‘, s magyar nyelvjárásban is előkerül *bőrmadár* (Nyr. VI. 181. a *denevér* és *lidércz* nevekről l. V. 151); az erza-mordvinban *ked-mimil'av*

szúnyog*szúrás*ról kellene beszélnünk. — Midőn ezek a kifejezések keletkeztek: *a nap fölkel, a nap lenyugszik*, akkor az égtekén végig haladó napot csakugyan élő lénynek tekintették, mely este lefekszik aludni s reggel fölkel nyugtából, hogy újra útra keljen. A mitologiák legnagyobb részt ilyen személyesítő metaforákból keletkeztek.

A metaforákra nézve kereshetnénk olyan felosztást, mely a bennök jelentkező lelki folyamatok különbségére volna alapítva; de érdekesebb lesz példáinkat a különféle fogalomkörök vagy tárgykörök szerint csoportosítani. Ebből a szempontból mindenek előtt két nagy osztályt állíthatunk föl: az elsőben csupa érzéki fogalmak, a másikban érzéki és nem-érzéki fogalmak cserélnek nevet egymással.

Az érzéki fogalmak világában legfontosabb az élő és élettelen közti különbség; e szerint itt négy csoportot kapunk:

a) Élettelenről élettelenre való átvitel. A kalap teteje, karima nélkül, feltünőleg hasonlít alakra nézve a madárfészekhez, azért a népnyelv *kalap-fészkének* mondja (Csongrád m. Nyr. IX. 90). — Közönséges dolog, hogy a nagy, kiterjedt tárgy nevét átviszik más nagy tárgyakra, úgyhogy pl. *tenger, sereg, dandár, tábor* a nagyság és sokaság kitevői lesznek. Viszont apró tárgyak nevei, minők *csöpp, szikra, morzsa, mákszem, babszem, borsszem*, könnyen válnak a ,kicsiny' és ,kevés' fogalmak kifejezőivé. — Példák: *Tüvé tettem érted ezt a tenger rétet* (Arany: Toldi). *Te mi nálunk ezen a tenger napon egy keresztül szalmát*

,bőr-pillangó.' Viszont van német nyelvjárás, mely a pillangót *Fletter-maus*-nak híja (Bécsi Akad. Sitzungsberichte XXXI. 268).

se teszel (Nyr. VII. 520). »*Egész serege van a nyelvben az oly kifejezéseknek,* melyek a semminek körülírásai« (Lehr: Toldi 57). *Most van a dandárja réten a munkának* (Arany: Toldi). *Annyi pislenünk lett, hogy egy táborral* (Nyr. IX. 40). — *Nincs annak egy csöpp tüze, se egy szikra vize* (Nyr. I. 415). *Egy szikra-szikra macskaköjök* (V. 222). *Szikra ész* (Kisf. S.: Kes. Szerelem 165. dal). *Morzsa gyerek* (Cz. F. szót.). *Babszem Jankó, Borsszem Jankó, Hüvelyk Matyi* stb. stb.

b) Élőről élőre való átvitel. Legérdekesebb az ember és állat összehasonlítgatása, mely nem csak az állatmeséknek szolgál alapul, hanem számtalan metaforának is. A mely állat valamely tulajdonságra nézve tipikus, annak nevét átviszszük az ilyen tulajdonságú emberekre. Első helyen áll az ostobaság, mely miatt az ember könnyen elnevezi felebarátját *marhának, baromnak, ökörnek, szamárnak, csacsinak.* A kegyetlen ember *tigris, bárány* a szelid, *majom* a nevetséges, *kígyó* az álnok, *róka* a ravasz. Maga a *ravasz* szó, melyben ma nem érezzük a metaforát, eredetileg csak rókát jelentett, s régi nyelvemlékeinkben még ilyeneket olvasunk: »*Ravaszaknak lyikai vadnak és mennyei repesőknek fészkek*« = vulpes foveas habent et volucres caeli nidos (Münch. C. Máté 8: 20).[1] — Az átvitelnek ez a faja kiapadhatatlan forrása a népies gúnyneveknek.

Néha emberek nevét is átviszszük egy-egy tipikus

---

[1]) A *ravasz* szóval kétségtelen azonos a rókának cseremisz *rövöž* erza-mordvin *rives, riveske* neve. Az *-sz, -ske* kicsinyítő képző; e nélkül van meg a szó a finn nyelvjárásokban: szuomi *repo*, észt *rebu,* vepsz *řebuoi* stb. Budenz nem említi Szótárában.

tulajdonságuknál fogva más emberekre, pl. a *czigány* nevét a csalókra vagy hamisakra, a *jezsuita* szót az álszentekre vagy fondorkodókra stb. Ide tartozik jelesen a tulajdonnevek köznévi használata, mikor pl. az erős embereket *Herkuleseknek*, az ékesszólókat *Ciceróknak* mondjuk. »L—en a legrégibb bognárnak *Pula* volt a neve. *Pula* ma már köznévvé vált s = bognár, úgy hogy pl. egy Kasza nevű bognárt *Kasza pulának* hínak« (Lehr: Toldi 460. L. még itt alább az *andalog* fejtegetését).

A néphúmor gyakran az ember neveit viszi át az állatokra, ez tehát a föntebbi metaforának megfordítottja. Az *orangutang* neve szó szerint erdei embert jelent. Az osztjákok *szőrös embernek* híják a farkast *(pūnañ ku)*, a finneknél a szú »*fal-kovács*« *(seinä-seppä)*, az észteknél a méhek »*piczike emberek*« *(pizikezed mehed)*, a róka »*vörös-ruhás ember*« *(punaze-kazuka-mēs)* stb. A nőstény majomnak francziául *guenon*, olaszul *monna* a neve; az előbbi a régi német *quenâ* ‚asszony' szóból származik, az utóbbi a *ma-donna* ‚asszonyom' szó rövidítése (?). A menyétet az olasz több más nyelvvel együtt asszonykának nevezi *(donnola,* l. Dieznél e szó alatt); vö. a mi *hölgymenyétünket.* — Mi nálunk, de más nyelvekben is leggyakoribb a keresztnevek-nek ilyetén használata. Így kapta a *katalin, katalinka, katicza, füss-kata (*füves Kata?)* nevet az ismeretes kedves bogárka, de nevezik *ilona-bogárnak* és *buda-bácsinak* is (Nyr. III. 140. VI. 158). A »fénybogarat« a nép *szentjános-bogárnak* mondja, a nyulat *Benczének* (II. 427), a csacsit *Bertalannak* (VIII. 86), a medvét *Máténak* (II. 470). Vannak *mátyás* és *gáborka* nevű madaraink s még több efféle.

c) Élőről élettelenre való átvitel. Itt is legér-

dekesebb az állatnevek sokféle használata. *Bak, kecske, fa-kecske, fa-macska, vas-macska, kutya, fa-kutya, vas-kutya, fa-ló, eke-kabala, szamár, gém, daru, gólya, csiga,* különféle eszközök, szerszámok nevei, melyek jobbára megvannak a többi európai nyelvekben is. De másféle átvitelek is vannak itt: egy nyelvjárás *csikónak* mondja »ha egy szál szőlővesszőt a kötő kihagyott« (Nyr. I. 334), nyilván mert a csikó sincs befogva a kocsiba; másutt *macska* a hant, *nyív* a kaszáláskor levágatlan hagyott fűszál vagy gabonafej stb. Némely betegségeket is állatnevekkel jelöl a nyelvszokás: *rák, rák-fene, ín-pók, far-zsába (žaba* tótul ‚béka').

Ide számíthatjuk azt a metaforát, mely az emberi s állati testrészek neveit átviszi a hasonló alakú vagy helyzetű élettelen tárgyakra. Ilyenek pl. a következő kitételek: *oszlop feje, híd-fő, koczka szeme, falu farka, ország szíve, harang szíve* vagy *nyelve* (Nyr. III. 317), *korsó szája és füle, hajó orra* és *fara, fürész foga, kályha válla.*

Néha az éllettelen lényeket úgy személyesítjük, hogy az élő lényeknek egy-egy cselekvését vagy tulajdonságát viszszük át rájok. Ezt teszszük pl., ha a tűzről vagy a szenvedélyről azt mondjuk, hogy *elalszik*, vagy ha *pislogó mécsről, eleven szénről, holt szénről, holt Dunáról, néma éjről, sánta versről, sántikáló hasonlatról* beszélünk. Még jobban kedveli ezeket a költői nyelv, melynek egyik fő díszét teszik az ilyen képes kifejezések: »*Tarka tojásikkal éhét elaltatta*« (Arany: Toldi). *A vár* »*fokán nagy fekete ágyuk lomhán könyöklenek*« (Arany: Katalin).

d) Élettelenről élőre való átvitel aránylag ritkábban fordúl elő. Ilyen metafora, ha a segítséget nyujtó embert *gyámolunknak* vagy *istápunknak* mondjuk: mind

11*

a két szó eredetileg élettelen támaszt jelentett; az *ëstáp* Zalában ma is járatos még ‚pálcza' jelentésben (Nyr. II. 279) s nem egyéb, mint a német *stab.* -- Efféle átvitel legtöbbször kerűl elő a gúnyos kifejezésekben: *tuskó, fajankó, kölöncz, házi kereszt;* így fej helyett *kupa, kobak, tök, töksi* stb. eff.

A nem-érzéki fogalmak nevei, melyeknek eredetét eddigelé sikerült földeríteni, kezdetben mind érzéki, anyagi fogalmakat jelöltek.

Első helyen említhetjük itt az időfogalmak szavait. Ezek eredetileg jóformán kivétel nélkül térfogalmakat jelentettek. Számos időszóban egészen világos a metafora; így ha *kis* vagy *nagy időről, rövidebb* vagy *hosszabb időről, egy darab időről* vagy *időszakaszról* (régibb nyelvünkben *egy falka időről)* van szó. *Itt, legitt, legott* a. m. ekkor vagy épen ekkor, épen akkor; *ottan-ottan* régiesen a. m. néha-néha, pedig mind ezek helyhatározó szók. *Azonnal* nyelvemlékeink szerint azelőtt így hangzott: *azon-helyt* vagyis *azon helyben, abban a nyomban* (vö. lat. *illico* = *in loco, statim, stante pede,* ném. *stehenden fusses, auf dem fleck* stb.), s a *mi-helyt* kötőszó még most is világosan mutatja ugyanazt a szerkezetet; vö. még a székely *ehejt, ahajt* vagyis *e-helyt, a-helyt* szókat. — Szintén átlátszó metaforák még: *nyomban, mind-járást, folyton, folyvást, időfolyás, az idö eljár,* ném. *die zeit vergeht,* lat. *tempus praeter-it*; *a jövö idő.* De valamikor a *múlik* ige is elmenést jelentett: a Müncheni codex a többi között a szentírásnak ezt a helyét »viso illo praeterivit« így fordítja: *Látván ötet elmúlá,* és Sylvester így adja: *elmúlék mellöle;* sőt még Dugonics is alkalmazza a helyi jelentésben: *Hajód Delfuson túl baj nélkül el nem múl* (Szere-

csenek 213). A *múl* igével azonos mordvin *mole* maiglan menést jelent, az északi vogul *muult-* s az északi osztják *mugolt-* a. m. körüljárni, megkerülni; de a kondai vogulban *mul-* nem csak elkerűlést, hanem elmulást is jelöl (*kit χotel mulem jejpalt* két nap multa után).

Az érzelmek világában is csupa olyan kifejezéssel találkozunk, mely eredetileg kézzelfogható anyagi dolgokat jelölt. *Fölindulás, indulat* tulajdonkép mozgást jelentenek. De az indulatos embert *heves, tüzes* embernek is mondjuk; azt mondjuk, hogy a szónok *hévvel, tüzzel, gyujtó* hatással beszél; hogy lelkes szavaival nagy tettekre *tüzeli* hallgatóit. A költő azt írja: Hegyalja, megáldott a jó isten borral, a mely vért és lelket pezsgő kedvre *forral* (Tompa). Ha ezekben a mondatokban a *tüzel* és *forral* helyébe a *gerjeszt* igét teszszük, nem oly élénkek és szemléltetők többé; de ha kutatjuk ennek a szónak a történetét, azt látjuk, hogy ugyanolyan metafora rejlik benne. *Tüzet gerjeszteni* szó szerint is a. m. tüzet gyujtani. A Bécsi codexben azt olvassuk: *A chaldeusok Jeruzsálemet meggerjesztették tüzzel.* Rokon vele a mordvin *kirväste-* meggyujtani, a finn *kiirka, kiira* láng stb.

A sütés és főzés kifejezéseit igen gyakran alkalmazzuk értelmi működések jelölésére. Valami tervet *főzünk, kifőzünk* vagy *koholunk,* bosszút *forralunk,* valami titkot *kisütünk,* s a gyöngeeszűről azt mondjuk, hogy kevés a *sütnivalója.* S e szólásoknak sok más változatuk is van; pl. Sokat tünődik, de fejébe nem fér: mit *süt-főz* nagyapja a vén Kelemennél? (Tompa III. 69). A mint *fő magában,* a mint gondolkodik, szíve búbánatban összefacsarodik (Arany: Toldi 1. én.). Hm! paraszt én! emígy *füstölög magában* (uo.) stb. — A megértést,

fölfogást a legtöbb nyelv elérést és megfogást jelentő szókkal fejezi ki. *Érteni, fölfogni, meg nem foghatom, fogalom,* mind ezek az *ér* és *fog* igék származékai. Vö. *fölérni valamit* (észszel); s más nyelvekből pl. finn *käsittä*, ném. *begreifen, auffassen,* lat. *concipio, percipio,* olasz *capisco.* — A léleknek magyar, finn és latin neve tulajdonkép lélekzetet, fúvást jelent (finn *henki* = *hönkä* ‚szellő', lat. *animus* = görög ἄνεμος ‚szél'), hasonlókép a latin *spiritus,* melyből újabban a mi *szellem*-ünket fordították, s melynek a több nyelvemlékünkben előkerülő *szellet* is megfelel *(szent szellet* stb.).

Az átvitelnek másik neme, a metonymia vagyis kapcsolati átvitel, mint neve mondja, a dolgoknak valami föltünő kapcsolatán alapszik, még pedig rendesen a különféle oksági viszonyokon, melyek a reális világnak és gondolkodásunknak tárgyait egymással összekötik. Ez a jelentésváltozás talán ép oly közönséges, mint a metafora, s legfölötlőbbek természetesen itt is az olyan esetek, melyekben a gyermeknyelv vagy a népnyelv eltér a köznyelvtől. Egy gyermek pl. a pókot mindig *pókhálónak* hítta; félreértését e két tárgynak állandó kapcsolata okozta. Az Ormánságban a lent s a kendert *rokkának* mondják, sőt *rokkaföldnek* nevezik a kenderföldet (Tud. Gyüjt. 1828. 2. füzet), tehát a fonó eszköz nevét átviszik a fonni való tárgyra. De számtalan metonymiát találunk a köznyelvben is, ámbár az állandó használat elkoptatja s elhomályosítja őket, ép úgy, mint a metaforákat. Ismeretes pl. az egész és a rész névcseréje (melyet a rhetorika synekdokhénak nevez) s ennek különösen az a faja, mely a föltünő rész nevét az egészre alkalmazza. Igy használjuk a *fő* nevét az egész személy jelölésére, és *szegény feje* a magyar nyelv-

szokás szerint a. m. a szegény ember v. asszony, tehát ép úgy, mint Schiller Harangjában: »*Er zählt die häupter seiner lieben*« = *er zählt seine lieben*, vagy Sophokles Antigonéjának kezdő sorában »ὦ.. Ἰσμήνης κάρα« = ὦ Ἰσμήνη. S valamint a *szegény fejem*, szintúgy metonymia a *magam* névmás, mely — ép úgy mint pl. a héber *acmi* ‚magam' — eredetileg a. m. testem (l. Budenz Szótárát). Sokszor alkalmazzuk bizonyos igék mellett egyaránt a rész és az egész nevét, pl. *fésülik a haját* vagy *fésülik a leányt*, *borotválják a szakállt* vagy *borotválják az embert*, *nyirják a gyapjút* vagy *nyirják a birkát*. »*Ne uszítsátok az ebet, hogy letépjen*« (Arany: Koldusének) = hogy letépje ruhámat.

Még többször használjuk a t a r t ó nevét a t a r t a l o m vagy egyáltalán a bennfoglalt tárgy helyett. Azt mondjuk: ott volt *az egész falu, az egész világ* azt hiszi, leszedik *az asztalt* e helyett: a falu népe, mind az emberek, az edényt v. a terítéket. A *ház* sok nyelvben jelenti az egész háznépet, családot. »Mennek a czigányok, *a lakzi* is aztán elkullog utánok« (Tompa III. 58) = a lakziban jelenvoltak, a násznép. »Ebből is ittam én, de csak *egy pohárkát*« (Gvadányi: Rontó Pál 69).

A h e l y e t néha a benne vagy rajta történő c s e l e k v é s nevével jelöljük, úgyhogy az e l v o n t szónak k o n k r é t jelentést tulajdonítunk. Igy pl. *lakás* vagy *szállás* az a hely, a hol lakunk vagy megszállunk. A székelyek *élet*-nek nevezik a »bennvalónak« vagyis falubeli teleknek azt a részét, a hol a ház, a gazdasági épületek s az udvar vannak, a hol tehát a háznép s a házi állatok élnek (Nyr. V. 514). A németek a folyosót, a francziák a fasort nevezik járásnak *(gang, allée)*. Az *iskola*, illetőleg

a görög σχόλη eredetileg szünetelést, kivált az országos ügyektől való pihenést jelentett, azután az ilyen otiumban való irodalmi vagy tudományos foglalkozást, végre pedig e foglalkozásnak helyét, de innen megint egy-egy iskolának híveit, követőit — tehát négy átvitel, a metonymiáknak egész sora, a minőt igen sokat lehetne kimutatni egyes hosszúéletű szók történetében. — Az iménti példákban cselekvést jelentő elvont szók vették föl a konkrét jelentést, de fölveszik ezt a tulajdonságot jelentő elvont főnevek is. Ma *uraságnak* mondjuk az urat, *asszonyságnak* az asszonyt, *fölségnek* a királyt, eredetileg *ő urasága, ő asszonysága, ő fölsége.* A nép azt mondja a szép vagy rossz gyermeknek: *te szépség, te rosszaság, te csúfság.* A *tiszt* is előbb valószinűleg a tisztséget, valakinek tisztét, hivatalát jelentette, s csak utólag a személyt, ki a tisztet viseli.

Tulajdonságok egymás közt is váltanak nevet, ha van köztük valami oksági kapcsolat. Minthogy az éretlen gyümölcs rendszerint zöld, Szilágy megyében a *zöld* szót egészen az ‚éretlen' értelmében használják s azt mondják pl.: »*Beh szép piros ez a körti, pedig még zöd*« (Nyr. IX. 566). — A rejtett hely sötét szokott lenni, azért több nyelv ‚rejtett' jelentésű szót alkalmazott a ‚sötét' jelölésére; így a latin *obscurus* a *sku* ‚rejteni' gyökérből magyarázódik, s a magyar *sötét* egy **söt* ‚rejt' igéből, mely még ebben a kifejezésben is megvan: *lesüti szemét* (l. Budenz Szótárát). — *Hasonló* eredetileg a. m. hasadó, mert a hasadás — ellentétben a repedéssel, töréssel — egyenes vonalban történik, úgyhogy két hasonló fél szokott az eredménye lenni. Ezt a magyarázatot több körülmény kétségtelenné teszi: először, hogy a mi épen fele

valaminek, azt régibb nyelvünk *hasonfélnek* nevezi; másodszor, hogy *meghasonlik* ma is a. m. megválik, szétválik; végre, hogy a nagyon hasonló, egyenlő tárgyakról ezzel az analog kifejezéssel élünk: *szakasztott olyan.* Az utóbbira nézve azt is lehet gondolni, hogy eleinte talán csak egy tőről szakasztott virágokra alkalmazták. — Néha valamely tárgyra a vele viszonyban levő személyek tulajdonságát vonatkoztatjuk, úgy hogy a metonymia egyúttal személyesítéssel jár. Pl. a *vak ablak* (és *vak lik:* fülke, Udvarhely megyében), úgy látszik, azért vak, mert az e m b e r nem lát át rajta. A sötét éjt, melyben nem látunk, *vak éjnek* is mondják költőink (Tompa, Gyulai). A rekkenő meleget néhol *vak melegnek* nevezik (Nyr. VII. 526), különösen a borús időben, vihar előtt,[1] talán mert nem látni olyankor a melegnek forrását, a napot, vagy mert a tikkasztó meleg vakító hatással van szemünkre. De maga a *rekkenő* is szó szerint ‚rejlőt' jelent s e szerint ugyanolyan észjárás van benne, mint a *vak* melegben (a régi nyelvben *elrekken* = elrejtőzik, *elrekkent* = elrejt). A husvét előtti hetet azelőtt *siket hétnek* is nevezték, mert akkor nem hallani harangszót. Az üres dió németül *taube Nuss,* mert nem halljuk benne zörögni a belét. A rossz gombát ugyanolyan átvitellel mondják *bolond gombának.*

Igen gyakori eset, hogy egymással k a p c s o l a t o s c s e l e k v é s e k váltanak nevet. Pl. a *mulatni* ige ma kedvtöltést fejez ki, de eredetileg csak az idő elmulatását, elmulasztását, eltöltését jelentette. Ugyanilyen észjárással nevezik az Őrségben *késésnek* a mulatságot, s azt mondják: *Ekkis késisbe vótunk* (Nyr. IV. 38). — Érdekes meto-

[1]) Igy Gömörben és Zemplénben; hallgatóim értesítése.

nymia, hogy a czivakodást néhol *osztozásnak* mondják, mert ez rendszerint amazzal jár (l. Nyelvtört. Szótár és Nyr. IX. 94). — Legrendesebb az a metonymia, hogy a láthatatlan cselekvések, pl. érzelmi vagy értelmi mozzanatok jelölésére a kiséretökben föllépő testi mozgások nevét alkalmazzuk. A ‚félés' helyett pl. beszélünk *reszketésről, remegésről*, a *megvetés* szó szerint ‚hátravetés', de mondjuk *le-nézésnek* is. A gyermek a *szeretést* a vele járó ölelgetésre érti, s ha játék közben öleléssel zavarja az ember, azt mondja: *Ne szeress!* Ugyanilyen cserét találunk a felnőttek beszédében is nem egy népnél. Régibb nyelvünkben pl. a *békéllik* és *ápol* igék csókolást is jelentettek. A mordvin *kel'ge-* ige (mely a m. *kegy* rokona) szeretést és ölelést jelöl; a görög φιλεῖν szeretést és csókolást. Az oláh *säruta* nem egyéb mint a latin *salutare*, csakhogy ma csókolást tesz; a franczia *embrasser* pedig (a *bras* ‚kar' szóból) első sorban ölelés, másodikban csókolás. — A *fülel* ige nem csak hallgatózást, hanem vigyázást is jelöl, úgyhogy egy karácsonyi misztériumban azt mondja a pásztor: Mikoron a nyájat őrizni nekem kell, *egyik szemem alszik, a másik meg fülel* (Nyr. III. 515). És Budenz magyarázata szerint a *figyel* ige is ugyanazon elemekből lett, mint a *fülel* (eredetileg **filjel);* az imént idézett népnyelvi példa tehát megerősíti Budenz véleményét, melyet ebben a kérdésében fejezett ki: »A mai népnyelv nem él magával a *figyel* igével; vajjon nem azért-e, mert a nép édes ikertestvérét, a *filel*-t fogadta el?« (Összehas. Szótár 339). — A gondolás fogalmát sok nyelv beszélést jelentő szóval fejezi ki, tehát ugyanolyan észjárás alapján, melyet a nyelvtudomány is magáénak vall s mely szerint a gondolkodás nem egyéb, mint hallhatatlan be-

széd. A héber így fejezi ki: *azt mondá szívében ;* a görögben már az egyszerű φημί-t találjuk így alkalmazva; a magyar népnyelvben is találunk ilyen fordulatokat: »Megyek a pinczébe, *mondok,* majd hozok föl egy korsó bort.« — A *tapasztalást* nyelvünk a tapasztalatszerzésnek egyik rendes módjáról, a tapogatásról nevezte el. A székelységben maiglan tapintást jelent a *tapaszt* ige, s ebből származik a köznyelvi *tapogat,* úgy, mint *halaszt*-ból *halogat, ereszt*-ből *ereget.* Más észjáráson alapszik, de különben hasonló átvitel a német *erfahren,* mely a *fahren* ige összetétele s a középfölnémetben még utazást, kikémlelést, kifürkészést is tesz s eredetileg átjárást, megjárást jelent, ép úgy, mint a tapasztalást jelölő latin *ex-perior, peritus* (vö. *periculum* és *gefahr).*

*

Láttuk az eddigiekben a legfőbb útakat, melyeken a jelentésnek történeti változása és fejlődése halad. Meg kell azonban itt említenünk, hogy a jelentéstörténet mellett van a jelentéstannak egy másik ága is, mely a szójelentésnek pontos meghatározásával foglalkozik, főleg a rokonértelmű szók összehasonlításával s megkülönböztetésével: az úgynevezett synonymika. A ‚rokonértelműség' nagyon relativ fogalom. Ha akarjuk, olyan tág, hogy alkalmazhatjuk mindenre, a mi nem esik a logikában úgynevezett ‚disparat fogalmak' körébe. Például a *pálma* és *ibolya* szókat rokonértelmüeknek mondhatnók már azon egy oknál fogva, hogy mind a kettő növény; még inkább olyanok természetesen az *ibolya* és *rózsa,* mert mind a kettő virág; de legközelebb állnak egymáshoz az *ibolya* és *viola.* Rendszerint az ilyen nagyon közel álló fogalmak neveit mondjuk rokonértelmüeknek, a melyeket esetleg föl is

cserélhetünk egymással, s a melyeket néha ott is fölcserélnek, a hol e csere nincs helyén s félreértést okoz. S a synonymika is leginkább az ilyen közel-rokonértelmüekkel foglalkozik, melyeknek finom különbségei jelesen a szépirodalom nyelvében válnak becsesekké és fontosakká. Dolga is legtöbb ott akad a synonymikának, a hol gazdag irodalom van s a hol sok jeles író tartalmasítja és finomítja a köznyelv szavait. [1]) Fontos e tárgynak művelése az iskolai nyelvtanításban is, mert ama finom jelentésbeli különbségek megfigyelése a logikai elmeélnek legjobb fejlesztője. Azonban tévednek, a kik azt hiszik, hogy tisztán logikai okoskodással megállapíthatják a jelentések eltéréseit. E műveletben a nyelvészet szokott eszközeivel és módszerével kell eljárni, induktiv úton kell a nyelvszokásból — a nyelvtények pontos megfigyelésével — elvonni a sza-

---

[1]) Hogy nálunk is az irodalmi nyelv milyen nagy hatással volt a szójelentéseknek finomítására, nagyon hálás tanulmány tárgya lehetne, melylyel eddig tüzetesen senki sem foglalkozott. Különösen a nyelvujítás korában tettek íróink sokat ez irányban, nem csak a gyakorlatban, hanem idevágó sűrű eszmecserében is. Csak egy töredékes példát említek, a minőt százat meg százat lehetne gyűjteni abból a korból. Dessewffy József a *frappant*-ot magyarúl *rezzentő*-vel fejezte ki. Erre Döbrentey Gábor azt jegyezte meg: »A *rezzentő* igen közel van az *effrayant*-hoz. A *frappant* helyett inkább *feltetsző*.« (Kaz. és Dess. Level. II. 298). Erre viszont Dessewffy azt írja (uo. 310): »*Feltetsző* kevesebb mint *frappant*. Ha a *rezzentő* több, talán nem volna rossz: *dobbantó* vagy *döbbentő* vagy *megdöbbentő*.« Ez ellen Kazinczy azt a kifogást teszi, hogy *döbbentő* még »sokkal több« mint *rezzentő* (uo. 322). Ma sincs a *frappant*-tal teljesen egyértékű melléknevünk, ámbár jelenlegi irodalmunkban a *meglepő* nagyon közel jár hozzá (egyes kapcsolatokban a *föltünő, szembetünő, -szökő, -ötlő, fölötlő*, máskor meg a *csattanós* fejez ki közeljáró tulajdonságokat).

bályokat. Ép úgy tévednek tehát azok is, a kik a szófejtés alapján vélik megállapíthatni a jelentéseket; hisz láttuk, mennyire eltérhetnek ezek idővel a szónak eredeti értékétől. A nyelvtörténetnek és szófejtésnek a synonymika csakis annyiban veheti hasznát, a mennyiben fölvilágosíthatnak a különbségnek forrásáról, okairól. Igy pl. a *vén* és *öreg* szók használatában tényleg az a különbség, hogy gúnyos vagy általán rosszakaratú beszédben csak az elsőt, ellenben tisztelő vagy dicsérő czélzattal csak a másodikat alkalmazzuk; pl. *vén róka, vén gazember, vén banya,* de *öreg úr, áldott öreg asszony* stb.[1]) Ha már most kiváncsiak vagyunk e sajátságos különbségtevésnek okára, a nyelvtörténet ezt feleli: Az *öreg* szónak mai jelentése alig több kétszáz évesnél, s a régiségben és részben a mai népnyelvben is *(öregszemű bab, öreg harang,* vö. *öregbedés)* tulajdonkép nagyot jelentett, tehát a nagyokat, felnőtteket, szemben a gyermekekkel, kicsinyekkel, úgyhogy alkalmas volt a vénségnek enyhébb, gyengédebb kifejezésére. Ellenben a *vén* szó — mint a finn *vanha* mutatja — ugyanazon fogalomnak már ősrégi, határozott, tehát kiméletlen kitétele volt.

Irodalmi tájékozás.

Simonyi Zsigmond: A Jelentéstan Alapvonalai (Budapest 1881). — Az addigi jelentéstani munkák rövid birálata és kisérlet a jelentéstannak rendszeres fölosztására.

---

[1]) Ezt már Kazinczy észrevette: »*Vén ember* csaknem sértő szó; *öreg embert* mondunk. *Vén asszony* sért, *öreg asszony* nem sért. Verba valent usu.« (Kaz. és Dess. Level. II. 284).

Tobler: Versuch eines Systems der Etymologie, mit besonderer Rücksicht auf Völkerpsychologie (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft I).

Heerdegen: Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie (Erlangen 1875. 1878).

Hermann Paul: Wandel der Wortbedeutung — Bedeutungsdifferenzirung — Die Scheidung der Redetheile (»Principien der Sprachgeschichte« cz. munkája 2. kiad. Halle 1886. IV. XIV. és XX. fejezet).

Karl Abel: Sprachwissenschaftliche Abhandlungen (Leipzig 1885). — Fölötte érdekes és elmemozdító tanulmányok a jelentéstörténet és synonymika köréből. (A nyelv mint a nemzeti észjárás kifolyása. A szeretet fogalma néhány régibb s újabb nyelvben. A rokonértelmű szók különbségeiről. A szótár és nyelvtan közti kapcsolatról. A nyelv eredetéről. Az ős-szók ellentétes jelentéseiről stb.)

Simonyi Zsigmond: Névszókul használt igealakok (M. Nyelvőr 1878) és *Önállósított határozók (Budenz-Album).*

Szilasi Móricz: Faludi nyelve és *Jelentéstani tanulmányok (M. Nyelvőr 1886. 1887).*

Szarvas Gábor: A nyelvészet furcsaságai (uo. 1887) és *A magyar mutató névmás (uo. 1886).*

Számos érdekes és tanulságos jelentéstörténeti fejtegetés van a következő fejezethez említendő szófejtési munkákban is.

Finály Henrik: Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez (Pest 1870).

Steiner Zsigmond: Rokonértelmű szavak (M. Nyelvőr 1873).

Bélteky Kálmán: Rokonértelmű szók (uo. 1886—1889).

Szarvas Gábor: Jön, megy; hoz, visz (uo. 1872. 82. l.)

P. Thewrewk Emil: Jár, megy (uo. 116. l.)

Volf György: Német-magyar egybevetések (uo. 1884). — Érdekes fejtegetések az öregséget kifejező szókról, illetőleg a német *alt* magyar megfelelőiről.

Bánóczi József: Egy régi magyar szó a filozofiában (Nyelvt. Közlemények XIV). — Részletes története az *elme* szó használatának.

NEGYEDIK FEJEZET.

A szófejtés.

Unabweislich ist trotz allen Zweifels und Spottes das Streben dem Ursprung der Wörter und ihrer Verwandtschaft unter einander nachzuspüren, das ἔτυμον, *den wahren und eigentlichen Gehalt derselben, zu ergründen. Die Etymologie hat den vollen Reiz aller der Wissenschaften, welche sich mit den Anfängen und dem Werden grosser Erzeugnisse der Natur oder des Geistes beschäftigen.*

Georg Curtius.

(A szófejtésnek czélja az első jelentés földerítése. Eszközei a jelentéstan, hangtan és szóképzés szabályai. — A hangszabályok fontossága. Ezzel szemben a rokonértelmű szóknak hangbeli elegyedése. Kombináló szóalkotás. — A szófejtésbeli könnyűség és biztosság különböző fokozatai. A nyelvérzékre nézve világos szók. Népetimologiák. — Könnyen megfejthető szók, elhomályosult összetételek s jelentésök által elszigetelt egyéb szók. — További segédeszközök: a népnyelv, a nyelvemlékek, a rokon nyelvek s a miénkkel érintkezett idegen nyelvek fölvilágosító adatai.)

Láttuk, hogy a synonymikának, melyet az utóbbi lapokon érintettünk, kevés dolga van a nyelvtörténettel, mely itt első sorban érdekel bennünket. Ellenben lényegére nézve a jelentéstörténet körébe tartozik az úgynevezett szófejtés vagy etimologia. A szófejtés nem egyéb, mint szómagyarázat, még pedig első sorban

annak a magyarázata, hogy minő forrásból vette a nyelv az illető fogalomra a kifejezést, illetőleg minő észjárás alapján jutott az illető fogalomnak a megalkotásához. (*Etymologia* is a. m. az *etymon*-nak vagyis valónak, a valóságos eredeti jelentésnek ismerete).

Azonban, ha a szófejtésnek czélja az első jelentésnek megállapítása s megértése: eszközei közűl nem a jelentéstaniak a legbiztosabbak, mert hiszen láttuk, minő végtelen s majdnem korlátlan a jelentésbeli átmenetek lehetősége. Biztosabb útmutatók a hangtörvények s a szóképzés szabályai, a melyek nem csak a lehetőségeket mutatják, melyeket származtatásainkban fölvehetünk, hanem egyúttal a korlátokra is figyelmeztetnek, melyeken belül kell maradnunk, ha azt akarjuk, hogy magyarázatainkkal ne építsünk megannyi kártyavárat, melyet a nyelvtörténetnek egyetlen adata halomra dönt. A régibb etimologia számtalan ilyen kártyavárat épített, mert sem a föltételezett hangváltozások, sem a szóképző elemek igazolását nem tartotta szükségesnek. Egy régi franczia nyelvészkedő pl. azt a kérdést vetette föl magának: hogyan eredhet a babnak *haricot* neve a latin *faba* szótól? S így felelt rá: a latin szót bizonyára megnyujtották és *fabaricot*-t csináltak belőle, azután meg hosszallották és elharapták az elejét: így lett *fabaricot*-ból *haricot!* Nem csoda, hogy ilyen előzmények után Voltaire olyan kicsinylőleg szólott e tudományról s úgy definiálta, hogy a szófejtés olyan tudomány, melyben a magánhangzók semmit sem nyomnak, a mássalhangzók pedig nagyon keveset.

Minálunk sajnos, még nem nagyon rég múlt el az idő, melyben a föntebbihez hasonló magyarázatok gya-

koriak voltak. Így egy nyelvészünknél [1]) számos olyan szófejtést találunk, mely szakasztott mása a *faba-haricot*-nak. Fölveti pl. ezt a kérdést: »*Pendely* szónak mi a gyökere? Itéletem szerint« — így felel — »*pendely ing* gyökérből származik. Mert a *pendely* nem egyéb, mint alsó ing, mely hasonló a felső inghez, a mit a székelyek *fers'ing*-nek hínak«. De nyelvészünk meg is okolta efféle tételeit bőven, mert eljárása a hóbortnak ahhoz a fajához tartozik, melyről a német azt mondja, hogy van benne módszer. Csakhogy aztán az olyan módszerrel nincsen az a czifra dolog, melyet be ne lehetne bizonyítani, ilyenformán: 1) »*Ing* szóból előtevő *p* betűvel lészen *ping* szokatlan szó [mint *Anna: Panna; Ilona: Pila; Erzsébet, Örzse: Perke, Pöre; apa: papa; epecsel: pepecsel]*. 2) *Ping*-ből *ping-elj* e helyett *ping-alj*, mint *fej-alj*-ból szokásban vagyon *fej-el*; valamint *fej-alj* annyi mint fej alá való, úgy *ping-alj* nem egyebet jelent, mint alsó inget. 3) *Pingely* szóból a nyelvszokás *pendely* szót alkotott; *ing*-ből *end* lett betűcserével, *g* fel szokván cserélődni *d*-vel, mint *döndöre*- juh és *göndör, dörgeteg* és székelyül *görgeteg, verdődik* és *vergődik* stb.«

Ma azonban már sokkal szigorúbbak követelményeink az efféle magyarázatokkal szemben, s nagy részöket már az egy hangtani szempontból is el kell itélnünk. Amaz »előtevő *p* betű« ép oly tarthatatlan, mint pl. az előtevő *b*, melylyel ugyanaz a nyelvész a *bálvány* szót *állvány*-nak magyarázza, hivatkozva olyan tényekre, minők *András: Bandi, uborka: buborka, ibolya: bibolya*. Ma tudjuk, hogy

[1]) Kassai József: Származtató s gyökerésző magyar-diák Szókönyv, Pest 1833—5. Szófejtéseinek nagy részét átvette a Czuczor-Fogarasi-féle nagy szótár is. L. ennek tüzetes birálatát Szarvas Gábortól, M. Nyelvőr VII. és VIII. kötetében, 1878. és 1879.

ez a *b*, *p* előtétel csak keresztnevekben fordúl elő gyakran s a *Panna, Pila, Bandi* voltaképen olyan ikerítő összetételekből váltak ki, melyeknek utótagja *p, b* kezdőhanggal van módosítva s melyeknek képzése nyelvünkben bizonyára ősrégi: *Anna-Panna, Andi-Bandi, Julcsa-Pulcsa, Sándor-Bándor.* [1]) — A fönt említett többi adat sem bizonyít *p* vagy *b* előtétet. A *papa* szó vagy idegen eredetű vagy pedig gyermeknyelvi kettőztetés, minők: *anya* helyett *nyanya, ing* helyett *güngő, czipő* helyett *pipő, láb* helyett *bábó, szőlő* helyett *lőllő* és sok más. Valószínűleg a gyermeknyelvből kerültek az olyan nyelvjárási szók is, minők *buborka, bibolya, pelyp* e h. *selyp* (vö. fönt 50. l.). Talán ilyen eredetű a *pepecsel* ige kezdő hangja, ámbár az is lehet, hogy ebben az *epecsel* szó a régi *pakocsál* igével vegyűlt; e mellett szól az egyes régi íróknál előforduló *ekecsel* alak is, mely meg a *k* hangot vette át ama rokonértelmű *pakocsál*-ból.

Az utóbbi magyarázat ismét a kombináló szóalkotásra vezet bennünket, melynek okait és eredményeit már Bevezetésünkben fejtegettük. A szófejtésben általában módszeres elvül állíthatjuk föl, hogy: *a hol a rendes hangfejlődéstől való eltérést tapasztalunk, ennek okát rendszerint rokonértelmű szók (vagy ellentétes szók, vagy különben is megfelelő, correlativ szók) befolyásában kell keresnünk.* Lássunk egy-két ilyen esetet bővebben:

---

[1]) Magok ez összetételek nem is szorítkoznak a tulajdonnevekre, hanem a köznévi ikerszók közt is igen sokat találunk: *elegy-belegy, ingó-bingó, őzem-bőzem, súg-búg, tarka-barka, tinó-binó* stb.; l. Kúnos Ignácz: Az iker-szókról (Tanulmányok a Nyelvtani Társaság köréből 248).

Alant. Ez az alak a mult század végeig nem igen lehetett használatban. Nyelvtörténeti Szótárunk idéz ugyan két régibb adatot, de csak historikusaink kútfőkiadásaiból, ezek pedig nem föltétlenül hitelesek, mihelyt egyéb tudomásunkkal ellenkeznek. Más forrásaink szerint pedig e határozó szó azelőtt ép úgy hangzott, mint a névutó: *alatt.* Míg azonban a névutói használatban változatlan maradt, a másik jelentésben *alant* lett belőle, kétségkivül nem az *n* hangnak önkényes vagy »kivételes« beszurásával, hanem a rokon *lënt* s az ellentétes *fönt* kedveért. — Viszont ez a *lënt fönt*-féle alak úgy keletkezett volt az egyszerűbb *lënn fönn*-ből, hogy ezek a rokonjelentésű *alatt fölött* szók *t* hangját vették át, melyre különben semmi szükségök sem volt. Ilyen pleonazmussal mondták már a XV. XVI. században *bennem* helyett *bennettem,* s később *kívülem* és *körülem* helyett *kívülöttem, körülöttem,* nyilván az *alatt fölöttem, közepettök* stb. analogiájára.

»*Ártani magát vmibe*«: az *árt* igéhez ennek a szólásnak eredetileg semmi köze sem volt, mert nyelvemlékeink bizonysága szerint azelőtt így hangzott: *átani magát vmibe* (a csángók még ma is így ejtik) s úgy látszik összevonása az *avat* igének (**avát?*). Az *átani* azért vált ezzé *ártani,* mert a beavatkozás gyakran á r t a l o m m a l jár (Ismét más népetimologiát látunk a következő mondatban: »Akkor nyilt fel a lengyel urak szeme s lett előttök tudatos, hogy tulajdonképen *mibe mártották magokat*« Nemzet VII. 63. sz. 2. b).

Buta. Kétségtelen, hogy e szónak eredeti hangalakja *buga* s eredeti jelentése ,tompa, csonka' (= csuvas *muga* 1) tompa, 2) ostoba, l. Ny. Közl. XX. 469); a jelentésbeli átmenetekre nézve vö. »*csonka:* balog, sete« Rima-

szombat, Nyr. IV. 562. továbbá a német *stumpfsinnig* szót s más efféléket. Lehetetlen, hogy a *g* minden ok nélkül változott volna *t*-re; s nagyon valószínű, hogy a *t* a rokon jelentésű és hangzású *suta, csuta* szóból került a *butá*-ba. Viszont a *suta, csuta* változatai ezek a melléknevek: *sula, suli, csulya, csuli* (l. Nyr. XIV. 229), *kula, kuli* s ezek meg úgy keletkeztek, hogy a *kajla* elegyedett a *sutá*-val!

De nem csak egyes hangokat vesznek át egymástól a rokon értelmű szók, hanem nagyobb szórészeket is. A *csatáz-* ige régente portyázást, barangolást jelentett, s az utóbbi kifejezéssel vegyülve, a saját végzetét fölcserélte a *barangol* igéével, úgyhogy *csatangol* lett belőle. Ha a *csatázás*-nak azt a régi jelentését nem ismernők, s ha a *barangol* ige véletlen elveszett volna: akkor alig tudnók megmagyarázni, hogy járulhatott a szóképzési szabályok ellenére a *csata* főnévhez a gyakorító *-ngol* képző. Azt sem lehetne megmondanunk, hogy vehette föl a *nyavalya* főnév a gyakorító *-og* képzőt, ha nem volnának használatban a rokon jelentésű *fanyalog, nyomorog* igék, melyek nyilván mintái voltak a *nyavalyog* igének. Így magyarázódik meg számos egyéb szabálytalanság is, melyről soha számot nem tudnánk adni, ha a rendes bonczoló módszerrel minden kitételt csak teljes alapszóra és képzőre erőködnénk fölbontani.

A mi a szófejtésnek könnyűségét és biztosságát illeti, különféle fokozatokat állapíthatunk meg.

Számtalan olyan szóval élünk, melynek elemei egészen világosak, úgyhogy magyarázatukra nem szükségesek a nyelvészet eszközei, mert alkotó részeiket mindenki érzi, a ki az illető szókat alkalmazza. Ilyen, már nyelvérzékünkre

nézve világos szó a legtöbbb összetétel s a legtöbb rendes származék, minők *ház-födél, város-ház, láb-ujj-hegy, kér-és, ír-ás, ír-ó, jó-ság, kocsi-s* stb. stb.

De már itt meg kell jegyeznünk, hogy ezek a legkönnyebb etimologiák nem mindig a legbiztosabbak, s eredményök sokszor csak látszólag helyes. Sok szó ugyanis mai alakját a népetimologiának köszöni. A nép önkénytelen etimologizál vagyis *az olyan szókat, melyek más szókkal a nyelvérzékre nézve nincsenek etimologiai kapcsolatban, új kapcsolatokba hozza jelentésök és hangzásuk irányadása szerint.* A szóknak két osztálya ád alkalmat és tárgyat az ilyen népetimologiákra. Egyrészt a más nyelvekből átvett szók, melyek tehát előbb egyáltalán nem voltak reánk nézve etimologiai kapcsolatban; másrészt a használatban elszigetelt szók, melyek előbbi rokonaiktól elváltak, vagy melyeknek rokonai egészen kivesztek 'a használatból. Hadd szóljanak világosabban a példák.

A *mértföld* vagy *mérföld* szó látszólag egészen világos, és megmért földdarabot jelent, mint pl. a *járó-föld* vagy a régi *menö-föld (két napi járóföld* stb.). Nem is volna okunk kételkedni e magyarázat helyességében, ha nem ismernők a nyelvtörténet adatait, a melyek e szónak más alakját mutatják eredetinek. Legrégibb adataink szerint így hangzott: *mélyföld, mílyföld.* Ennek pedig első része kétségkívül a mérföldnek olasz *miglia* vagy német *mîle, meile* nevéből van átvéve, talán szláv közvetéssel. Ez a *miglia* meg nem egyéb, mint 'a latin *mille* számnévnek többese: *mîlia,* ez pedig a mértföld jelentését ilyen kifejezések alapján vette föl: *duo milia passuum* ‚két ezer lépés' stb. — Az idegen *míly* szót a *föld*-del világosabbá tették,

mint pl. a *cser*-ből *cserfát* csináltak vagy *hamu-pipőkét* a *pipőké*-ből, melynek szláv eredetije már maga is hamut jelentett (vö. ném. *Aschenputtel, Aschenbrödel,* fr. *Cendrillon).* A *föld* szót nyilván a *járóföld*-félékből vették, melyek mellett nyelvemlékeink szerint régen használatban voltak az ilyen mértékjelölések is: *messze földdé elbúdostanak; elragadtatott messze földre; messze földről jöttünk; mennyi földről jöttek?* stb. (l. Nyelvtört. Szót.) — *A mélyföld*-ből *mérföld* ama közönséges dissimilatióval lett, mely szerint két szomszéd szótag *l*-je közűl az egyik *r*-re változik, pl. *kelepel: kerepel, *oldalol: ódarol,* mint viszont a két *r* esetében pl. a régi *prengér, perengér* (ném. *pranger) pellengér* lett, a német *vorreiter: fullajtár* stb. — Mikor így tisztán hangtani okból meglett a *mérföld* alak, ez kész tárgya volt a népetimologiának, és már Pázmány óta találkozunk sok írónknál a *mértföld* alakkal is. Viszont még az 1838-ki Tájszótár közli a *mélyföld* alakot Torna és Gömör megyékből, s az utóbbi megyében ma is *míföüd*-nek ejtik.

Szintén egészen világosnak tetszik ma *cserebogár* = a csere vagy cserje bogara. Pedig a legrégibb megőrzött formái ennek a szónak így hangzanak: *cserebol, csereboh, cserebuh* s ezeknek utolsó forrása az olasz *scarabone;* a népnyelvi *cserebog, cserebók* formák talán az olasz *scarabotto* mellékalakból erednek. A magyar szó valószínűleg déliszláv közvetéssel került hozzánk. — A *cserebüly, cserebók* alakoknak végét az okoskodó népetimologia változtatta át *bogár*-rá, a mi a szónak mind hangzásánál, mind jelentésénél fogva egészen természetes volt. (Vö. Nyelvőr XVII. 219.)

A rózsás márnát, mely némelyek szerint télen át parti lyukakban nyugovót tart (l. Herman Ottó: A Magyar

Halászat Könyve 694), *marti-keszeg*-nek is mondják; *mart* a *part*-tal rokonértelmű régi szó. Ezt a nevet aztán a tréfás népetimologia így módosítja: *Marczi-hal, Nagy Marczi.* — Az *ökle* hal nevét (mely idegen eredetű, vö. ném. *ückelei,* tót *oklajka,* l. Herman), a komáromi halásznép az ökleléssel tette kapcsolatba s e képzettársulásnál fogva *bökle* is lett belőle, mintha öklelne és bökne. — Elmés népetimologia, mikor a halászember a halnak kopoltyúját vagy kopétóját csekély hangváltoztatással *koppantónak* vagy *koppintónak* is nevezi, mert mozgása hasonlít a koppantó vagy hamvvevő mozgásához.

Van egy régi igénk: *joházik,* vagy *juházik,* mely annyit tesz, mint ‚megengesztelődik, csillapszik haragja', s mely talán a belső részt és szívet jelentő régi *joh* szó származéka. Úgy látszik, azelőtt a míveltető *juháztat* alakot is gyakran használták, melyet természetesen így ejtettek: *juhásztat.* Ez aztán visszahatott az alapszóra, úgyhogy ebből is *juhászik* lett. Ebben már most az engesztelődést mintegy juhászhoz illő alázkodásra magyarázta a nép nyelvérzéke, s azért nemcsak a *juhászodik* alakot képezte melléje, mely nyilván a *juhász* főnévhez csatlakozó származék, hanem azonfölül mint vele egyértékű szókat megalkotta a székelység ezeket is: *megkanászodik, megkanászik* (l. *kanászodni, megkonászni* a Tájszótárban és *konászni* már Szabó Dávid szótárában).

Efféle átalakítást igen sokat lehetne említeni. A latin *factum*-ot használja a nép ebben a szólásban: *faktomra kerül a dolog,* azaz tettre kerül, de ezt aztán így is ejti *foktomra kerül* s úgy látszik így értelmezi: *fogtomra kerül.* — Az erkélynek *áltány* nevét (= ném. *altan,* olasz *altana,* az *alto,* latin *altus* melléknévből) állványnak érti s aztán

tényleg áltánynak mondja a kőmívesek emelvényét is (Nyelvőr IX. 566). — Göcsejben a *hagymáz*-ból *hagymás betegséget*, a *kirurgus*-ból *kirorvost* csináltak (uo. X. 191), és így tovább. — Igen sok alkalmok van a mi katonáinknak az ilyen népetimologiákra. Így pl. *gúla* helyett *gulyába* rakja fegyverét (a honvéd, uo. VI. 136) s nyilván azt hiszi, hogy olyan csoportról van szó, minő az ökrök gulyája. Máskor ismét a német *kurz-geschlossen*-t *kurucz-vas*-nak magyarítja (VI. 183), vagy a *feldmarschall*-t és *feld-webel*-t *fölmarsallá* és *föl-vébel*-lé teszi (V. 331). Sokszor a jelentéssel nem is sokat törődik s pusztán a hangzása után indúl a szónak; így pl. ha a mosó készüléket *vasa-parádé*-nak mondja *(wasch-apparate,* uo.) vagy a *bajonnetscheide*-t *panganét-sajt*-nak és *panganét-csat*-nak s az *árma-lajbi*-t *árva-lajbi*-nak *(ärmel-leibel,* VI. 44).

Míg a népetimologia termékei megváltozott külalakjoknál fogva látszanak oly könnyen megfejthetőknek, addig a szóknak egy másik osztálya külsőleg semmi változást nem szenved, s a nyelvérzék mégis megfeledkezik a rokon szavakkal való kapcsolatukról. Az ilyen szókat megváltozott jelentésök szigeteli el rokonaiktól. A *hordó* szót pl. megszorított jelentésénél fogva ma már nem érezzük a *hord* ige származékának. — A míg általánosan a kőből rakott, nyílt tűzhelyek voltak használatban, minden konyhában voltak háromlábu edények s ezeket *lábasoknak* hitták; mióta azonban az elfödhető vastűzhelyek divatoznak (a *sporhert,* melyet a népetimologia néhol *porhely*-re változtat), azóta nincs szükség a lábakra, s azért a lábatlan *lábas*-nak egészen feledésbe megy az alapszava. — *Szülőnek* eredetileg természetesen csak az anyát nevezték, de miután metonymiával az apára is átvitték e szót,

azóta a *szülés* képzete elhalaványult benne, úgyhogy már a XVI. század elején lehetséges volt ilyen kapcsolat: *szülő szüléd* (Érdy C. 118) vagyis ‚anyád', megkülönböztetésül a másik szülőtől, az apától. — A *hirtelen, képtelen, féktelen, rakonczátlan* szókban sem érezzük többé az alapszót, de mihelyt egy kissé elemezzük őket, azonnal rájövünk, hogy *hirtelen* az történik, a mi nem hírünkkel, hanem hírünk nélkül, előleges tudtunk nélkül áll be; *képtelenség* az, a minek nincsen szokott képe, elfogadható formája (régente csak személytelenül szerkesztették s néhol ma is így használják a *képtelen* és *képes* szókat: *‚képtelen, hogy én ezt megtegyem', ‚nem képes'* = lehetetlen, hihetetlen, ne mondja); *féktelen* = fékevesztett, a minek nincs féke, a mi nem fékezhető. A *rakonczátlan* etymonját már csak azért sem érezzük, mert a köznyelv nem is él már az alapszóval, de a népnyelvben sok helyt még megvan a *rakoncza* s azt a villa-forma szekérrészt jelöli, mely megtámasztja a szekérnek oldalait; van egy régi közmondás is: *A víznek nincsen rakonczája.*

Többé-kevésbbé elhomályosult az eredete a következő összetételeknek: *testvér, husvét, fejkötő, holmi, minap, mindnyájan, agyonüt.* De mind ezeket már némi eszmélkedéssel megfejthetjük. A *testvér* elemzését megkönnyíti ez a régi s népies teljesebb alakja: *egytestvér* = azonegy testnek vére; pl. Aranynál is a Csodaszarvas regéjében: »Hunor s Magyar, két dalia, *két egytestvér*, Ménrót fia«. Haller Hármas Históriájában II. 132. azt mondja egy özvegy, a kit új házasságra késztenek: »Hallottam a szentírás-magyarázó doktoroktól, hogy egy test az asszony az urával; már én *egy testvér* lévén az első urammal, nem akarok megoszolni«. — A *husvét* nyilván a húsnak

véte azaz a húsnak újra elővétele (a régi nyelvben *husét* is van = a húsnak éte, evése) s ellentéte a *húshagyó*-nak vagy *húshagyat*-nak, mely a húsvételnek elhagyását jelöli. — *Fejkötő* = a mivel az asszony beköti fejét. — *Holmi* = hol mi; *'összeszedem holmim'* = összeszedem, hol mim van, azaz valahol valamim van. — *Minap* = mi nap azaz valami nap, mostanában valamelyik nap.[1]) — *Mindnyájan* eredetileg bizonyára csak így volt járatos: *mind nyája, mind nyájunk* azaz 'egész nyája, egész nyájunk' s csak a *sokan, kevesen, mindannyian*-félék példájára vette föl utólag az *-an* ragot. (»*Mind-nyájjan,* pro mind-nyájjastól, sereges-től«, mondja már Geleji Katona István, l. Corp. Gramm. 303.) — Az *agyonüt*-félékben annyira elhomályosult az *agy* képzete, hogy ma ilyeneket mondunk: *agyondolgozza magát, agyon hallgatnak valamit.* Hogy az *agy*-ból származik, abból is világos, hogy a régi nyelvben egyszerűen főbe-verést jelent: *Náddal agyon verettetöl vala* (Winkl. C.) stb.

Még csak egy-két ilyen szót lássunk. *Fásult, fásultság, elfásult:* rég elfelejtettük, hogy ezek a *fá*-val vannak atyafiságban, pedig nyilván a *fás* melléknév származékai,

---

[1]) Ez a magyarázat, azt hiszem, magától világos (Budenzével szemben, l. M.-Ugor Szótár), de kétségtelenné teszi a rokonértelmű régi és népies *valamely nap* és *némely nap;* pl. »K. uram volt itt valamely nap, ő keme mondotta« (LevT. II. 390). »Megölé (öcsém) némely nap szerető szolgámat« (Arany: Toldi 8 : 6., l. Lehr idézeteit e helyhez). »Némelykor: multkor, valamikor« (Nyr. III. 183). — A csuvas nyelv így fejezi ki a minapot: *purgon* s ez nyilván **per gon* 'egy nap', azaz valamelyik nap (vö. *perper* 'valamely'). A cseremisz *tevun* 'multkor' tulajdonkép 'ez nap' v. 'az nap'; hasonló a finn *tuonan, tuonain* (észt és vót *tōna),* a *tuo* 'amaz' ragos alakja.

melyet előbb a fás dióra s az apró növények fás vagyis keményebb részeire alkalmaztak, azután az elkeményedett, eldurvult emberi jellemre is (l. Nyelvtört. Szót.). — A *rekedtség*-et, *elrekedés*-t sem igen köti már össze nyelvérzékünk az *elrekesztéssel,* elzárással, s a bőrön való *kelés*-t a *fölkeléssel,* fölemelkedéssel. — A *kivált* adverbiumnak sem érezzük elemeit, ámbár tudjuk, hogy azelőtt mindig így mondták: *kiváltképen,* tehát ‚ki-vált módon, kiválóképen'.

Az etimologiai kapcsolat lazulását s a jelentésbeli elszigetelést könnyen követheti a kiejtésbeli elszigetelés, eltérés. Így tér el pl. a *hír*-től némely nyelvjárásban a *hirtelen,* mert ezt Dunán túl *hërtelen*-nek mondják (a *hír*-nek régebb *hér* alakjából rövidítve), az Alföldön pedig *hörtelen*-nek (Nyelvőr IV. 329). A *fejkötőből* néhol már *fékető, fíketö* lett. A *husvét* és *holmi* szók a magashangu ragozásból átmentek a mélyhangúba, s míg régente azt mondták *husvétre megjövök, összeszedem a holmimet,* ma így beszélünk: *husvétra, holmimat,* mert nem érezzük többé ezekben a magashangú *vét, mi* szókat. A *holmi*-nak *hunmi* mellékalakjából meg épen *hummi* lett a népnyelvben. [1]) *Mindnyájan* helyett ma azt mondják: *minnyájan.* Még a rokonértelmű *elrekedés* sem őrzi meg a *rëkett*-ben a *d* iránti érzéket *(rëked-t),* úgyhogy pl. az *elreked* helyébe Dunán túl ilyen ige is keletkezett: *ê-rëketütem* = elrekedtültem (Nyr. XVI. 190). A *kelés*-t nagy vidéken *kilís*-nek ejtik (Fehér m. Nyr. V. 273. s az Alföldön) stb. stb.

Ha eddigi példáinkat részint egyéni nyelvérzékünk, részint okoskodásunk megfejthette minden külső segítség

---

[1]) Vö. ezt a nyilván népnyelvi ikerítést: »Azok csak *himmi-hummi* egérfogókkal, ablaküvegekkel házalnak; ő azonban birka- és ló-kereskedő« (Üstökös XXIII. 319).

nélkül: számtalan más szóra nézve semmiféle okoskodással nem juthatunk biztos magyarázatra, s e végett magunkon s egyéni nyelvtudatunkon kívül bizonyos külső segédeszközökhöz, fölvilágosító adatokhoz kell folyamodnunk. Ezeket az adatokat négy külön forrásból meríthetjük: a népnyelvből, a nyelvemlékekből, a rokon nyelvekből, s a miénkkel érintkezett idegen nyelvekből. Vegyünk szemügyre némely eseteket a szerint, hogy e négy forrás közűl melyik adja kezünkbe a biztos magyarázat kulcsát.

Ha útra kelünk s hallgatjuk, hogy beszél a nép hazánk különféle vidékein, sokszor egy-egy ellesett szóalak vagy jelentés csattanósan megfejti olyan kifejezéseinket, melyeknek magyarázatában különben csak találgatásra volnánk szorítva vagy legfölebb sejtésére a valónak. Egy kis dunántúli vidék (a hetési, Nyr. I. 423) a helyett hogy *kedden* azt mondja: *ketödkor,* s ezzel világosan bizonyítja, hogy a *kedd* voltaképen *ketöd* vagy *ketted* nap, a minthogy az előtte levő *hétfő* a hétnek első napja, feje; s hogy ezek ősrégi kifejezések, mutatja a vogul *sāt-ponk,* a mi ízről ízre azonos a *hét-fő*-vel.

A *korhol* igében, mely ma a. m. a német *schelten,* egyszerre megértem a metaforát, ha a szabolcsi embertől azt hallom, hogy »*a víz fenekin a tökék kurholták a hajót*« vagyis erősen dörzsölték, surolták. Kazinczy is írja Dessewffyhez intézett leveleiben (II. 327): »Mind a két felekezetnek vannak darabosságai, melyeknek le kell *tördelözni, korholódni.*« És Vörösmarty a Két Szomszédvárban (1 : 5): »Csapongva s *földet korholgatva* röpült a fecske magányos andalgásaiban.« A *korhad* ige is nyilván eltördelőzést, szétmállást jelent s nem a *kor* vagy vénség hatását. — A korholásnak ellentétét jelentő *beczéz* igét nem

elemzi az irodalmi nyelvérzék, hanem egyszerüen elfogadja mint a *dédelget* egyértékesét. De a nép még széltében használja az alapszavát is: *becze, böcze,* a mi tulajdonkép borjuédesgető szó s nem egyéb, mint a *bocza, boczi* változata, mely megint csak a *borju*-nak kicsinyítése az olyan tulajdonnevek mintájára, minők *Juczi, Laczi* stb. *Beczézni* tehát eredetileg a. m. a borjút hivogatni, étellel csalogatni. — Szintúgy van meg a népnél a *böngész, böngészet* alapszava: *bönge, benge,* mely az apró szőlőfürtöt jelöli, a böngészetnek tulajdonképeni tárgyát. — *Zokon venni, zok szó;* ezeket megmagyarázza a népnyelv, mely a *zok*-ot kézzelfogható dolgokra is alkalmazza jókora vidéken (Szilágyságban, Érmelléken, Szatmárban, Nyr. VI. 474., V. 473., VIII. 233) s azt mondja, hogy *zok a kenyér,* azaz keménybélű, telebélű, mikor hirtelen, nem jól sült, *zok a föld,* azaz kemény, *megzokult a sok essőtül.*

A *kikeletet,* ha egyéni nyelvérzékünket kérdezzük, legkönnyebben a vetemények kikelésére magyarázhatjuk. A költő máskép, még pedig nagyon szépen irja körül a kikeletet:

»Midőn az esztendő
Birodalma alól a télnek kikelne
S virágos tavasztól megujulást venne.«
(Gyöngyössi: Murányi Vénus, Előb. 16. vsz.)

De más nyomra vezet bennünket, ha azt olvassuk, hogy Baranyában *bekeletnek* mondják az őszt (Tájszótár). E szerint *bekelet* az az idő, mikor a háziállatok aklokba, ólakba szorulnak; *kikelet* pedig az az évszak, melyben telelő helyökről újra kikelhetnek, kimehetnek a szabadba.

Azonban itt is néha a mi megőrzött régiségnek látszik, voltaképen a népetimologia termékének bizonyúl. Ha

pl. Somogyban azt mondják, hogy *elojtják* a gyertyát s *elojlik* a gyertya, vagy a Tisza mellékén, hogy *elóltják* s *elólik* a gyertya (Nyr. IX. 137), azt hinnők első tekintetre, hogy az *ojl-ik, ól-ik* az *ojt, ólt* igéknek régi alapszava (mint az *ól-ik* igére nézve Budenz is hiszi szótárában). De ha tüzetesebben vizsgáljuk a dolgot, jelesen ha tekintetbe veszszük a régi nyelvemlékeket, azt találjuk, hogy az *olt* alapszava *alu-sz-ik,* illetőleg **olu-sz-ik,* melyből a míveltető igét okvetetlen így képezték: **olu-t,* mint *fekü-sz-ik: fekü-t-ni, nyugo-sz-ik: nyugo-t-ni.* Ez az **olut* aztán részint *olt* lett röviditéssel, részint *alot(ni)* szabályos hangváltozással, épen úgy, mint *holutt*-ból *holt* és *halott* lett. Az *olt* igéből különböző vidékek kiejtésében *ojt* és *ólt* lett, s ekkor aztán úgy látszott, hogy a tárgyatlan alaknak így kellene hangzania: *ojlik, ólik;* az utóbbi alakok tehát csak visszakövetkeztetésnek köszönik létöket. — Hasonló viszszakövetkeztetett alakok a *fojlik* és *fejlik* igék (melyeket Budenz szintén fölhasznált a *fojt* és *fejt* magyarázatára). A *fojt, fujt* igének régi szabályos megfelelője csak *fúl,* úgy mint a *gyojt, gyujt* igéé *gyúl* s a *gyöjt, gyüjt* igéé *gyül;* a *fejt* ige régi intransitivuma pedig csak *fesel,* úgy mint *es(ik): ejt.* A *fojlik,* illetőleg *fojlódik* igével nem is találkozunk előbb, mint a XVII. s XVIII. század néhány irójánál, a *fejlik, fejlődik* igével meg épen csak a XVIII-nak vége felé. Ugyanekkor lép csak föl az *ömlik* szó is, mint az *önt* ige társa, mely nyilván az *ont* mellett rég használt *omlik* analogiájára keletkezett. Az *önt* ige, úgy látszik, sohasem is hangzott *ömt*-nek, mert nem hogy ilyen *m*-es alakot találnánk legrégibb codexeinkben, ezek még az *n*-es alakot sem ismerik s így ejtik ezt az igét: *ötteni.* Ez valószinüleg csak rokon értelménél fogva vette át utó-

lag az *ontani* ige *n*-jét. Hasonló eset az is, hogy a *döl, dül* ige szabályos *dölt (döjt, düt)* míveltetője helyett csak a XVIII. században lép föl az *n*-es *dönt* alak (mely tehát csak véletlenül egyezik annyira a finn *työntä-* igével, melylyel Budenz egyezteti Szót. 259). Az *n*-es alakot eleinte alkalmasint csak olyféle kapcsolatokban alkalmazták, minő pl. *eldönteni a boros poharat,* a melyekben ugyanis az *önteni* ige elegyedhetett bele a maga *n*-jével. Ismét a *dönteni* alakból van visszakövetkeztetve az a *dömleni* ige, melyet gyermekeink nyelvében hallhatunk, mely tehát ép úgy keletkezik, mint a köznyelvi *ömleni.*

Az utóbbi példákban már látjuk a nyelvemlékek nagy fontosságát a szófejtésre nézve. S ha az idézett esetekben a nyelvtörténetnek negativ bizonyítékait szerepeltettük a szómagyarázatnak próbakövéül s igazítójául: másfelől számos szavunknak adja pozitiv megfejtését a nyelvemlékeknek egy-egy eredetibb alakja vagy jelentése.

A *fulánk* eredete pl. egyszerre tisztán áll előttünk, ha tudjuk, hogy a *fúr, furdal* igék régente így hangzottak: *fúl, fuldal,* s hogy az utóbbiból képezett *fuldalag* és *furdalék* a Döbrentey-codexben és a göcseji nyelvjárásban egyértékese a *fulánk*-nak, mely tehát kezdettől fogva fúró, furdaló eszközt jelentett. (A *fúr* igének újabb *r*-es alakja vagy a gyakran használt *fuldal* igéből indult ki mint dissimilatio, vagy pedig a rokonértelmű *szúr* ige behatása alatt keletkezett.)

A *ravatal* szó ma csak sarkophag-ot tesz, de a régieknél census-t is jelentett, s az adószedőt *ravó*-nak nevezték. Ezek a különböző jelentések nyilván csak úgy egyesíthetők, ha fölveszszük, hogy mind a két szó a *ró* ige származéka, tehát *ravó = rovó, ravatal = rovatal,* úgy

hogy az utóbbi szó voltaképen összerótt emelvényt jelent. Néhol a kút karzatját vagyis egyberótt foglalványát *kút-rovásnak* híják (Érsekujvár, Nyr. VIII. 282) s ezt is *kút-ravásnak* ejtik Gömörben (szóbeli értesítés).

Szöghaj vagy *szëghaj* a. m. barna, gesztenyeszínű haj; magyarázata nincs még, ha csak el nem fogadjuk Czuczor-Fogarasiét, mely szerint a *sül süt* igék gyökéből származik, tehát sült hajat vagy lesült hajat jelentene. — Már most azt találjuk nyelvemlékeinkben, hogy a barna színnek egy változatát a szögfűről vagy szegfűszegről nevezték el. Egy XVI. századi jegyzékben ezt olvassuk: »Una suba mardurina[1]) damascena coloris caryophylli: egy *zekfew* kamoka nesth suba« (RMNyelvemlékek II. b: 210). S egy azon korbeli levélben: »Az atlacz selymet *szegfűszünt* most meg nem küldhetem« (Nádasdy Tamás Családi Levelezése 29). A fűszerül használt szegfűszeg ép oly alkalmas volt egy bizonyos barna szín jelölésére, mint pl. a gesztenye a gesztenyeszinű hajéra. Minthogy pedig már a szegfű neve is metafora útján keletkezett a termésnek a szeghez hasonló alakjánál fogva, az az érdekes tény áll előttünk, hogy a *szöghaj* előrésze eredetére nézve azonos a ‚nagel' jelentésű *szëg, szög* szóval. (A *szëgfű* szónak fönt I. 195. lapon közölt magyarázatához megjegyzem még, hogy Gömör megyében — mint szóbeli értesítésből tudom — *szëges szëgfűnek* híják a fűszeres szegfűt.)

Az *őszinte* szónak alig sejtené az ember eredetét, ha nem látná, hogy régi iróink még *ő-szinte való*-nak irják és ‚simplex' értelmében alkalmazzák, s hogy azonfölül

---

[1]) Ez is érdekes példája a nyelvzagyválásnak: *una* a német-magyar névelő utánzása, *suba* magyar-szláv ruhanév, *mardurina* a német *marder*-ből képezett melléknév!

Medgyesi (XVII. sz.) ugyanezen értelemben *maga színént való*-t is ír. E szerint *ő-szinte* az *ő* névmás és a *szín* főnév származéka s eredetileg annyi mint az ő saját szinében, úgy hogy találó ellentéte a *kétszinű*-nek. Hogy *ő-szinte való* annyi mint maga szerint való, szépen bizonyítja még az a szóbeli értesítés is, mely szerint Zemplén megyében az *öszinte* ma ilyen értelemben dívik: »magának élő, komor, mogorva.«

A *hagyján* szóban érezzük ugyan a *hagy* igét, hogy azonban ebből miképen lett *hagyján,* arról mai nyelvünk nem adhat már számot. Megmagyarázódik e szó, mihelyt látjuk, hogy régente így ejtették: *hagy járjon, hadd járjon!* s hogy ugyanilyen értelemben azt is mondták: *ám járjon!* (»*Amjárjon:* esto, eat« MA. Még Vitkovicsnál is olvassuk Munk. II. 214: *Ám hadd járjon.*)

Hasonló, hasonlít: ezeket a magyar nyelvérzék rég elválasztotta a *meg-hasonlik* igétől, noha hangzásukra nézve ma sincs különbség az alapszavak között. Hogy a *meghasonló* hogy vehette föl a *hasonló* jelentését, világossá teszik az ilyen régi példák: *Egy nyomba lépjék és magátul meg ne hasonljék* (Pázm.: Kal. 576.). *Elhasonlott és elfajult az istentől* (Lépes: Pokol Tükre I. 126). *A lélek nem hasonlik magátul, mindenkor azonegy* (Faludi: Bölcs Ember). — Már az ellentétek párhuzamosságánál fogva is előidézhette volna a *valakitől hasonló* a *valakihez hasonló*-t. De tekintetbe kell vennünk még a *hason-fél* szót, mely régi nyelvünknek egészen közönséges összetétele s annyi mint épen fele valaminek, pl. *Minden jószágomnak hasonfelét adom* (ÉrdyC. 140 b). *Az Izrael fiainak hason fele része:* media pars filiorum Israel (Károlyi: Bibl. I. 151) stb. *Hason-fél* nyilván a. m. egy meghasonlott, széthasadt egész-

nek a fele, tehát olyanféle észjáráson alapszik, mint a *szakasztott mása, szakasztott olyan* stb. (l. fönt 169. l.) Az pedig világos, hogy a *hason-fél* rendszerint *hasonló* egymáshoz, hogy tehát a *hasonfél, hasonló* és *meg-hasonlik* egy tőről szakadtak. Kétségtelen, hogy a *hasad, hasít* igék is ehhez a szócsaládhoz tartoznak.

Az *ínség* szó nyomort jelöl, de nem él többé az alapszó, melyből amannak eredeti jelentését meg lehetne állapítani. Codexeink az *ín* vagy *ün* szóval fordítják a latin servus-t, tehát *ín-ség* vagy *ün-ség* tulajdonkép ‚szolga-ság' és innen átvitt értelemben nyomorúság. Az az *ín* egyúttal két maig élő tájszót is megmagyaráz: *ínkedni* a Tájszótár szerint Pápa vidékén a. m. nyomorogni; és *ünyölödni* a. m. vesződni (hegyaljai szó, Kassai: Szókönyv, Előb. 20. és értesülésem szerint Gömörben is).

Az *alkot* igéről mai nyelvtudatunkkal legfölebb azt a véleményt koczkáztatnók, hogy a. m. *alakít*, tehát az *alak* származéka; de a nyelvemlékek egészen más magyarázatot adnak. Ezekben az *alkot* mellett *alkat* alakot is találunk s a mai ‚struo, herstellen' mellett ‚apto, anpassen' jelentést. Pl. *A versszerző verseket és rhythmusokat ékesen egyben-illeget, rakogat, alkut* (Comenius: Orbis P.). Azonfölül azt találjuk, hogy az *alkuszik* igének is régibb jelentései ‚convenit, concordat, decet, sich vertragen, sich verständigen, zusammenpassen.' Pl. *Görög fejedelmek egybeveszvén az imperátorságon, nem alkhatának egyben* (Székely Istv.: Krón.). *Ez ötféle dolgokban függ az keresztyénség, melyeket alkuszik minden keresztyén embernek megtudni* (Batizi: KTud.). — Tehát *alkuszik* a. m. összeillik, *alkut, alkot* a. m. összeilleszt, s az utóbbi az előbbinek épen olyan míveltetője, mint *alut, nyugot* az *aluszik, nyugoszik* igék-

nek. Látnivaló, hogy *alkalmaz* is a. m. hozzáalkot vagy összealkot, és maga az *alkalom* főnév a régi nyelvben a. m. *alkú*, megalkuvás, egyezkedés: *alkalomba menni* a. m. alkuba ereszkedni, megalkudni, *fölbontani az alkalmat* a. m. megszegni a szerződést. *Alkalom* az *alkuszik* igéből szabályos származék, olyan mint *nyugoszik: nyugalom.* — *Alkú* a régi nyelvben egyúttal melléknév s a. m. illő, tanácsos.

A *hurka* szót minden teketória nélkül »szláv«-nak nyilvánították, mint a mely jelentésénél fogva nem tartozhatik a *húr* szóhoz.[1] Tudnivaló, hogy a *hurka* nem csak töltött belet vagyis kolbászt jelöl, hanem az emlős állatoknak hosszú belét is, s a nép ilyeneket mond: *Kigázolom a hurkádat. Rálépett a csirkére, hogy még a hurkája is kidült* (Nyr. V. 423). A székelységben néhol a gyomorémelygést is *hurka-gomolygásnak* mondják (Kriza 500). — Tudjuk továbbá nyelvemlékeinkből, hogy eredetileg a *húr* szó is belet jelentett, mert ilyeneket olvasunk: *Az nagy énségből (a remete) annyé aszályságra jutott, hagy az ö ágyéka ö beléhez és húrához ragadott* (ÉrdyC. 277). S még a mai népnyelvben is a *lehúrol* ige a. m. »lefejtve tisztít disznóbeleket hártyás burkától« (Kapnik vidékén Nyr. II. 236. így Szatmárban is, más állatok beleiről is). — Ezek szerint kétségtelen, hogy a *húr*-nak 1. jelentése ‚darm‘ s a 2. ‚saite‘, a *hurká*-nak pedig 1. jelentése ‚darm,‘ 2. ‚wurst,‘ s hogy a szlávok, a mennyiben járatos nálok az utóbbi szó, mi tőlünk vették. Ezt még az a körülmény is bizonyítja, hogy

[1] »Honnan vette Budenz úr azt a tudományát, hogy a *húr* belet (darm) jelent, nem tudom; de talán a szláv *hurka* (wurst) szó vezette félre.« (Vámbéry: Magy. Ered. 652. Egyébiránt a *hurka* szónak »szláv« származtatása egyenesen Dankovszkytól ered.)

Göcsejben más hangalakja is van e szónak: *csurka,* mely még jobban egyezik a bélnek rokonnyelvi *čolo, šolo, suoli,* *sōl* stb. nevével (l. Budenz). A *húr* alaknak *h*-ja olyan fejlemény, minőt sok más magyar szóban is találunk az eredetibb *s*-féle hanggal szemben, pl. *hüvely:* vogul *sipel', hét:* vogul *sāt* stb.

Még csak két nyelvtörténeti szófejtést lássunk kissé részletesebben: *éhomra* és *andalog.*

Éhomra.

Az *éhom* szónak régibb magyarázói megegyeznek abban, hogy az *éh (éhes, éhség)* szó családjába sorozzák. Nem adtak azonban kielégitő feleletet arra a kérdésre, hogyan keletkezett az *éh* szóból ez az *éhom,* hogyan lehetne magyarázni a második szótagját. Némelyek véleménye szerint *éhom* nem volna egyéb, mint az összehúzott *éhgyomor,* azonban könnyü átlátni, hogy e magyarázat tetemes hangtani nehézségekbe ütközik. Csak annyit tarthatunk belőle valószinűnek, hogy *éhom* összetett szó. Erre ugyanis két okunk van, egy hangtani s egy szóképzési: az első az, hogy a második szótag mélyhangú, holott az *éh* szó származékai mind magashangúak; a második pedig az, hogy denominalis *m* képzőre a magyarban alig van egy-két példánk (talán csak az egy *alom* biztos *al*-ból).

Ha tekintetbe veszszük egyrészt az itt emlitetteket, másrészt pedig az *éhom*-nak eltérő alakjait, akkor az alább adandó magyarázat olyan egyszerűnek fog feltünni, akár a Colombus tojása.

Mindenekelőtt eszünkbe jut — mert legtöbbször találkozunk vele a régieknél s a nyelvjárásokban — az

éjom: »*Éjom-ét:* frühstück, szatmárvidéki szó« (Tájsz.). »Ki szentekre akar esküinni, *éjomra* cselekedje« (Czeglédi: Malach és Melach 62). »Idd-meg *éjomra*« (Pápai: Pax Corporis 9). »Az wy figék igen ió *éhyomra* enni« (Melius: Herbarium 2). »Az étel meg kivánást meg várd és várjad *éhjommal*« (Comenius: Janua L. Lat. 214.).

Az utóbbi két iró nyilván j-vel ejtette a szót, de érezték, hogy az *éh* szóval összefügg, azért írták *éhjom*-nak. Ez az irásmód könnyen rávezethet bennünket arra a gondolatra: nem a »bél, gyomor« jelentésű *jonh* lappang-e a második szótagban, úgy hogy *éh-om, é-jom-ra* a helyett volna, hogy **éh-jon(h), éh-jon(h)-ra?* Jelentés tekintetében e magyarázat teljesen megfelelő, hisz *éh-jonh* valóban annyi mint éh-gyomor. Hangtani tekintetben pedig csak az a föltünő, hogy *n* helyett *m*-et mutat az *éhom* szó, de azonfölül, hogy ez a hangváltozás különben sem példátlan, itt az is lehetséges, hogy az **éhonra, *éjonra* alakot idővel 1. személyre magyarázták s azért mondták: *éhomra ettem meg* stb. Ezt hihetővé teszi az a csíkmegyei nyelvszokás is, mely szerint a 2. személyű alakot is így képezik: *Hány tojást tudnál megenni éhodra?* (l. Nyr. XIII. 459.)

Magyarázatunk támogatására idézhetjük az *éhom* szónak még néhány eltérő alakját, melyek csakis a *jonh* szó fölvételével fejthetők meg.

Ilyenek mindenekelőtt ezek az *m*-nélküli alakok: *éhóra,* Dunán túl (Somogyban, Nyr. XI. 40., de Veszprémben is); így már a régieknél: »Mind ez hóráiglan *ehióra* valék« (Heltai: Uj Testam. 15). »Forrásból *éhorra* innya nem haszontalan« (Cisio K. 2.) stb. — Ezek nyilván a *jonh* szónak ismeretes *joh* mellékalakjára mennek vissza: *éh-joh-ra.*

Érdekes végre a székely *éhére* (Tsz.), mely régente így hangzott: *éhéra,* mint a következő idézet mutatja: »Egyék meg reggel *ehera* ez kenyetben fel latot« (Frankovics: Hasznos Könyv Betegségek Ellen 1588. 15). — Itt a *joh* szónak ismeretes összevont *éh* alakjával van dolgunk *(éha* vkinek a. m. joha, gyomra, belső része), tehát az *éh-éh-ra, éh-éh-re* épen megfelelője azon *szom-éh*-nak, melyből a *szom-éh-oz, szom-juh-oz* ige van képezve (l. erről Budenz Szót.).

Az utóbbi alak egészen egyenlő kiejtéssel tünteti föl az összetételnek két tagját, s ez a körülmény arra a kérdésre vezet bennünket, nincs-e valami etimologiai kapocs az *éh* ,fames' s az *éh* ,stomachus' közt. Hangtani tekintetben a kettő egyezésének csakis egy híja van: az hogy az egyik magas-, a másik mélyhangú. Azonban *é* és *í* hangú szóknál nem ritkán találkozunk evvél a kétféleséggel: a *lék* ragozása rendesen magashangú, de itt-ott mély-hangú; a *nyír* ige is kettős természetű: *nyírom, nyírás, nyírëm, nyírés;* a *csíp* ige a palóczoknál mélyhangú; *szirt* azelőtt mélyhangú volt; az *íj* és *ív* azonos szó, de amaz most mély hanggal, emez magassal van megállapodva, holott nyelvemlékeinkben még ingadoznak (pl. *yet,* azaz *íjet,* Bécsi C.) stb. stb.

Csak az szükséges tehát, hogy jelentés tekintetében találjunk kapcsot a két szó között. Erre nézve a következő analogiákra hivatkozhatunk. A finn *vatsa* ,venter, stomachus' szónak megfelelő mordvin *vača, vačo* azt jelenti, hogy ,éhes'. A magyar *jonh*-nak megfelelő finn *jano* most szomjat jelöl, s az észtben általánosabban ,durst, begierde, appetit'. És ugyanezen *jonh, joh, ih* szónak *ihas* származéka Dunán túl a. m. szomjas. Véleményünk szerint ez az

ihas azonos az *éhes, ëhes* szóval, csakhogy amaz a ,szomjas' jelentést vette föl; talán olyan népetimologia-féle rejlik ebben, hogy az *ihas-ëhes* szópárt az *ihatik-ehetik, iszik-ëszik, ital-étel* párokkal kapcsolta össze a nyelvérzék.

Azon kifejezések közűl, melyekben az ,éhség' jelentés lép föl, alkalmasint ez a legrégibb: *éhhel hal meg;* s ez magyarázatunk szerint tulajdonkép annyit tett mint ,gyomorral hal meg, gyomra által hal meg étlenség következtében'. Ez az *éhhel* ezzé vált: *éhen (éhen hal meg* stb.), még pedig jóformán a hasonló hangzású és jelentésű *étlen* hatása folytán. — Az *éhhel* alakból vált ki a ,fames' jelentésű *éh* főnév; pl. *Éhet szenvedjenek, mént ebek* (AporC. 3). Az *éhen* alakból vált ki a ,jejunus, famelicus' jelentésű *éh* melléknév, pl. *Két éh oroszlán* (DebrC.). *Ha annyi álnokság és éh has nem volna* (Gvadányi). — Ugyanilyen sorrendben követhették egymást a következő kifejezések: *szomjuhhal* v. *szoméhhal, szomjuhan* v. *szoméhon* (vö. *itlan; éhen szoméhon — étlen itlan),* azután összevonva *szomjan,* és végre a *szomjuh, szomjú* melléknév, ,sitiens, sitibundus'. — Megjegyzendő, hogy az *éhes* és *szomjas* szók régibb irodalmunkban nincsenek meg, s talán csak a XIX. század eleje óta foglalják el az *éh* és *szomjú* melléknevek helyét.

Andalog.

Andalodik CzF. szótára szerint »igen szép kifejezése a lélek azon foglalkozásának, midőn a külső tárgyaktól mintegy megválva önmagában kezd merengeni, s homályos, de gyöngébb nemű öröm v. búérzelmekre gerjed. Ez ige működésében kevés erő, de annál több kedélyesség, gyöngédség mutatkozik. A költői kifejezések egyik ékesebb

gyöngye.« Tény, hogy *andalodás, andalgás, andalítás* újabb költői nyelvünknek és szép-prózánknak kedvelt szavai s az úgynevezett válogatott, választékos stilus szavai közé emelkedtek. Most mindig csak gondolatokba merülést, mélázást jelentenek, mint például a következő mondatokban: Elandalodásából, mint egy mély álomból feleszmélkedvén (Bároczi). Ahol jön egy kis paraszt leányka andalogva (Barczafalvi). Valamit láttam és hallottam, édes andalgásba hozott (Sándor István). Az éj a szerelmes andalgót ott éri (Kazinczy). A te ernyődnek kies alkonyában andalog szívem, Helikon leánya (Berzsenyi). De azelőtt volt prózaibb árnyéklatuk is, a mennyiben egyszerüen szórakozottságot jelentettek; pl. Mintha feje se volna, úgy andalog (Dugonics: Példab. I: 21). »A néma gyermeknek maga anyja se érti szavát. Azon személy, kinek ezt mondania kelletett elandalodván hamarjában így habarta el a közmondást: a német gyermeknek magyar anyja se értheti szavát.« (U. o. II: 101.) — Sőt Dugonics még rosszabb jelentést is sejtet a következő mondatban: »Én adjam-e elő azokat, pedig néked Knémon! ki ezelőtt annyira *elandalítottad* öreg fejemet. Mindazáltal még mostanában is édesdedön emléközöm m e g c s a l a t t a t á s o m felől« (Szerecsenek I. 226).

Honnan erednek ezek a szók? A mi ‚nagy szótárunk‘ azt mondja, az elavult *and* gyökből, melynek »eredeti jelentése lassu, halk járás, mozgás, s ennélfogva rokon vele a perzsa *âmeden* (jönni), olasz *andare,* német *wandeln,* magyar *indul, indít«;* s az *ándorodik* tájszóról, mely, »a. m. esze, gondolata belemerűl, mintegy bele ámul valamibe«, azt mondja, hogy »rokona *andalodik*«.

Budenz is rokonnak tartja e két szót, de azonfölűl az

ámbolyog és *imbolyog* szókat is hozzájok csatolja, s a jelentéseket így állitja föl: »*ámbolyog*: langsam gehen, umherspazieren, herumgehen; *imbolyog* sich hin und her bewegen; *andalog* sinnend herumgehen; *bele ándorodni* sich in etwas verlieren, ganz hinein versinken, z. b. ins spiel«. — Eredetökről azt mondja: »Mind ezen igékből kiváló *ám-, im-* vagy (*d* előtt) *án-* alapigében a vogul *jom-*, *joam-* ,gehen, schreiten' mását ismerjük föl, a melytől az *áll* ige is származik. Jelesen az *im-*, *in-* alak szerepel még az *inog, indúl* igében«. — Azonban az *ámbolyog* ige nem választható el a rokon jelentésű és hangzású *ámolyog* igétől, ez pedig kétségtelen az *ámul* ige származéka (mint pl. *szédül: szédeleg),* az utóbbiról meg tudjuk, hogy régente *álmúl, álmél* volt. Az *ámbolyog b*-jét nézetünk szerint a *bolyog* bevegyülése okozta; vö. *támbolyog* e h. *támolyog* (Nyr. XVII. 94). — Az *imbolyog* ige a legtöbb és legmegbízhatóbb közlő szerint nem járást, hanem hintáló mozgást és tántorgást jelent. Minthogy pedig a régi irodalomban nincs nyoma s minthogy *himbolyog* mellékalakja is van, [1]) lehet, hogy csak újabb időben keletkezett s terjedt el, s hogy nem egyéb, mint a *himbál* ige továbbképzése az *ámolyog, támolyog, ámbolyog, támbolyog* igék belevegyülésével (vagy akár a *bolyog, bolyong* igéével, e mellett szólna a vasmegyei *imbolyong* alak Nyr. XVII. 141).

Az *ándorodik* ige véleményünk szerint is összetartozik az *andalodik* igével; de lássuk mindenekelőtt a népnyelvi s nyelvtörténeti adatokat.

---

[1]) Komárom megyében Nyr. XVII. 94. — Az első író, ki tudtunkra ez igét alkalmazza, Bessenyei, még pedig *bimbolyog* alakban (gyakran, és mindig így irva, mint Beöthy Zsolt értesít). Ugyanez az alak egy kisvárdai közleményben Nyr. XVII. 141.

Az *andalog* szónak eredetibb alakjára vagy jelentésére nézve a nép nyelve nem igen ád felvilágositást. Az a néhány adat, melyet tájszógyűjtőink följegyeztek, nem öregbíti tudásunkat. Egyet Kresznericsnél olvasunk: »*Elandalodik.* Hallottam 1826. ápr. 21.« Egyet a Tájszótárban: »*Andalogni*: mélázni, mély gondolatokba elmerülni. Balatonmelléki szó.« S a Nyelvőrben VII: 91. debreczeni szók közt: »*Andalog:* gondolkozva, elmélázva, másra nem ügyelve lassan megy.«

A régi nyelvhez kell tehát fordulnunk, nem szolgáltat-e hasznavehetőbb adatokat. A Nyelvtörténeti Szótár már nyujt néhány régibb s a szófejtésre nézve döntő adatot: »*Neki andalodott* s tompult, elannyira hogy nem tudta eszének hasznát venni« (Medgyesi: 6 Jaj. III: 16). Itt tehát eltompulást, elbutulást jelent a szó; még világosabb e jelentés a következő példában, mely egyúttal már más hangalakot tüntet föl: »Midőn isten az ő tőle tanulni nem akarókat annyira megkeményíté szívökben, hogy a kik ő Felségétől tanulni nem akarnak, végre annyira *elantalodnak,* hogy sem az értelmes tanitóktól, sem a barmoknak példáikból semmi jót ne tanulhassanak« (Miskolczi: Vadkert 9). A következő legrégibb idézetben pedig egyenesen a ‚dőreség, esztelenkedés' jelentését látjuk: »Mindaddig megvetjük Monoszlainak ez ilyen *antalkodásait,* míg valóban meg nem bizonyítja« (Gyarmathi M: Ker. Felelet 1598. 219). Alig kétséges, hogy ez az *antalkodás* az előbbi *elantalodás*-sal, *andalodás*-sal összetartozik. Az *antalkodás*-nak pedig alapszavát is megtaláljuk Füsüsnél (Királyok Tüköre III: 60). »Nem *antalul* felelt remete Antal egy némünémü bölcsnek« azaz nem o s t o b á ú l, nem e s z t e l e n ü l, hanem eszesen. Ez az *antal* meg nem egyéb,

mint az *Antal* keresztnév, melyről Erdélyi János azt mondja, hogy »Antal féleszűt képvisel a magyar közmondásokban« (Közm. Könyve). Már Molnár Albert közli a következő mondásokat: »*Antal a fejed:* prov. Cescon habitas; du bist ein ungeschickter tölpel; *megjött Antal Budáról:* prov. hic venit a sexaginta viris, er ist aus der narrenzunft (die lachnarrenzunft bestand aus 60 männern).« Az utóbbi Kovács Antalnál is; Dugonicsnál így: *Megjött Antal Budáról, zöld ágat is hozott.* Kisviczainál: *Ki hinné hogy Antal is böjtöljön?* Erdélyinél még: *Van benne módja mint Antalnak az ebütésben.*

Ime a szép *andalodás*, »a költői kifejezések egyik ékesebb gyöngye« milyen útszéli közmondásokból vette eredetét!

Említettük már a néphúmornak azt a szokását, hogy némely közönséges keresztnevekhez gúnyos jelentést csatol. Ilyenek pl. *Bolond Miska* v. *Mihók, Bohó Misi, Bolond Istók, Bolond Jankó, Fa-Jankó, Borsszem* v. *Babszem Jankó, Hüvelyk Matyi* (ném. *Hans Daumlang,* fr. *Tom Pouce*: Tamás), *Kis Miska, Magyar Miska, Hübele Balázs* (v. ö. »Beszélj vele, Balázs neve: semmire sem lehet vele menni« somogyi közm. Nyr. IV:470; »Elég az hogy Balázs a neve. Hetedfél Balázsnak csak egy esze. Balázs a magyar közmondásokban most szeles, majd bolond, majd gyenge.« Erd.), *Katuska ember* v. *Katicza* (asszony férfi), *Szél Pali* (szeles ember), *Szél Borka* (azaz Boriska) v. *Szél Margit* (szeles lány), *Falu Kata* v. *Utcza Kati, Vaksi Pila, Vak Pila (Pila=Ilona).* — Már régente járatos tréfás kifejezés lehetett a *Fitos Pélbárt* (l. Nyelvtört. Szót.). Az *aggastyán* szó pedig, mint mostanában kimutatták, régebben *agostyán, ágostyán* volt s azonos az *Ágoston* névvel (l.

Nyr. XVII. 531. XVIII. 26. 82). — Gyakran hallhatók közmondásokban a *Bernát, Bertók, Erzsók, Kató* stb. nevek, s néha családnevek is, mint *Anda Pál, Vajda Laczi, Domján Peti* stb. Némelyek aztán származékokat is teremnek; pl. *Magyar Miska módjára* v. *magyar-miskásan* megfogni, elverni vkit (Nyr. V. 264); *mátéznak:* veszekednek (Nyr. V : 228), »*lajcsizni:* bolondozni, egy néhai Lajcsi eszelős után« II : 184, »*börjánoskodni:* részegeskedni; Bőr János, így mondják, részeges ember volt« (csángó, Nyr. V : 89). — Az utóbbihoz egészen hasonló az idézett *antalkodás,* s úgy látszik csak e mellé képezték aztán az *elantalodást,* mely ma *andalodás*-nak hangzik.

A mi végre az *ándorodik* igét illeti, hihetőleg csak az *andalodik* szónak változata. E mellett szól a következő népnyelvi adat, mely mind jelentés, mind hangalak dolgában közelebb áll még a régibb *antalodás*-hoz: »Ha *neki ántorodik,* megtesz az mindent« (Békés, Nyr. III. 524). Vö. a fönt már Medgyesiből idézett mondatot: *Neki andalodott* s tompult, elannyira hogy nem tudta eszének hasznát venni. E szerint *neki-ántorodik* = *neki-andalodik,* s mind a kettő a. m. neki-bolondúl; és *bele-ándorodik* a. m. bele-bolondúl, bele-szeret valamibe. Az *ántorodik, ándorodik* szó vége talán rokonértelmű igék hatása alatt módosult, minők pl. *neki-keseredik, bele-keveredik.*

Az *andalog* és *aggastyán*-féle szók ékesenszóló tanúi a tüzetes nyelvtörténeti nyomozás szükséges voltának. Ha nem ismerjük a nyelvtörténeti tényeket, alig hihetjük, hogy nyelvészeti okoskodással és elemezgetéssel valaha földeríthettük volna az ilyen szók eredetét.

De elég gyakran megesik, hogy sem a népnyelvi, sem a nyelvtörténeti tények meg nem fejtik a szóban forgó

kifejezést, úgy hogy új segédeszközöket kell keresnünk. Ezeket aztán sok esetben fölleljük a rokon nyelvekben, mert ezek sok régibb alakot és jelentést fönntartottak, mely a mi nyelvünkben is megvolt valaha, de itt elváltozott vagy elveszett.

Némely szók önként megfejtődnek a rokon nyelvekből, mihelyt ismerjük a szabályos hangmegfeleléseket (l. 76. l.). Ha pl. tudjuk, hogy a mi ugor eredetű szavaink szókezdő *f*-je a rokon nyelvekben *p*-nek felel meg, akkor mindjárt meglehetős biztos megfejtését kapjuk a *fest*, *fészek*, *fene* stb. szavainknak. A finn *pese-*, észt és mordvin *peze-*, zürjén *pes-lal-* stb. a. m. mosni; e szerint a mi *fest* igénk (mozzanatos *t*-vel, mint *oson : osont* stb.) eredetileg mosást, mártást jelentett, a minthogy nyelvemlékeink is mindig csak ruhafestésre s más efféleére alkalmazzák, míg a mai műfestést képirásnak nevezik. — A *fészek* neve finnül *pesä*, észtül *peza*, mordvinul *piza*, lappul *pesse* stb., tehát világos, hogy a mi szavunk már valami képzővel, még pedig kicsinyítővel van megtoldva, mint pl. a cseremisz *püžakš*. Valószinű ebből az is, hogy a Halotti Beszéd *fez* szava *fész*-nek olvasandó s még a képzőtlen alapszót láthatjuk benne *(lön halálnek és pukulnek fésze)*. — A mi *fenénknek* hangzására nézve teljesen megfelel a finn *peni*, lapp *bäna* stb., s ez a szó a rokon nyelvekben mindenütt kutyát jelent. E szerint *fene ember* tulajdonkép ‚kutya ember', *fene dolog* ‚kutya dolog' stb.

Gyakori eset nyelvünkben, hogy a szókezdő *j* *gy*-re változik; ennek alapján *gy*-elejű szavainkat a *j*-kezdetüek közt kereshetjük a rokon nyelvekben. Igy magyarázták meg a *gyalog* szót a lábnak ugor nevéből: észt *jalg*, finn *jalka*, mordvin *jalga* stb. A finn nyelvnek vepsz dialektu-

sában, mely a szókezdő *j*-t szintén *gy*-re változtatja, a *gyalog* fogalom egészen olyformán hangzik, mint minálunk: *d'alguoin* (azaz *gyalguojn*). — Budenz a magyar *gyors* szót is *j*-elejü ugor szókkal egyezteti: vogul *jar*, osztják *jur*, zürjén *jör*, mind a három a. m. erő; tehát a *gyors* melléknév eredetileg erőset jelent. Hogy a két jelentés összefér, arra nézve Budenz idézett egy észt és egy finn példát: az észt *joodus* melléknévnek eredetibb jelentése ‚gyors' s másodrendű értéke ‚erős'; a finnben pedig a *väki* ‚erő' főnév származéka *väkevä* ‚erős' és *vikevä* ‚gyors' (az utóbbi talán a szintén erőset és gyorsat jelentő *vinha*-tól kapta *i*-jét). — Minthogy a *gyors*-nak ezt a magyarázatát nehézkesnek és erőszakoltnak mondották, [1]) nem árt még egy pár példát idézni, melyekben ugyanolyan jelentésfejlődést látunk. A német *bald* és *geschwind* eredetileg erőset jelentettek s aztán metonymiával gyorsat (*bald* a régibb németségben s *bold* még a mai angolban is merészt, bátrat tesz; *swinde* a középfölnémetben a. m. erős, hatalmas). A német *fast* szó eredetileg azonos a *fest*-tel, s maga *fast* is még a középfölnémetben annyit tett mint ‚erős' és másod sorban ‚gyors' (*fast* és *bald* ma csak adverbiumok = ‚gyorsan, hamar'). A mi népünk is, legalább Dunán túl, a gyors hajtást rendszerint *bátor hajtásnak* mondja, s Budapesten is mondja az omnibusz-kocsisnak konduktora: »Hajtson bátran, kocsis, mer' külömben kiszállnak a vendégek.« — De magára a *gyors* szóra nézve is vannak adataink, melyek még többé-kevésbbé az ‚erős' alapjelentést mutatják. Ilyen mindenek előtt régi nyelvünkben a *gyorsalkodik* ige, mely a. m. erőlködik, iparkodik, buzgólkodik; pl. *Álnokságban*

---

[1]) Vámbéry: A Magyarok Eredete.

nagyobban gyorsalkodnak (Bornemissza: Énekek 219) stb. stb. Ilyenek továbbá a következő mondatok: Ez nehéz dolgot önnen maga egyedűl ily könnyen elvégezhette, de bizonyval nem emberi *gyorsasággal* [nem emberi erővel], sőt isteni bölcseségnek hatalmassága ez alázatos szolgának miatta mind ezeket megtökéllette (DomC. 180). Ez szent szűz szabadon meghagyá az fejedelemségöt, hogy egyebeknek *gyorsabban* szolgálhatna (,inkább szolgálhatna' ÉrdyC. 472). Az mi szívünk lelkünk *gyorsabban* és nagyobb kivánsággal ájojtozzék az mennyeiekre (558). Az isteni szolozsmán ne légy rest vagy kedvetlen, de erőltessed te testedet és lelkedet, *állj ékesen és gyarson* istennek és angyeloknak előttek (HorvC. 227). — Végre minden kétséget kizár a következő mondat értelme, melyet egy 1833-ban megjelent könyvben találunk: »Nem leszen szükségtelen, *hogy még gyorsabban is megrázogassuk* a szóban levő hasonlítást« (»A magyar nyelvnek fényre bocsátott ágozati«, czímlapján a szerző csak P. betüvel van jelölve). — Mind ezek után már most alig fogunk kételkedni, hogy *gyorsan fut* eredetileg a. m. erősen fut, *gyors láb* a. m. erős láb stb.

Sokszor azonban bonyolódottabbak az ilyen összehasonlító szófejtések, mert a szóba jövő nyelveknek mindegyike különféle hang- és jelentésváltozásokat hajthatott végre az illető szókon. Hogy e nehézségekről fogalmunk legyen, vegyünk szemügyre egy nagyobb szócsaládot a nyelvhasonlítás világánál.

Szít, czivakodik, szivárvány.

Ki hinné, hogy e három szó — három annyira különböző fogalom kifejezője — egy és ugyanazon tőből sarja-

dott? Pedig erőtetés nélkűl magyarázható mind a három egy alapígéből, mely legtisztábban a magyar *szív* vagy *szí* igében maradt fönn. Mielőtt azonban e három szóval foglalkoznánk, vessünk egy pillantást a *szív* igének egyéb rokonságára, mely elég tekintélyes és tanulságos.

Volt az ugor alapnyelvben egy ige, melynek alakja valószínűleg *sobo-* volt, s mely húzást jelentett. Az itt tárgyalandó szavak mind ezen alapigéből magyarázódnak; s ha az itt kifejezett képzeteket összehasonlítjuk azokkal, melyek a szintén húzást jelentő ugor *tegre-* ige származékaiban nyertek kifejezést (»A húz jelentésnek egy csoportja«, Szarvas, Nyr. III. 529.), akkor szép példáját látjuk ama jó gazdálkodásnak, melylyel a nyelv a legegyszerűbb eszközökből meg tudja teremteni az illő kifejezést minden képzetre s minden fogalomárnyalatra.

A *sobo-* igéből Budenz a rokon nyelveknek következő szavait magyarázza: 1. ezeket a cseremisz igéket: *šupš-* húzni, *pipka šupš-* pipát színi, *cizem šupš-* emlőt szopni; az erdei dialektusból: *šupšt-* (azaz **šupšed-*, még egy gyakorító képzővel) húzni, vinni, czipelni; 2) e vogul igéket: *sipg-* szopni, szívni, *šäk sipgi* emlőt szop; *sipgent* szopogat.

Ide számítható még az északi osztják *šep-* szopni, *šebîpsa* szopás; s talán a svéd-lapp *sūde-*, ‚harapni, csípni, (NyKözl. XII. 200., a gyakorító *-de* képzővel egy *sū-* azaz **suv-* vagy **sov-* tőből), ha ugyan csípés volt az eredeti jelentése; mert ezt a jelentést is a ‚húzás, tépés' jelentésre lehetne visszavinni, úgy, hogy végre a m. *csíp* ige — melyet a palócz kiejtés mély hangzókkal ragoz *(csipok, csipkod)* — ugor rokonaival együtt ugyanezen ugor *sobo-* igére menne vissza (Budenz 391. szám).

Magyar szavak közűl a következőket állítja Budenz az ugor *sobo-* igéhez:

I. a *szív* igét *(szívo-k)*. Ez tehát valaha huzást jelentett, úgy hogy, ha azt mondjuk, hogy *kiszíja vérét* vagy hogy a szivacs *magába szíja a vizet:* annyi mintha azt mondanók, hogy kihúzza vérét, s hogy magába húzza a vizet. A víz *beszívódik* a. m. behúzódik. *Elszívni a tésztát* Ormánságban a. m. széthúzni, elnyújtani (Tájszótár). Vitkovics (Munk. II. 102) azt irja: »*Összeszivódik szivem* és legirtóztatóbb szédelgés hasogatja a fejemet« = összehúzódik a szivem. — *Szívós* vagy *szivos* is tulajdonkép a. m. húzós, nyúlós. Kresznericsnél a *szívós tészta* »massa farinae d i d u c i se patiens,« s a *szívós vessző* »virga flexilis.« Igy a mordvin *targaj* ‚szivós' a *targa-* ‚húz' ige participiuma, tehát ‚húzós'; s a német *zähe* is a *ziehen*-hez tartozik. — A *szíjas* vagy *szijjas* is azonos a *szivós* szóval, csakhogy itt elveszett a *v* s aztán **szios*-ból *szíjas* lett közbeejtett *j*-vel. *Szíjas* is a. m. ductilis, flexilis (Kr.) és *szíjas vas* ferrum ductile (Pápai Páriz).

A *szív* igének a l a k j á b a n háromfélét kell megmagyaráznunk, ha az ugor alapalakkal *(szívo=sobo-)* egybevetjük: a *b* helyett beállott *v*-t, az *o* helyett beállott *i*-t, s végre az *i*-nek megnyúlását, mert van *szivok* is *szívok* is. Kezdjük az utolsóval. 1. A magánhangzó megnyújtása — ha csak nem elveszett hangok pótlására történik — ritka jelenség a magyarban s jóformán csak *v* előtt mutatható ki; ez az egy eset azonban egészen bizonyos: *lëvö, tëvő* helyett azt mondjuk *lévő, tévő; kilül* helyett *kívül; belül* helyett is néhol azt mondják *bévül*, és *fëlül* helyett *févül*. — 2. Az *o* hang *i*-re változása nem szabályos hangváltozás; hogy azonban nem lehetetlen, bizonyítják némely más

szavaink, melyekben az *o* szintén *i*-be megy át, pl. *gyolk* (ném. *dolch)* : *gyilk, gyilok ; csoport : csiport* (Nyr. I. 232) ; *csopor, csupor — csipor* (III. 524) ; *gyovonni-gyivónni* (III. 428) ; *szorgat* (Budenz 311. sz.) -- *czirgat* (II. 375.) ; ha nem emlitjük is azon számos eseteket, melyekben ez az *o : i* változás a második vagy harmadik szótagban áll be, minők *hamis, lapis, ojtivány, abrincs, kapinya, korcsila, alacsiny, alamizsna* stb. — 3. A mi végre a *b*-ből lett *v*-t illeti, ezt szabályos hangváltozásnak tapasztaljuk, ha az ugor szavak magánhangzóközi *b*-jét fölkeressük a megfelelő magyar szavakban. Ilyen eredete van p. a *levél* és *kevés* szavak *v*-jének is. Néha azonban az eredeti *b* helyett nem csak *v*-t, hanem *p*-t is találunk a magyarban. Igy van *hólyag* azaz **hovolyag* mellett *hupolyag* is, *gyúl* azaz **gyovúl* mellett a régi *gyapon*. S ép így találjuk végre *szív* mellett is *p*-vel s az eredeti *o* magánhangzó megőrzésével:

II. a *szop* igét, melynek jelentése a *szív* igéhez nagyon közel áll, csak hogy mindig szájjal való szívást, húzást értünk rajta, míg:

III. a *szip* alakot inkább az orral való szívásra alkalmazzák: *szipni*. Innen való az egyszeri szívást jelentő *szippant*. A Tájszótár szerint *szipat* is a. m. egy szippantás. Van belőle egy gyakorító ige is: *szipál* (Kreszn.) mint *dobál, ugrál ;* s ebből tovább képezve *szipál-kol* helyett *szipákol* (u. o.) ; továbbá a székely *szipog*, melyet a gyermekről mondanak, »midőn pityeregve s z í lélekzetet«. Hogy a *szip* igének is általánosabb jelentése volt, látjuk egy székely misztériumból, melyben még szájjal való huzást, szívást jelent: »*Szipják* - v o n j á k egymás piros vérit« (Nyr. VII. 427) ; továbbá egy udvarhelyi párbeszédből

»Nem ok nékű szipod a levegőt« (Nyr. IV. 81). — A *szipál* igével elemeire nézve egészen azonosnak kell tekintenünk:

IV. a *czipál* igét, melynek köz magyar alakja az eredeti *b*-vel *czibál;* csak hogy ezek már egészen mást jelentenek, mint *szipál,* t. i. hajnál vagy ruhánál fogva huzást, ránczigálást, tépászást. A szókezdő *cz* eredeti *sz* helyett gyakori (l. Nyr. VI. 447). A *czimbál, czimbáz* (Gvadányi), *czimpál* (Tájsz. Győr) mellékalakok a *csimbók, csemeszkedik, csimbelkedik* stb. szóktól kaphatták *m*-jöket. — Budenz joggal számítja ide még a magashangú

V. *czipel, czepel* igét, mely egyszerüen a. m. húz-von hurczol. *Czepelkedik, czipe(l)kedik* mellett van *szepelkedik* is (»erőlködik, törekszik« Nyr. II. 168), mely megint a *szepeleg, szepeg* mellékalakok jelentésével a III. sz. alatt említett *szipog* igével függ össze.

Már most az eddigiek mellé állíthatjuk még a czímben elsorolt három szót.

VI. *Szít* alakjára nézve a *szí* ige momentán származéka, minő pl. *köszön-t.* Jelentése pedig a húzás-ból fejlődött. Hiszen a helyett, hogy ‚*hozzá szít*' mondjuk is azt, hogy: *hozzá húz.* Az ebben rejlő észjárást könnyű kitalálni, csak összehasonlítás végett álljanak itt: *vonzódik hozzá, vonzó, er fühlt sich angezogen, sein herz zieht ihn hin; ragaszkodik hozzá, attachement* stb. Egyébiránt az egyszerű *szí* igével is találkozunk ugyanabban a jelentésben: »*Az ő szíve az enyémhez nem szí*« (Vitk.: Munk. II. 16). — A tűz-*szítást* is úgy lehet magyarázni, hogy tüzet húzunk a fából, mintegy kicsaljuk belőle. Innen a közmondás: *kiki a maga fazeka mellé szít,* azaz szítja a tüzet; s az átvitt használat: *szítani az elégedetlenséget, a pártütést.*

VII. *Czivakodik* és *czivódik* ép úgy vannak képezve

s ép úgy a cselekvésnek kölcsönösségét fejezik ki, mint: *verekedik, marakodik, gyülölködik, ismerkedik* és *csókolódik* stb. Alapszavok a huzást jelentő *szív* ige. S csakugyan mondjuk egészen olyan jelentéssel azt is, hogy *huzakodnak:* »*szüntelen huzakodnak együtt:* continuo inter se rixantur« (Kreszn.). Vö. *huza-vona, ujjat huzni;* és *visszát vonni, visszavonás.* A svédek is mondják: »*dragas om något*« valamiért húzakodni, czivakodni; »*dragas med döden,*« szó szerint: húzakodni (húzni magát) a halállal, küzdeni a halállal. Így van pl. a szláv nyelvekben is *tężiti, tęgnąti* ‚húzni, feszíteni' és *tęgati-sę,* ‚czivakodni.' S maga a mi *küzdeni, küszködni* igénk is etimologiája szerint szórul szóra annyi mint *huzakodni, czivakodni* (l. Budenz 79. sz.)

VIII. *Szivárvány* is csakugyan a *szív* igéhez tartozik, mint már régen gyanították.[1]) Csakhogy természetesen nem az *ár* (vizár) szó van itt a *szív* igéhez téve, mint némelyek magyarázták, hanem a *-vány* képzővel ugyanazon *szivár* igéből van képezve, mely a *szivárog, szivárkozik, szivárkodik* igék alapszava. *Szivár-* pedig *sziváĺ*-ból lett, ugy hogy elemeire nézve azonos a fönt említett *szipál* és *czibál* igékkel; van is még *szivárkodik* mellett rövidült magánhangzóval: *szivalkodik* (Ny. Közl. III. 13). — Hogy pedig a *szivárvány* csakugyan nem egyéb, mint s z i v á r g á s, bizonyítja az a tény is, hogy a *szivárvány* szó a kút

---

[1]) Szivárvány az, vége nyugszik messzi, messzi tengeren,
S a megürült fellegekbe szí fel onnan új vizet. — Arany: A gyermek és a szivárvány. Igy a gömörmegyei néphit szerint is. Az albánok kígyónak tartják a szivárványt, mely a földre jön vizet inni. A haussa-négerek vízivónak nevezik. A régi rómaiak is azt mondták: *bibit arcus, pluit hodie* (Plautus; l. Pott érdekes czikkét a szivárvány neveiről, Kuhn-féle Zeitschrift II. 428).

szivattyuját is jelenti, továbbá a borszivó hébért (l. Kreszn. és Nyr. II. 357). — Említést érdemel, hogy van *szovárvány* is és Molnár Albertnél *kiszovárkodom* (emano, dimano), tehát az eredeti *o* magánhangzóval. A Müncheni codex néhány helyén a *spongia* van *szovárvány*-nak fordítva, nyilván ugyanazért, a miért a nyelvujítás *szivacs*-nak keresztelte, mivel t. i. magába szíja a folyadékot.

Láthatjuk e példából, hogy ama hosszú idő alatt, mióta nyelvünk elvált rokonaitól, mennyi hang- és jelentésbeli szétágazás történt egy-egy ősrégi szónak származékaiban. Látjuk tehát azt is, hogy az ilyen több nyelvre kiterjedő fejtegetésekben legtöbbször szó sem lehet oly nagyfokú biztosságról, a minőt a nyelvtörténeti etimologiával érhetünk el. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az összehasonlító szótáraknak igen sok magyarázata el szokott avulni aránylag rövid idő alatt, s még olyan lelkiismeretes és módszeres munkában is, minő a mi »Magyar-Ugor Osszehasonlító Szótárunk,« egy csomó olyan szófejtésre mutathatunk rá, mely mai tudomásunk szerint nem állhat meg. Ilyenek — a fönt tárgyalt *andalog* igén és társain kívül — a következők:

Kéd, ekkédig (L. Magyar Kötőszók I. 140. jegyzet).

Kotródik nem tartozik a ***kótorog*** (s a zürjén *kotral-* igéhez), hanem egyszerüen a ***kotor*** ige származéka; az utóbbi maga is előkerűl ugyanabban a jelentésben, továbbá a rokonértelmű ***vakar*** és ***vakarodik*** is (pl. Kotorj: apage, Calep. Kotorj, vakarj tova: apage, Major: Szót. »Vakarj innen: takarodgy, vakarodgy, kotródgy, kotorj« SzD. Elvakarodni, Mikes. L. még Tájsz. *vakarodni).*

Korhad nem a ***kor*** származéka (l. itt fönn 188. l.).

Köldök ugorsága nagyon kétes a csagataj és tob.-tatár ***kindik*** miatt, mely ugyanazt jelenti s hangjaira nézve majdnem teljesen megfelel. (A ***köldök*** alatt összeállított szókhoz nem tartozhatik a végül említett osztják ***kila*** és zürjén ***köl'*** sem, mert ezekkel egyező

jelentésben a finn nyelvben *kuli*, a svéd-lappban *kuélje* van, a melyek tehát nagyon meg vannak különböztetve hang és jelentés tekintetében a finn *kieli* és a lapp *kiäla* szótól. Ellenben a *köldök* alatti ugor szók nagyon közel állnak hangra s értelemre a *telek* alatti szókhoz !)

Kurgat csak kis vidéken élő tájszó s alig régi alak, hanem valószinüleg csak újabban módosult a *kerget* igéből, még pedig a *kurjogat* belekeveredésével, mert tényleg lármával járó kergetést jelent (Jászberényben, hiteles szóbeli értesítés szerint).

Kutya codexeinkben még nem fordúl elő (csak *eb*), ellenben megvan nyelvünknek déli szomszédaiban (az albánban, olaszban, horvátban, l. Nyr. XII. 197), s így ugor volta több mint kétes.

Görbe : e szóra nézve Miklosichnak lesz igaza, mert XVI. századi emlékeinkben még csakis görbe h á t ú t jelent.

Hajlék inkább *hajol* mint a *hál* ige származéka.

A *hegy*, *hév* v. *hő* és *hisz* szókról l. Nyr. XII. 296. 297.

A *hely* és *hoz* szókról uo. 389.

Gyülöl : az egyeztetésnek gyöngéjéről l. Nyr. XII. 345. Ugyanott elfogadhatóbb magyarázat van.

Zömök : szláv eredetűnek bizonyította Szarvas : A Nyelvujításról 11—13. (Nyr. X. 57.)

Sarabol : kétségkivül a német *schrapen*, *schrapeln*.

Csatangol, *csatólál* csak újabban keletkeztek a *csatázik* igéből, l. Nyr. XVIII. 6.

Nehéz : **lege*-féle alapszóból nem magyarázható, mert az *l : n* hangváltozás szó elején csak dissimilatio esetében lehetséges, mint *légely : négely* (*nám* nem *lám*-ból lett, hanem vagy *no* + *lám* kombinálásából vagy *no* + *ám*, *ni* + *ám* összetételéből).

Büszke : a *bűz* származékának bizonyult Nyr. XVI. 555.

Maga, *demaga* (631. sz.) valószinűleg azonos a *maga* névmással, l. Magyar Kötőszók I. 195.

Még valószinüleg a *ma* származéka, l. uo. 94. 95.

Radó a *ruha-radó* kifejezésben alig lesz más, mint a *Radó* tulajdonnév, mert ugyanabban az értelemben *ruha-rézmán*-t is mond a nép s az utóbbinak második tagja a *Rézmán* név.

A *rag* szó, melyben Budenz a *rajt* alapszavát látta (646. l.), nem tetőt jelent, hanem szarufát, és szláv eredetűnek bizonyúl, l. Nyr. IX. 555.

Lurkó nem tartozik a finn *nuori*-hoz, hanem a latin *lurco* átvétele.

Éh, *éhes* *h*-ja nem felelhet meg az eredeti *ng*-nek, melyet Budenz egyeztetése föltételez; vö. az itt fönt adott magyarázatot.

Erő egyeztetése nagy hangtani nehézségekbe ütközik; különben is alkalmasint török szó, l. Nyr. XII. 493.

Est nem választható el a *nap-eset*-től (l. ezt a Nyelvtört. Szótárban); a finn *ehtoo* stb. úgyis valószinűleg germán eredetű.

Old, *ollik* nem tartozhatnak egybe az *n*-es alakokkal, l. Nyr. XII. 494.

Viszont, igaz, ugyanazon munkának sok más egyeztetését további hathatós okokkal lehet támogatni. Hogy pl. a *kéreg*-nek alapszavát a vogul *kēr,* mordvin *ker* stb. őrizte meg, bizonyítja a régi szótárainkban följegyzett *agykér* és *haskér.* Hogy a *készt, késztet* igének egy *készni* ige szolgált alapjául, azt fényesen bizonyítják nyelvemlékeink, melyekben meg is van ez az ige ‚készteni, késziteni, készítni, jelentéssel; de bizonyítja ez a ritka kifejezés is: *kísztekedvére* (Nyr. II. 310. III. 539). — A hártyát jelentő *szirom* és *szirony*-tól külön szónak vette Budenz a hókéreggel egyértékű *szirom, szirony* szót, s ezt ‚hókéreg‘ és ‚dér‘ jelentésű ugor szókkal egyeztette. Hogy mennyire igaza van, bizonyítja a következő két adat, mely már értelménél fogva sehogy sem férne össze a virágszirommal: »*szilogy:* h ó d a r a, eszékvidéki szó« (Tájsz.); »*sziroty:* dara eső, dunántúli szó« (Nyr. V. 228 [1]). — Budenz fölvette, hogy a *bő, bőv, bév* szó *v*-je *l*-ből fejlődött (úgy, mint pl. *kilül, kívül, belül: bévül),* hogy tehát e szó régebben *bél*-nek és *böl*-nek hangzott; és íme előkerült a régi nyelvemlékek-

---

[1]) A ‚hártya‘-féle *szirony, szirom, szirmos* szókhoz vö. ezeket a mordvin szókat: *śorma,* ‚streifen, runzelig werden‘; *śormams* ‚streifung‘, s ezt a finn szót: *horma* ‚falte, runzel‘.

ből is ez az alak: *bwlseggel* (Pozsonyi codex), s az oláh nyelv, mely ezt a szót nagyon régen átvette, maiglan megőrizte az *l*-es ejtést: *bel'ug, bil'ug.* Ilyen példát még többet lehetne idézni, melyek fényesen igazolják az összehasonlító módszernek megbizhatóságát, föltéve, hogy a kellő óvatossággal és körültekintéssel alkalmazzuk.

Végre a rokon nyelveken kívül fölvilágosítással szolgálnak gyakran azok az idegen nyelvek, melyekkel a miénk élete folyamában érintkezett. Az ilyen egyeztetésekben azonban az eddigi szempontok mellett különös súlyuk van még a műveltségtörténeti okadatoknak. Mindig meg kell gondolnunk, az egyes szókra, illetőleg fogalmakra nézve melyik nyelvből való átvétel valószinűbb azon nemzetközi érintkezések szerint, melyeket a történetből ismerünk. Ha pl. egy nyelvészünk a *kalmár* szót a svéd *Kalmar* város nevéből származtatta, a melyből állítólag kereskedők jártak az ősmagyarok volgamenti lakhelyeire: mindjárt fejünket csóváljuk, s nagyon is hihetetlennek fog látszani, hogy az északkeletről jött honfoglalók svéd szót hoztak volna magokkal a svédektől oly távol eső őshazából. Sokkal egyszerűbb a német *kramer*-ból való származtatás, a kitől a *fontot, messzelyt* kaptuk sok más kereskedelmi műszóval egyetemben *(pfund, mässel; kramer*-ból szabályos hangváltozásokkal lett a nyelvemlékekbeli *kalamár* s ebből a mai *kalmár).* — Szintén fejcsóválással kell fogadnunk egy történetirónk véleményét, hogy a szerinte erdélyi *bibelődik* ige az Erdélyben annyira dívott franczia nyelvből ragadt meg s a franczia *bibelot, bimbelot* származéka, mely apró játéktárgyat jelent. A főuri társalgásnak egy olyan szava, melyre a néppel való érintkezésben soha sincs szük-

ség, nem is hatolhatott a nép nyelvébe. E mellett alig van szükség a nyelvészeti okokra: hogy a franczia szó főnév, míg a magyar szó ige; hogy a magyar szónak sok más alakja is van s nem csak a mai népnyelv használja más vidékeken is, hanem másvidéki régibb íróink is. [1])

Sok nehézséget okoz az idegen szók megállapításában a hangalaknak, sőt a jelentésnek is gyakran tetemes változása (az utóbbiról l. fönt 150. l.). A mi jelesen a hangtani szempontot illeti, az átvevő nyelv az idegen s szokatlan hangcsoportokat a hozzájok hangzásra leghasonlóbb honiakkal helyettesíti, midőn pl. a magyar kiejtésben a német *schildwach, pfund* szókból *silbak, funt* és *font* lesz, a szláv *golębu, vrana* szókból *galamb, frànya* lett stb. stb. Sokszor pedig az idegen szó még nagyobb átalakulásokat szenved, a mennyiben véletlen jelentés és hangzás dolgában egyes honi szókhoz hasonlít, s az átvevő nyelv ezeket a szókat bele magyarázva egészen átidomítja a szónak eredeti hangalakját. Ilyen népetimologia volt, midőn a *lodovércz (lidércz)* szót átvéve a *lud* és *vér* szókat olvasták bele s *ludvércz*-nek *luczvér*-nek ejtették (az utóbbi talán *Lucifer*-ből). A *ludvércz*-nek közvetetlen forrása a szláv nyelvekbeli *latoper, letoper,* mely már maga is népetimologia, a repülés fogalmának belekeverésével lett a *netopir,*

---

[1]) *Bibirkál* Czeglédinél XVII. száz., *bibirkél* Vajdánál XVIII. sz., *babirkál* Zvonarics XVII. sz., *buborkál* Lépes XVII. sz. (l. Nytört. Szót.) — *Bibelődik* Csallóköz Nyr. VIII. 93. *bibog* uo. I. 231. *bibirkél* és *bibelődik* Debreczen VII. 91. 137. *bibergél* Orosháza VI. 133. *biberész* Somogy VIII. 431. *bibeleg* Moldva IV. 142. — Ide tartozik még *babrál;* továbbá *bábolódik* Bihar VIII. 379. — Vö. még *begyülődik* Balaton vid. VIII. 92. és a *lebeleg, nebeleg* igéket, melyek befolyással lehettek a *bibeleg* alakra. — L. még a *kell hogy*-féle állítólagos székely gallicizmusról fönt I. 135. l.

netoper-ből. Az utóbbi a görög *νυκτόπτερος* átvétele s a maga részéről a mi *denevér*-ünk forrása, úgy hogy a *denevér* s a *lidércz* egyazon eredetinek képviselői! (L. e kifejezésekről Edelspacher czikkét Nyr. V. 151. s vö. uo. 324. A népetimologiára más példák fönn I. 21. II. 181. l.).

Csak egy példát lássunk bővebben: a hangtani s műveltségtörténeti szempontból érdekes *zománcz* szó eredetét.

Zománcz = Émail.

A magyar *zománcz* szó — melyet utóbbi időben műtörténeti irodalmunk annyiszor emlegetett — nem csak jelentésre, hanem hangtestére, eredetére nézve is szőröstül bőröstül azonos a franczia *émail* szóval.

Ez az állitás elég meglepő lehet arra nézve, a ki a két szót csakis mai alakjában veti egybe. Mindazáltal már a »Magyar Nyelv Szótára« szerkesztőiben a *zománcz*-hoz valamivel jobban hasonlító többi román-nyelvi szavak azt a gondolatot keltették, hogy a mi szavunk is onnan vette eredetét. A zománczról szóló czikkükben azt irják, hogy: »Idegen eredetü szó. A források lehetnek az olasz *smalto*, régi franczia *esmail*, *esmal*, provençal *esmant*, középlatin *smaltum*, *esmalctum*. Legközelebb áll hozzá a provençal *esmant*. A Dankovszky felhozta szláv *zamazanec* és *zámázka* Miklosichnál és Jancsovicsnál nem fordúlnak elő.« A *zamazka* ‚kitt' szót már Gyarmathy idézte a *zománcz* magyarázatára (Affinitas 319), csakhogy *zamazka*-ból nem válhatott volna *zománcz*. A *zamazanec* szót pedig, úgy látszik, csak Dankovszky faragta a szláv *maz* »máz« szóból, hogy így a *zománcz*-ot megfejtse. De ha *zamazanec* a

velünk érintkező szlávoknál sohse volt használatos, világos, hogy nekünk sem adhatták ők.

Azonban a román származtatásnál is nem egy bökkenőn kell még túltenni magunkat. A provençal alak az ő *n*-jével hiába áll legközelebb a mi szavunkhoz, a Provence-ból mi hozzánk nagy az út, s ezt az útat, kérdés, hogyan tette volna meg a *zománcz*. Ha a közbeeső nyelveken át, akkor ezekben is meg kellene találnunk az *n*-et, pedig nem találjuk egyikben sem. Az egyik bökkenő tehát mindenesetre az, hogy az *l* nincs meg a magyarban. A második az, hogy a *zománcz*-nak *c*-jét a román nyelvekben hiába keressük, a magyarnak pedig nem lett volna oka a szóvégi *t* hang elváltoztatására.

Ezt a második nehézséget elháríthatjuk, ha utána járunk a román alakok eredetének. A *zománcz* nevét az összes román nemzetek a germán népektől vették, ámbár most magok a germánok a francziáktól visszakapott alakban használják a szót: németül *émail*, angolul *enamel (= en-émail)*. Az idézett alakok mindnyájan a német *schmelz* szó mássai, mely az olvasztást jelentő *schmelzen* ige származéka és rokona a zsirt és vajat jelölő *schmalz* szónak. A *schmelz*-ben már megvan a *c* hang, melyet mi keresünk, s ha még tekintetbe veszszük, hogy a német szónak eredeti alakja **smalti* volt, akkor meg van magyarázva a román nyelvek *t*-je is, a franczia alak *i*-je is.

A magyar szó eredetijeül tehát fölvehetnénk egy középfölnémet dialektikus **smalz* alakot, noha a német szótárakban csak *smelzi* és *smelz* van idézve. De megmaradt még az első helyen fölvetett kétség, vajjon a mi *n*-ünk nem teszi-e lehetetlenné ezt az egyeztetést.

Szerencsére van néhány nyelv, mely megint a magyar-

ból vette át e szót, s ezek a nyelvek jó útra terelnek, hogy kitűzött czélunkat elérhessük. Verancsics 1587-ben megjelent szótárához érdekes függeléket csatolt ilyen czímmel: »Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt«; érdekes csak azért is, mert a mi *huszár*-unknak a déli szláv *gusar*-ral való azonossága már ott is föl van véve. Vett azonban föl Verancsics e jegyzékbe néhány olyan szót is, mely nyilván a magyarból ment át a déli szláv nyelvekbe, nem pedig onnan a miénkbe. Ilyenek ezek: *lupes : lopó, lupeschyna : lopás ; rovas : rovás ; bir : birság ; küp : kíp (kép),* persona; *varos : város ; ruszag : orszag.* A mint ezt a lajstromot nézegetjük, ott találjuk ezt is: »*xomalcze : xomancz*«, azaz »*žomalce : zsománcz*«. Hogy ilyen *zs*-n kezdődő alak csakugyan volt a magyarban, bizonyitja a CzF.-féle szótár is. Ha meggondoljuk, hogy ebben az átvett szóban a magyar ajak ép úgy könnyítette közbeszúrt mássalhangzóval a szókezdő hangcsoportot, mint a *smikû*-ból lett *zomok,* a *smêt*-ből lett *szemét,* a *smack*-ból való *szamat, zamat,* a *schnur*-ból vált *zsinór* szóban s más efféle szavakban, hogy ellenben a szláv ajaknak semmi szüksége a járulék hangra: átláthatjuk, hogy ez a szópár is azok közé tartozik, a melyekre nézve magyarból szlávba való átmenetelt kell fölvennünk. Csak az különös, hogy ez a szópár Verancsics szótárában tojás-sárgáját jelent. A dalmát nyelvben csakugyan ezt a jelentést vette föl a szó, és a mai horvátban is azt jelenti *žumance* (v. *žumanca i ceta)* és *žumanjak.* S a műtörténet meg is magyarázza e jelentésbeli átvitelt, illetőleg metonymiát, a mennyiben arról értesít bennünket, hogy a *zománcz* nevű mázat mindig tojás sárgájával szokták fölrakni (l. Ballagi A. jegyzeteit Archaeologiai Értesítő, új f. III. 382).

De a magyar szónak Verancsics csak tévedésből tulajdoníthatja e jelentést, melynek különben sehol sem leljük nyomát.

A horvát *žumance* már a magyar *n*-es alak átvételét mutatja; a *žumance* végtagjában a horvát népetimologia a szokott kicsinyitő képzőt látta, s ez okozhatta a más deminutiv végzettel ellátott *žumanjak* keletkezését.

Van még egy nyelv, mely a magyarból kapta e szót: a rumun nyelvben ugyanis *smalc* van és *žumalc*, s az utóbbi kétségkívűl ugyanabból a magyar *zsomálcz*, *zomálcz* alakból lett, melyről már a dalmát *žomalcz* alapján is okvetetlen föl kell tennünk, hogy nyelvünkben megvolt valamikor. És valóban megtaláljuk néhány régi oklevélben a követelt *l*-es alakot. Egy 1582. évi iratban pl. Károlyi Anna hozománya jegyzékében ez áll: »egy *zomalczos* keowes ezüst eö« (azaz *ö* = öv, Radvánszky: Magyar családélet II. 57. l.; így egyebütt is többször, l. Ballaginál az id. h.).

A magyarban tehát az *l*-es alak az eredeti. Az *l* *n*-re változott, mint egyéb esetekben is, főleg foghangok előtt; pl. *förhéncz* Tájsz. e h. *förhélcz*=*felhércz*; *mihent, mihánt, mihenst* e h. *mihelyt, mihelyest*; *süldisznó* h. *sündisznó*; *haldokol* h. *handoklik* (Göcsejben, Nyr. VI. 228); *innen(t), onnan(t)* e h. *innel(t), onnal(t)*; *fëlcsër* h. *fëncsër*; *szökdé(l)csel* **ugrál-csol* h. a székely *szökdéncsel, ugráncsol* stb. Az *n* hangra nézve említett provençal alak csak véletlenül találkozik a miénkkel.

A német **smalz, schmelz*-ből való származtatást megerősíti még két kifejezés, melyet régi irodalmunkban találunk, s melyben a *zománcz* szó nem is zománczot jelent, hanem olvasztást, mint a német *schmelzen*. Az egyik: *zománcz-ezüst* = geschmelztes silber; a másik: *zomán-*

czoló v. *zománczozó kemencze* = schmelzofen (Ballagi A. id. h.).

Az eredmény tehát kétségtelen. Ámbár a *zománcz* és *émail* szavakban ma csak az egy *m* hang azonos, átláttuk, hogy családfájok egy tőről hajtott és csakis a fokozatos hangbeli változás adta rájok idővel azt az álarczot, melyet a különféle nyelvek összehasonlításával sikerült lefejteni rólok, hogy közös eredetöket megismerjük.

Ném. **smalti* { : fr. **esmalti* : **esmailt* : *esmail* : *émail*.
: ném. **smalz* : magy. *zomálcz* : *zománcz*. }

Az idegen szóknak egyenes átvételén kívül vannak olyan esetek is, hogy különféle módon elegyülnek a honiakkal (s ide tartoznak voltaképen a népetimologia esetei is). A *pukkad* ige pl. — ámbár erre nézve más magyarázatunk is van (l. fönn 77. l.) — keletkezhetett volna a *fakad* igéből úgy is, hogy emez a szláv *pukati* igével vegyült (ebből átvettnek tartja Miklosich, de ez képzésénél fogva lehetetlen). Hogy mi a *szem* szót átviszszük a buza m a g jelentésére s aztán tovább *egy szem babot, egy szem cseresznyét* is mondunk, valószinüleg az okozta, hogy a honfoglaláskori szlávok a magot általában így nevezték : *sêmę* (= latin *semen*, ném. *samen*, litv. *semû* ; az utóbbinak eredetibb **sêmen* alakjából való a finn *siemen)*.

Ide tartozik az az érdekes jelenség, melyet már tárgyaltunk (—. l.) : hogy különösen a honi nyelven beszélő idegenek számos kifejezést szó szerint lefordítanak s az ilyeneknek nagy része meg is honosúl a nyelvben. Lássunk erre egy pár további példát. [1])

[1]) Ismét más példákat l. Ásbóthnál : Az ószlovénból fordított egyházi kifejezések, Nytud. Közl. XVIII. 393. és Kúnosnál : Fordított

A *himlő* szó megmagyarázódik ugyan a magyar *himl-ik* igéből, mely Göcsejben él még (»*himlik a föld*«, mikor szántják), s melynek származékai a köznyelvi *hint*, az ormánsági *himlel* s a Bécsi codexben olvasható *himletik* ige és *himlet* főnév. E szerint *himlő* tulajdonkép az, a mi elhimlik, elhintődik vagyis el van hintve az ember testén. Hogy azonban e szó nem önként keletkezett a magyarban, hanem szláv kifejezésnek ősrégi forditása, ezt nagyon valószínűvé teszi az a körülmény, hogy mind a déli, mind az északi szlávságban, jóformán az összes szláv nyelvekben megvan a himlőnek ugyanazon észjáráson alapuló kifejezése: ószlovén *osŭpa*, újszl. *osipa*, horvát *osipce*, bolgár *sipanica*, szerb *osip*, rutén *vi-spa*, tót *osypky*, vö. ószlovén *supati* ‚spargere', tót *osypat'* ‚elhinteni, kiönteni' stb.

A *kezes* melléknevet »mondják állatról, mely szelid vele-bánás által kézhez szokott, a hozzá-nyulástól nem fél« (CzF.). Kérdés, hogy a mi nyelvünk magától alkotta-e ezt a kifejezést, mert a nálunk divó német népnyelv ugyanolyan értelemben szintén az mondja: *ein handiges pferd*, s az olasz is így jelöli a szelid, engedékeny embert: *un uomo alla mano*, ez pedig valószínűleg csak a latin *mansvetus* átalakítása, mely szóról szóra kézhez szokottat jelent.

A térdnek finn neve, *polvi*, egyúttal nemzedéket, emberöltőt is jelöl, s ezt a metaforát meg is lehet magyarázni úgy, hogy az egymást fölváltó nemzedékek megannyi íznek vagy fordulatnak vannak képzelve (l. Nyr. IV. 30), a mint

---

népetimologiák, uo. XVII. 303. Továbbá Schuchardtnál: Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches 95. 96.

hogy Pott szerint régi germán szokás a rokonsági fokokat a testrészekhez hasonlítani (Zeitschr. für Völkerpsych. XII. 161). Azonban a finn *polvi* valószinűleg idegen kifejezés forditása volt. A régi germánságban ugyanis, mely a finn szókincsre oly nagy hatással volt, a térd neve egyúttal nemzedéket is jelentett (ó-északi *kné*, angolszász *cneo* ‚knie', ‚geschlecht'. [1]) — Különös, hogy a magyar népnyelvi közlemények közt is találunk egy olyan jelentésű adatot, mely a *térd* származékának látszik: »*tergyelík:* rokonság« (Somogyban, Nyr. III. 221. a *térd*-nek is van ilyen tájdivatos ejtése: *térgy).*

Néha persze nehéz elhatározni az efféle kifejezésekre nézve, melyik nyelvben keletkeztek s melyikben fordítások. Igy pl. a *kikelet,* melyet fönt magyaráztunk (— l.), megtalálja párját a karintiai szlovénoknál s a stiriai németeknél *(»vigred«, »auswärts«)* s nem volna lehetetlen, hogy ezek fordították le a mi szavunkat. Igy van az *ökörnyál* vagy *bikanyál* nevű őszi szálaknak ugyanilyen német nyelvjárási nevök: *oxengâwa' (ochsengeifer,* Sitzungsberichte der Akad. Wien XXXI. 285). A magyar *pofleves*-re emlékeztet élénken a stiriai *prügelsuppen,* mely verést jelöl (Rosegger: Heimgarten IV. 393).

---

[1]) Hogy ez a Pott említette esetek közé tartozik-e, az kérdés. Mások véletlen homonymiának tartják, mert mind a két jelentésű *kné*-nek megvannak szabályos megfelelői a többi árja nyelvekben: vö. lat. *genu* és *genus*, görög γόνυ és γένος; a *genos* szó pedig szabályos származéka a nemzést jelentő *gen* gyökérnek *(gi-gn-o)*.

Irodalmi tájékozás.

Müller Miksa: Az etimologia elveiről (Újabb Fölolvasások a Nyelvtudományról, Bpest. 1876. VI. fölolv.)

Hermann Paul: Principien der Sprachgeschichte, 2. Aufl. (Halle 1876.) — Több fejezete foglalkozik a szófejtéssel; különösen érdekes a XIII. »*Verschiebungen in der gruppierung der etymologisch zusammenhängenden Wörter.*

Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár (l. fönt 103. l.)

Számos tanulságos és fontos szófejtés van Budenztől, Szarvastól s másoktól a Magyar Nyelvőr összes köteteiben.

A meghonosult idegen szók irodalmát l. fönn I. 140. l.

*

Tanulságos általános fejtegetések s részben nyelvünket is érdeklő szómagyarázatok vannak a következő munkákban:

Georg Curtius: Grundzüge der Griechischen Etymologie 4. Aufl. (Leipzig 1874). — Főleg a bevezetés elolvasása ajánlatos: *Grundzüge und hauptfragen der griechischen etymologie (begriff und gränze der etymologie; unterschätzung und überschätzung der gleichbedeutung; allgemeiner gang der bedeutungsentwicklung, an beispielen gezeigt; hülfsmittel zur auffindung der grundbedeutung; analogien des bedeutungswechsels; etymologie seltner wörter, der eigennamen* etc.)

Friedrich Kluge: Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache (Strassburg 1883.) — A bevezetés világos és tanulságos műveltségtörténeti áttekintést ad. Azonfölül érdekel bennünket a nyelvünkben meghonosult számos német szó eredete.

Friedrich Diez: Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen 4. Ausg. (Bonn 1878.) — A rövid, de rendkívül érdekes bevezetésen kivül különösen fontos ránk nézve az olasz szók magyarázata, jelesen azoké, melyek részint közvetetlen, részint déliszláv közvetéssel átjöttek nyelvünkbe.

Franz Miklosich: Etymologisches Wörterbuch der Slavi-

schen Sprachen (Wien 1886). — Meg is említi rendszerint az illető szláv szóknál a velök egyező magyar szókat.

*

K. G. Andresen: Über Deutsche Volksetymologie (Heilbronn).

Kúnos Ignácz: Népetimologia a természet országában (Magyar Nyelvőr 1883.) — A helynevekben levő népetimologiáról (uo. 1884. 1885.) — Fordított népetimologiák (Nyelvtud. Közlemények XVII.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

A ragozás.

In der Wirklichkeit wird die Rede nicht aus ihr vorangegangenen Wörtern zusammengesetzt, sondern die Wörter gehen umgekehrt aus dem Ganzen der Rede hervor.

W. v. Humboldt.

(Ragos alakoknak keletkezése. — A magyar igeragozás. Az alanyi személyragok. A tárgyas személyragok. — Az ikes ragozás története. — Az igemódok és idők képzése. — A névragozás. Az egyes névragok és ragcsoportok története. Helyragok, módragok, okrag, időragok, tárgyrag. — A névragozásnak általános története az ugor alapnyelvtől mai napig. Enklitikus elemek. Birtokviszony a főnév s a névutók és újabb ragok között.)

Ha már a szóképzési alakok megértésében a mondatból kellett kiindulnunk, még inkább szükséges ez a szóragozás tárgyalásában, mert a ragozás alakjai folyvást és kizárólag arra a czélra szolgálnak, hogy mondatbeli viszonyokat jelöljenek meg. A ragok épen abban különböznek a képzőktől, hogy míg emezek a fogalmakat módosítják, amazok a mondatbeli vonatkozásokat fejezik ki, a fogalmaknak egymáshoz való viszonyait. S ha már a szóképzésben az ige és névszó különbségét találtuk legfontosabb osztó alapnak, még világosabb és szükségesebb ez a ragozás terén. Hisz magának a mondat szerkezetének is ez az

15*

alapja: a mondatnak fő része az állítmány, mely voltaképen mindig ige, a többi rész mind kisebb-nagyobb függésben van az igétől, s ezek a névszók. A ragozást tehát két részre kell osztanunk: igeragozásra és névragozásra, s azt tapasztaljuk, hogy nemcsak nyelvérzékünkben válik erre a két részre, hanem magokban a ragozási alakokban, s nemcsak a mi nyelvünkben, hanem más nyelvekben is. [1])

Mielőtt azonban a mai szóragozást tárgyaljuk, szólnunk kell a ragozásnak eredetéről. A nyelvtörténet s a nyelvhasonlítás azt bizonyítja, hogy a ragos alakok rendesen szintúgy összetétel útján keletkeztek, mint a képzős alakok.

Már említettük egyszer ezeket a régies csángó és göcseji szólásokat: *Hány órakor vagyon? Reggelkor lön. Vagyon-e már uzsonnakor?* Ezek azt mutatják, hogy a mi *-kor* ragunk nem egyéb mint a *kor* főnév, mely eredetileg összetételt alkotott az *óra* szóval vagy más időjelölő névszóval.

Az osztrák-német nyelvjárásban az ige többes második személye egy *s*-szel többet mutat, mint az irodalmi

[1]) Vannak nyelvek, minők pl. a mordvin s a szamojéd, melyek a névszói állítmányt személyek szerint változtatják; pl. mord. *akša* fehér: *akšan* fehér vagyok, *akšat* fehér vagy, *akša* fehér stb; *ava* asszony: *avan* asszony vagyok, *avat* asszony vagy, *ava* ő asszony stb. Ezek azonban vagy úgy keletkeztek, hogy a névszó a segédigével olvadt össze, vagy úgy, hogy a névi állítmány követte az igazi állítmány vagyis az ige analogiáját. Vö. nyelvünkben *szabadjon, szabadna* e h. szabad legyen, szabad volna. — Már furcsább a védai zanszkritnak ez a kifejezése: *bhavati-taram*, szó szerint van-abb, azaz ‚ő inkább van olyan, ő inkább az' (vö. magy. *kárabb* e h. nagyobb kár, inkább kár).

nyelvben: *ös seits, ös kummts* e h. *ihr seit, ihr kommt,* vagytok, jöttök. Az az *s* nem egyéb, mint az *ös* névmás. *Seit ös da? kummt ös mit?* (itt vagytok? velem jöttök?) ezek összevonva így hangzanak: *seit's da? kummt's mit?* Ez a szórend és ez az összevonás olyan gyakori volt, hogy az *s* lassankint elválhatatlanul egyesűlt az igével, úgy hogy most *-ts* a többes 2. személy osztrák ragja. Az 1. személyű *wir*-ből lett az osztrák *mir* s hangsúlytalanul *mer*; ez is egyesűl az igével s pl. *san mer, haben mer* helyett azt mondják: *sammer* vagyunk mi, *hammer* birunk mi. Ez még nem vált ugyan személyraggá, a német nem mondja még: *mir sammer,* de ismeretes dolog, hogy a cseh, mikor németül tanúl, ezt a *mer*-t is személyragnak érzi s azt mondja: *me samme* vagyunk, *me kummeme* jövünk, *me hamme* birunk.[1]) S az összehasonlító nyelvészet fölötte valószinűvé tette, hogy a személyragok mindenütt így keletkeztek.

Vannak azonban itt is egyes esetek, a minőket a szóképzésben láttunk, hogy nem összetétel, hanem ráértés útján keletkeznek a viszonyitó elemek, a ragok. Igy pl. a latin *legimini*-féle szenvedő alakban a *-mini* kezdetben nem volt személyrag. Valamikor a latin igének a szenvedő alakban többes második személye ilyenformán hangozhatott: **legitur* (gyüjtettek, ihr werdet gesammelt). Ez azonban teljesen egybeesett az egyes 3. személyű *legitur* alakkal, s így gyakran félreértésre adhatott alkalmat, azért körülirták ilyen módon: **legimini estis.* Ez annyi volt, mint a görög λεγόμενοι ἐστέ, vagyis gyüjtve vagytok, ihr seit gelesen, tehát a *-menos*-képzős folyó-cselekvésű szenvedő ige-

---

[1]) L. ezekről s más effélékről (olasz nyelvjárásokból is) *Schuchardt: Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches* 101. 102.

név maradványa a latinban. E körülirás alkalmazására a mondott okból legtöbb alkalom volt a többes 2. személyében, azért utóbb az *estis*-t nem is kellett kitenni, úgy is erre a személyre értették. Végre az egyszerű *legimini* szónak, úgy mint a többi igealaknak, a végét valóságos személyragnak vették, s ilyen értékkel átvitték más időkbe és módokba is, vagyis a *legimur: legimini* mintájára keletkeztek *legemur: legemini, legamur: legamini* stb.

Ha a magyar igeragozást veszszük szemügyre, itt is világos a legtöbb alanyra mutató személyragnak a személynévmásokból való eredete.

Az első személynek *k* és *m* ragja közűl mindenesetre az utóbbi a régibb, s ámbár elüt az *én* névmásnak mai alakjától, de a rokon nyelvek szerint kétségtelen, hogy az 1. szem. névmás eredetileg *m*-en kezdődött — a mint hogy a többes szám maiglan *mi* — s hogy a névmásnak ez a kezdőhangja maradt fönn az *m* ragban.[1]) A *k* valószinűleg valami nyomósító járulék, mely idővel elnyomta az előtte álló *m*-et. A föltételezhető **iromk, *ironk* alakból ugyanakkor lett az újabb *irok*, mikor a **fong*-ból *fog*, az **emb*-ből *eb*, az **and*-ból *ad* lett.

A második személynek *sz, l* és *d* a ragjai. Az *sz* az iktelen s a tárgyatlan ragozásnak is csak a jelen idejében szerepel s a vele párhuzamos *-and*-féle alakban: *irsz, irandasz.* — Az *l* és *d* közűl pedig nyilván a *d* az eredetibb hangalak, mert az rendes hangváltozás nyelvünk-

[1]) A legközelebbi rokon nyelvben az 1. szem. névmás magánhangzón kezdődik ugyan, mint a magyar *én* (északi vogul *äm*, déli vogul *am*), de a többiben mindenütt *m*-et találunk az elején: osztják *meñ*, cseremisz *meń, mińi, möń*, finn *minä* stb. — Az 1. szem. igealaknak a rokon nyelvekben *-m, n* van a végén, l. fönt I. 71. l.

ben, kivált ragokban s képzőkben, hogy az ugor *d l*-re változik (l. I. 74. l.). A *d* megvan a névszók birtokos személyragjában is: *házad, véred;* s megvan a rokon nyelvekben is, pl. *tudod* (és ‚tudsz'): votják *todod*, észt *tunned* (e helyett *tunded*) stb. Minthogy a *d* különben csak olyankor maradt meg nyelvünkben, mikor eredetileg még egy mássalhangzó volt előtte, pl. **and: ad* (l. fönn): ennélfogva azt kell hinnünk, hogy az *iszod* alak *d*-je helyén eredetileg *nd* vagy más efféle hangcsoport volt (l. alább), ellenben az *iszol* alak régebben *iszod* volt. Maga a *d* nem lehet más mint a *te* névmásnak meglágyult alakja (néhol a 2. szem., ige a kemény *t*-vel van: finn *tunnet*, mordvin *sodat* stb.) — Az *sz* rag nem lehet a *d*-nek fejleménye, hanem csak ráértéssel válhatott személyraggá, úgy mint a latin *-mini*. Csakhogy míg ez igenévképzőből lett, amaz valószinűleg annak az elavult nyelvszokásnak a maradványa, mely szerint a jelen időben folyó cselekvést *sz* képzővel jelölték (*hi-sz, vi-sz* stb., l. alább).

A harmadik személynek többnyire semmi ragja, de sok esetben van ragja, még pedig kétféle: *-ik* és *-n*, pl. *iszik, szökik; vagyon, hiszën, viszën; lön, tön; irjon, türjön.* Az *-ik* eredetéről alig tudunk még valamit. Az *n*-nek nem igen találunk az egyes 3. személyben megfelelőjét a rokon nyelvekben, [1]) de azért ősrégi rag lehet; mert alig lesz egyéb, mint amaz *n*-es mutató névmás, mely több

[1]) A *van* igéhez csak véletlenül hasonlít annyira a finn *on* (míg *vala: oli)*, mert ez az *on om*-ból változott el; a déli észt, továbbá a lív és vepsz nyelvjárások ma is *om*-nak ejtik, s a többest (mely a finn irodalmi nyelvben *ovat*) szintén *m*-mel mondják: déli észt *omma'*, lív *umāt* (vö. Setälä: Tempus u. Modus 169. l. jegyz.). — Votjákul *vań*-nak hangzik a ‚van', de erről sem bizonyos, vajjon

ugor nyelvben megvan, s mely ma a többes jelölésére szorítkozik ugyan, de nem szorítkozhatott erre kezdettől fogva. (Pl. finn *ne* s többes raggal *ne-t:* mind a kettő a. m. ezek, ők; *nuo* és *nuo-t:* azok; mordvin *ne, ne-t, ńa-t* stb.)

A többes első személynek ma *-nk* és *-unk ünk* a ragja (ennek az *u ü*-jéről l. fönn 83. l.), de a XIII. században még *-muk mük* volt, mert a Halotti Beszéd irója így mondta az *imádjunk, vagyunk* alakokat *vimádjomuk, vogy[o]muk.* Ez a rag nyilván nem egyéb, mint az egyes-számbeli *m*-nek többese, és elemeire nézve azonos a székely *mük* névmással, mely a. m. ‚mi, mink'. — A rokon nyelvekben is teljesen megfelelő alakok maradtak fönn: lapp *-mek*, mordvin *-nek*, finn *-mme* stb. [1])

A többes második személynek még mai *-tok tĕk tök* alakja is világosan mutatja az egyes-számbeli *d, *t*-nek többesét (vö. *tĕ: ti, tik*). — Megfelelő alakot találunk a rokon nyelvekben: lapp *-dek*, mordvin *-de,* finn *-tte* stb.

A többes harmadik személy *-nak nek*-je az egyes szám *(viszën, lön, irjon) n*-jéből képezett többesi alak: *visznek, lönek, irjanak.* A befejezett cselekvés, mely

---

egy-e a mi *van*-unkkal, mert a votjáknak testvérében, a zürjénben már *em*-et találunk.

[1]) A tárgyas *imádjuk* alakban hiányzik az *n*. Ebből azt következtethetjük, hogy itt az *m* vagy *n* már akkor is közvetetlenül a *k* előtt volt, mikor nyelvünk az *nk*-féle hangcsoportokból elhagyta az orrhangot (l. fönt az egyes 1. személyt). Hogy a *vimádjomuk* alak tovább megőrizte az *u*-t, abból a föltevésből magyarázódik, mely mellett több más ok is szól, hogy a *vimádjomuk* eredetileg így hangzott: **vimádjommuk, *vimádjonmuk* (vö. a finn *-mme* alakot s l. Budenz: Ugrische Studien I.). — A *-juk jük* rag még további összevonást szenvedett a mult időben s a föltétes módban, l. alább.

ma *vittek, jártak,* csak az utóbbi századokban vesztette el az *n*-et; régi nyelvemlékeinkben még rendszerint a teljes alakot olvassuk: *vittenek, jártanak.*

Az alanyiakon kívül tárgyas személyragjai is vannak nyelvünknek. A 2. személyü tárgyat csak 1. személyű alanynyal kötjük össze: *kérlek, látlak,* t. i. én téged. Ez a *-lek* rag könnyen elemződik: úgy t. i. hogy a *k* az 1. személyű alany jele (mint *kérëk, látok*), az *l* pedig a 2. személyt jelöli (mint az *iszol, ittál* alakokban).

Többbi tárgyas ragozásunk mind csak harmadik személyű tárgyra vonatkozik. Négy személyalakban a 3. szem. tárgy *-ja*-féle raggal van jelölve: *vár-ja, vár-juk, vár-já-tok, vár-já-k;* így már a Halotti Beszédben *szokosztja.* — A magashangú szókban a megfelelő *je i*-vé rövidűl (l. I. 76. l.) s csak a többes 1. személyben marad meg a *j* hang: *kér-i, kérjük, kér-i-tëk, kér-i-k.* — A többi módban és időben mind a mély-, mind a magashangú alakokból eltünt a *j,* úgy hogy részben össze is esnek a tárgyatlan s a tárgyas alakok; pl. *kérné, kérnök, kérnétek* (tárgyatlan is *kérnétek), kérnék; kérte, kértük, kértétek, kérték* stb., holott ilyen alakokat várnánk: *kérnéje, *kérnéjök, *kérnéjétek, kérnéjék* stb. Ezeknek egy része még meg is volt a XIV. s XV. században: régibb nyelvemlékeinkben általánosak még a *kérnéje, kérnöjök (*kérnéjök)* és *kérnéjék* alakok, s részben maiglan meg vannak őrizve a göcseji nyelvjárásban, mert ott még így beszélnek: *kérneje, kérnejik* (ők azt).

A tárgyi *j* személyrag a legközelebbi rokon nyelvek tanúsága szerint eredetileg *l* volt. Vessük össze a mi igeragozásunkat a vogul s osztják nyelvével: [1])

[1]) Megjegyzendő, hogy az osztjákban a folyó cselekvésnek is

	Tárgyatlan ragozás			Tárgyas ragozás		
	magyar	vogul	osztják	magyar	vogul	osztják
E. 1.	*vágok*	*jeχtem*	*eutlem*	*vágom*	*jeχti-le-m*	*eutli-le-m*
2.	*vágsz*	*jeχten*	*eutlen*	*vágod*	*jeχti-le-n*	*eutli-le-n*
3.	*vág*	*jeχti*	*eutl*	*vág-ja*	*jeχti-tä*	*eutli-le*
T. 1.	*vágunk*	*jeχtov*	*eutlu*	*vág-ju-k*	*jeχti-lo-v*	*eutli-lu*
2.	*vágtok*	*jeχtine*	*eutleta*	*vág-já-tok*	*jeχti-la-n*	*eutli-la-n*
3.	*vágnak*	*jeχtet*	*eutlet*	*vág-já-k*	*jeχti-anel*	*eutli-la-l.*

A föntebbiekből az következik, hogy nyelvünkben az 1. és 2. személy valaha így hangzott: **vágolm*, **vágold*. E két alakban az *l*-nek kiesése egészen szabályszerű: vö. *szëm* az eredeti **szëlm-* helyett, *ad* az eredeti **and-* helyett (l. I. 75. l.)

A tárgyas ragozást legrégibb nyelvemlékeink ép úgy különböztetik meg a tárgyatlantól, mint mai nyelvünk. Hogy a *kérnétek* és *kérétek* mind a kétféle értelemben szerepel, az a hosszú (tárgyas) **kérnéjétek* **kéréjétek* alakoknak régi összevonásán alapszik. Az utóbbi századokban a *kérnők* alak is mindinkább ritkább lett a népnyelvben, úgy hogy ma már csak a keleti székelységben él, míg a többi nyelvjárás a tárgyatlan *kérnénk* alakkal helyettesíti (*arra kérnénk az urat* stb.).

Ellenben nagy változások történtek, kivált az utóbbi kétszáz év óta az úgynevezett ikes ragozásban, mely még a közel multban annyi vitára adott okot, s azért e tárgygyal kissé bővebben kell foglalkoznunk.

Meg volt-e határozottan különböztetve egymástól az ikes és iktelen ragozás a régi nyelvben? Erre a kérdésre Révaival együtt igennel kell

---

a jele; továbbá, hogy a fönt adott többesi tárgyas alakok pontossága adataink szűk volta miatt nem egészen kétségtelen.

válaszolnunk s nem csatlakozhatunk Riedl Szende nézetéhez, még kevésbbé Magyarháziéhoz vagy Verseghyéhez. Riedl szerint az »úgynevezett külön ikes ragozás, a mint Révai felállította s a mint azóta nyelvtanaink tanítják, félreértésen alapszik. Révai látván, hogy a nyelvben ilyen alakok fordúlnak elő: *írsz vársz kérsz* s *ír vár kér*, de ezek mellett: *aluszol fekszel iszol* és *aluszik fekszik iszik* stb., azon gondolatra jött, hogy azért mondjuk *aluszol fekszel iszol*, mert a 3. személyben mondjuk *aluszik fekszik iszik.*« Ismeretes dolog, hogy Riedl az *aluszol fekszel* alakokat **aluszasz* **fekszesz* helyett dissimilatióból magyarázta vagyis abból, hogy a nyelv az *sz*-es igetőkhöz alkalmasabbnak találta az *l* ragot mint az *sz*-et, melyet a többihez ragasztott. E nézet teljesen tarthatatlan, már csak azért is, mert az *írtál kérnél csaplak*-féle alakokban semmi szükség a dissimilatióra, mégis *l* jelöli a 2. személyt. De a régiségből, minél jobban megismerkedünk vele, annál inkább igazolhatjuk azt a tényt, hogy régente a kétféle ragozást általánosan megkülönböztették s annyira nem törődtek a dissimilatióval, hogy az ikes ige 2. személyében még akkor is *l*-et alkalmaztak, ha a tő *l*-en végződött, az iktelenében akkor is *sz*-et, ha az igető *sz* végű volt. Tehát pl. *megbékéllel, fénylel* stb., ellenben *tész-sz, léssz, ás-sz, oroz-sz*, sőt *leszesz teszesz hiszesz vonszasz őrzesz,*[1]) soha sem *megbékéllsz fénylesz teszel ásol.*

Verseghy véleményét, mely szerint az ikes ragozás »tótos,« és Magyarháziét, mely szerint »az ikes ragozással sz. István királyunk valamelyik nyelvtudósa ajándékozott

[1]) A bizonyító adatokat idéztem az Egyetemes Philologiai Közlöny XI. k. 374—390. lapjain.

meg bennünket« — alig szükség czáfolgatnunk. A nyelvünket tanuló idegenről lehetetlen elhinnünk, hogy *sz* helyett *l*-et használt volna a második személyben, ha sohasem hallott volna *aluszol töröđöl*-féle alakokat azoktól, a kiknek anyanyelvök volt a magyar. Hogy pedig mesterségesen csinálták volna az ikes ragozást a latin passiv és deponens igék forditására, azért nem lehetséges, mert akkor lehetetlen volna, hogy az egész nemzet eltanulta s oly következetesen alkalmazta volna: hiszen nemcsak az iróknál találjuk ezt a szabályos külön ragozást, hanem összes régi leveleinkben is, még a nőkében is!

Hogyan keletkezett tehát és mi czélra szolgált az ikes ragozás? Hogy mi czélra szolgált, azt eldönti az a tény, hogy állandóan ikesek a szenvedő és visszaható igék: *születik, emelkedik, bocsátkozik, rejtezik (*rejtözik)* stb. (A visszahatókra nézve csak egy sajátságos kivétel van, a mennyiben az *ul ül* képzősek állandóan iktelenek: *vonul, fordul* stb.) A reflexiv jelentés világos még az ilyenekben is: *hall-ik, tör-ik, szeg-ik, old-ik, ágaz-ik, kötelez-ik* (elavult), szemben a *hall, tör*-féle iktelenekkel. Hogy ezekben is ott volt eleinte a reflexiv képző, azt kétségtelenné teszik a rokon nyelvek, melyek tanúsága szerint az egyszerű ugor reflexiv képző *v* volt. A vogul nyelvben pl. *χol* = hall, *χol-v* = hallik: világos, hogy a mi *hall-ik* igénk is eredetileg **hall-v-ik* volt. Mind ebből az következik, hogy az *-ik* reflexiv személyrag (= gör. -ται, lat. *-tur*).

Nagyon jelentős körülmény, hogy a régiségben csekélyebb számmal vannak a nem reflexiv ikes igék, minők *bízik, nyílik, válik, késik, lakik, szünik* stb. S még ezek is részben visszaható igéknek tekinthetők vagy legalább ilyenekkel egyértéküek: *bízik* = *bizakodik* (bízza magát);

nyílik = nyitódik, nyittatik; válik = változik. — De a többi is megmagyarázódik minden erőtetés nélkül a reflexiv alapjelentésből. Az *-ik* ugyanis szenvedő és visszaható kifejezéseken kívül rendszerint csak intransitiv igékben fordúl elő. Már pedig van nyelvünknek egy sajátságos szokása,[1]) mely abban áll, hogy az igéknek intransitiv voltát reflexiv alakkal szereti külsőleg megjelölni, úgy hogy a magára-ható alakkal az alanyban magában ható s másra át nem ható cselekvést fejezzük ki. Pl. *imád: imádkozik, hálál: hálálkodik, csúfol: csúfolódik, titkol: titkolódzik* és számtalan más ilyen. Továbbá *élődik, növekedik, eszmélkedik, tréfálódzik; késődik, késelődik, késlekedik; nyujtózkodik, vetkeződik* stb., melyeknek már alapszavok is intransitiv, sőt reflexiv jelentésű. Itt tehát oly reflexiv alakokkal van dolgunk, melyek nem reflexiv jelentést, hanem csak intransitiv jelentést fejeznek ki. Ide tartoznak már most mind azon ikes igék is, melyeket reflexiv személyragokkal ragoztak, a nélkül, hogy valóságos visszaható vagy szenvedő igék lettek volna, minők *bán: bán-ik* (az előbbi mintegy »bajnak tart,« az utóbbi »bajlódik«), *múl: múlik, lép: lépik* stb. Hiába ócsárolja tehát Verseghy Molnár Albertet, ki ezen ikes igéket deponenseknek mondja, mert csakugyan egészen úgy keletkeztek s úgy viszonyulnak az igazi reflexiv igékhez, mint a latin és görög deponensek.

Az imént előadottakból érthető az az érdekes jelenség, hogy egyes igék, melyek minden egyéb jelentésbeli különbség nélkül tárgyas és tárgyatlan minőségben szerepelnek, az előbbiben iktelen, az utóbbiban ikes ragozásúak. Példák:

---

[1]) L. részletes tárgyalását Nyr. VII. 485—493.

János evang. 6 : 58. Qui manducat me, et ipse vivet propter me: Ki engemet eszen, él ő is én érettem. Pesti. Az ki engem ênd, ő is élni fog én érettem. Sylv. A ki engemet eszen, él az is én általam. Kár. A ki észen engem, ő is él én érettem. Káldi. (Igy még: a ki eszen engemet, Kár: Credo 26; a ki engemet észen, Telegdi: Evang. Ellenben ugyanezek mind ikes alakkal fordítják az 52. vers tárgy nélküli igéjét: Si quis manducaverit ex hoc pane vivet in aeternum: Valaki ez kenyérbe eszik, örökké él. Pesti. Ha ez kenyérben êndik valaki, örökké él. Sylv. Ha valaki eszik e kenyérben, él örökké. Kár.) — Ottogyól eszen meg tégedet tűz: ibi comedet te ignis. Bécsi C. — Zsolt. 104: 3. Comedit omne foenum: Ű földökben minden füvet megőn és ű földöknek minden gyümölcsét megövé, DöbrC. Vitéz módra jár vala köztök [a békák közt a gólya], és a melyet talál vala, megeszen vala. Pesti: Fab. A farkas mindenféle juhokat megeszen Mad: Evang. A ruha, melyet a moly megészen. Kár: Bibl. A kút a víz helyébe olajt folya és származa magából. DebrC. Kit az vadkan nagy rohanással megfutama [különben mindig ikes] Pontian. Igy megszok és megszokik stb.

Azonban igen gyakran megtörténik, hogy tárgygyal is használjuk magokat az ikes alakokat, s erre már régi nyelvemlékeinkben találunk példákat:

János evang. 6: 58. Ki eszik engemet, és ő él én érettem. MünchC. — Zsobrák ember, még azt is siratja, a mit megeszik. Kovács: Közm. — Fél diónyit megeszik benne. PP. A juh igen kényes, nem eszik meg mindent. Misk: Vadk. — Megihatjátok-é a poharat, melyet én megiszom. Bíró Márt. Mindent megeszem én, csak a disznóhust nem. Gyarm: Nyelvm. — A szelid bárány két anyát is szopik. Vitk: Munk. Az ember megszokik mindent. Jók: RabR. Sokat se zabálj ál. Felv: SchSal. 16.

Ezt a jelenséget nem nehéz megmagyaráznunk. Az ikes alak egyrészt azért léphetett az iktelen alak helyébe, mert a két kifejezésnek lényegében nem volt különbség, másrészt, mert ezekből az igékből az ikes alak sokkal gya-

koribb használatú volt. Ugyanezt a terjeszkedést látjuk néha más deponens igéinknél is, azoknál, melyekben az *-ik* előtt világosan megvan a reflexiv képző; például: Dicséretet s hálát adakozni [= adni EhrC.]. Oltözik [= ölt] új orczát megelégedtsége jeléül. (Dayka.) Arcza elszántságot öltözék magára. (Vör: JCaes.) Hasonlókép tartják meg a latin deponens igék is reflexiv ragozásukat, ha accusativussal vannak is szerkesztve. [1])

Az eddigiekből világos, mi volt czélja az ikes ragozásnak. Az *-m -l -ik*-féle ragok a reflexiv (és passiv) igék személyragjai voltak, úgy hogy a reflexiv viszony nemcsak a képzőben (*-koz -ód* stb.) volt kifejezve, hanem azonfölül a személyragokban is. (A finn nyelvnek is van bizonyos czélra külön reflexiv személyragozása, még pedig szintén csak az egyes számban; l. Budenz Finn nyelvtanát, 2. kiad. 59. 63. ll.) — Hogy hogyan keletkezett a külön igeragozás? mi az az *ik?* miért szorítkoztak a praesensben stb. épen az ikes igékre az *-m* és *-l* ragok, holott más alakok tanúsága szerint *(írtam, házam, irtál, írnál)* *-m* és *-l* általános ragjai az 1. és 2. személynek? mind ezen kérdésekre és kétségekre eddigelé csak hozzávetésekkel felelhetünk, s azért e helyen inkább nem felelünk.

Miért mosódik el a két ragozás közti különbség? Ennek az okát már fönt is megsejtettük, — mikor az *eszik* alaknak *eszen* helyett való használatát láttuk. Mióta a nyelv az ikes ragozást a reflexiv igéből átvitte az intransitivum jelölésére (ez pedig már a HB. idejében megtörtént, v. ö. *evék, ennéik)*: azóta az ikes ragozás magában viselte a romlás csiráit. A transitivum és

---

[1]) L. »Visszaható ige tárgygyal« cz. czikkemet Nyr. XV.

intransitivum közti különbség nem szótani, hanem mondattani különbség, s az ige jelentése, akár tárgyesettel, akár a nélkül használjuk, ugyanaz marad, s így kétféle szóalakra szükség nincs. S épen mert jelentése nem változik az igének, ha tárgy járul is melléje, azért alkalmazták az olyan igék ikes alakját, melyek többnyire ikesen szerepeltek, ott is, a hol tárgy kisérte őket: *eszik valamit*, e helyett *eszen valamit*. Ennek aztán az volt a következése, hogy a két alak közti különbség egyáltalán elkezdett gyengülni, halaványodni, úgy hogy aztán egyes igéknek tárgy nélkül is megint iktelen alakját kezdték használni, vagyis kezdték a kétféle ragozást minden különbség nélkül alkalmazni. Például: A *zabál* ige tárgy nélkül rendszerint ikes volt a régieknél (*zabállik* Pázm., Cisio), de valamint fönt találkoztunk ezzel a szabálytalan ikes alakkal: *Sokat ne zabáljál*, szintúgy találunk viszont tárgy nélkül iktelen alakot már a XVI. század végén: *Ital miatt meg ne zabáljon:* ne potu ingurgitetur (Erasm: Erk. 43). — Más példa: Tárgy nélkül ezt mondták *múlik*, ellenben tárgy mellett pl. *fölül-múl valakit*. Minthogy az intransitivum a 3. személyen kivül ritkán fordúlt elő, a ritkább 1. és 2. személyre elkezdett hatni a transitivum analogiája, s innen az ingadozás már legrégibb emlékeinkben: *Kimúlok* EhrC. Hogy az jó idő hejába el ne *múljon*. Pesti: Fab. (rimben; de u. o. Minekelőtte ez világból *kimulom.) Múlsz ki*, Lép: PTük. (de: Az úrban *múljál ki*. Lép: FTük. *kimulom, múljam ki* uo.) — Rendszerint megkülönböztetik régi íróink a trans. *fedd (valakit)* igétől az intr. *feddik* (valakire) igét, de megesik az is, hogy a kétféle alakot vegyest s különbség nélkül alkalmazzák; pl. »Hogy az apád ne *fegyen* reád . . ; mint

ez senkire nem *feddik,* úgy az én apám is és én reám ne *feddhessen«* (Born: Evang.).

Ki kell emelnünk még egy körülményt, mely nagyban előmozdította a két ragozásnak későbbi összezavarását. Az ikes (reflexiv) ragozást ugyanis nemcsak a transitivumtól való megkülönböztetésre alkalmazta nyelvünk, hanem — eleinte ritkábban, később mindig sűrűbben — olyan igéknél is, melyek iktelen alakjokban sem szoktak tárgygyal járni. Intransitiv voltukat úgy látszik szembetűnőbbé akarták tenni a reflexiv ragozással, ép úgy, mint pl. az *eszmélkedik, tréfálódzik, késlekedik*-féle igékét a reflexiv képzőkkel. Valamint ezeknél, úgy amazoknál sem volt kényszerítő szükség a reflexiv alakra, és csakugyan azt látjuk, hogy már a XV—XVII. századokban, melyek még az ikes ragozásnak klasszikus korába esnek, egész sereg intransitiv igének kétféle ragozása van minden jelentésbeli különbség nélkül, pl. *álmadozok álmadozsz álmadoz* = *álmadozom álmadozol álmadozik;* továbbá *aluszon* és *aluszik, fekszen* és *fekszik, örvendez* és *örvendezik, figyelmez* és *figyelmezik, rohan* és *rohanik, fesel* és *feslik, bomol* és *bomlik, ebédel* és *ebédlik, zöldell* és *zöldellik, vál* és *válik* stb.

Ezek a tények még nem ingatják meg első tételünket, mely szerint a két ragozást régente általánosan megkülönböztették; mert ha találunk is kettős természetű igéket, minők *eszen eszik, aluszon aluszik, örvendez örvendezik, agg aggik,* ezek nem szabálytalanok, hanem mind a kettőt végig ragozza a régi nyelv, egyiket az iktelen, másikat az ikes minta szerint. A szabálytalanság s a zavar csak ott kezdődik, ahol egyazon igének kétféle alakjai egymással vegyülnek. Ilyenféle jelenséggel már eddig is találkoztunk,

a hol t. i. az ikes alak tárgygyal is előfordult, pl. *engemet eszik*. Már a régi nyelvben néha két egyenlő természetű ige eltérő ragozással van egymás mellé téve: »A ház *leomlik, elromol*« (Comenius: Janua 105). »*Ebéd(l)jél* és *vacsorálj*« (Debr. Kalend. 1619. B. 8). Találkoztunk fönt már egy olyan példával is, melyben egy igének következő alakjai voltak együtt: »*feddjen, feddik, feddhessen*«, mind a három intransitivum, de kettő a transitiv *fedd* analogiájára van ragozva. Szintúgy magyarázódik Pereszlényinél ez a ragozás: »*múlom, múlsz, múlik*«. — Azonban az a szabadság, hogy számos tárgyatlan ige kétféle ragozást vehetett föl, lassankint meglazította — hogy úgy mondjam — az olyan igék fegyelmét is, melyeket nem illetett meg a kétféle ragozás. Innen van, hogy — eleinte ritkábban, később gyakrabban — találkozunk egyes iktelen alakokkal olyan igékből is, melyek különben általán ikes-ragozásúak. Codexeink korában még alig-alig találunk efféle szabálytalanságot; pl. *fiazzs*, azaz *fiaz-sz* (DöbrC. 308), holott a *fiazik* ige különben mindig ikes. A XVI.-századi nyomtatványokban is ritka még az olyan alak, minő *forgódna* (Bogáthinál, rímben); »valahol *lakándasz*, ott *lakom*« (»Kár: Bibl.). De már a XVII. században valamivel gyakrabban olvasunk ilyeseket: *merevedec:* obrigeo, *hanyatljon* (MA.); *félemlek, fölugra* (Zrínyi); *eloszoltasson* (eloszlattassék, Pázm.), *cselekedjen* (Tasi: Préd.), *eshet* (Medgyesi).

A XVII. századdal vége szakad a külön ikes ragozás korának, legalább az országnak nagyobb részében. A XVII. sz. vége felé már sűrűn találjuk a »szabálytalan« alakokat. Pereszlényi (1682.) nyelvtaniró létére már ilyen paradigmákat ád: *múlom múlsz múlik, válom válsz válik, botlom botlasz botlik, fénylem fénylesz fénylik.* Kövesdi Pál

kis nyelvtanában (1686.) ilyen példák vannak: *gyönyörködök, gyönyörkedel* et *gyönyörkedsz, gyönyörked(!)* et *gyönyörkedik; eszem, evék, iszom, ivék* (»*evém, ivám* directe« azaz a tárgyas ragozásban!), *lakok, lakj; szerettették, szerettettetél, szerettettete; szerettettessem, szerettettessél, szerettettessen; szerettettetne; szerettettetend* stb. — És Gyöngyösi Murányi Vénusában: *kellessen, nevelkedjen; tünne, történne, futamodna, illene; megnyíl, bujdos, futam, tün.* — A XVIII. század közepe felé Biró Márton és Faludi Ferencz művei már tele vannak az ikes igéknek iktelen ragozású alakjaival, így később Dugonicséi, Kazinczyéi stb.

Midőn a régi szabályosság és következetesség lazulni, bomlani kezdett: nem csoda, hogy viszont az ikes ragozás alakjait át kezdték vinni olyan igékre is, melyek nem voltak ikesek. Például: *megmaradhassam* (1558. RMNy.), ideje *elközelgetnék* (rimben RMK.), hogy latorságáért *lakolnék* meg (ut scelus lueret, Forró: Curt.), *megbolondúlnám* búmban (LevT.), *megbocsájjék* a jámbor (megbocsásson, G. Kat.).

Mennyiben és hogyan különbözteti meg a kétféle ragozást a mai élőbeszéd?

Az imént előadott zavar mind inkább elharapódzott s ezt előmozdította az a körülmény, hogy a szenvedő igék, melyeknél az érthetőség leginkább kivánta a megkülönböztetést, mindinkább kimentek a használatból. Azt mondhatjuk, a XVIII. század eleje óta a magyar köznyelvben nincs határozott különbség a kétféle ragozás közt. Az ikes igék fölvették az iktelen ragozásnak egyes alakjait s viszont — bár ritkábban — az iktelenek az ikeséit. A zavarból némely új fejlemények válnak ki, mert

midőn a kétféle alak közti használatbeli különbség elmosódott, a nyelv fölhasználta őket új különbségek tételére.

a) Az 1. személy *-m* ragját, általán véve, kerüli az újabb népnyelv, még pedig nyilván azért, mert az *-m* a tárgyas igealak állandó jele a tárgyatlan *-k*-val szemben (a perfectumban nincs ugyan *-k*, de itt minden igének *-m* a személyragja, nemcsak az ikeseknek). Például: *eltöngődök* (1696-ból szárm. versben), *tengődök* (1708.), *fohászkodok* (1727.), *virágzok* (1741.) stb. A népnél ma ezek általánosan el vannak terjedve, kivéve a szélről fekvő s valamennyire elszigetelt nyelvjárásokat, minők jelesen a székely s a göcseji, melyek különben is nem egy régiesség megőrzésében találkoznak. De egyes igék egyebütt is tartogatják még az *m*-et, olyanok t. i., melyek igen gyakori használatúak s így kevésbbé vannak kitéve az általános analogia hatásának; ilyenek *eszem, iszom, nem törődöm vele* stbeff., ámbár *eszek, törődök* is hallhatók.

b) A 2. személyben az ikes igék többnyire elfogadták az *sz* ragot: *mosdasz* (már egy 1663.-i kéziratban), *elégedhetsz* (Orczy: Költ. H.), *kevélykedhetsz* (Kaz: Lev.), *bévetődsz* (Csok.), *születsz, törekedsz, illesz* (Berzs.) stb. — De az *sz z s* végű igék a sziszegő *-szasz -szesz* stb. hangcsoport ösztönszerű kerülésével megtartották *l*-es alakjokat; így *alszol, fekszel, törekszel, cselekszel, emlékezel, ütközöl, esel* s nagyszámú társaik. Sőt analogiájokra ez a dissimiláló irányzat tovább terjedt s így lettek az ilyenek: *veszel, hiszel* (1616. Balásfinál). Te engemet *gyalázol,* elvesztesz (Mikes). *Lészel* (Haller L.), *nevezel, végezel* (Kaz.) stb. — Nyelvtanban először 1760-ban van említve Adáminál 84. l. »Man höret auch *olvasol* statt *olvassz.*« Már Kazinczy azt

tartja: »*Figyelmezsz* rosszul van mondva *figyelmezel* helyett.« (Lev. I. 346.) — Ezen az úton, kivált a *z*-végű igék nagy száma miatt, az *l*-es alak annyira elszaporodott, hogy át-átcsap másféle igék ragozásába is; pl: »Igy *hagyol*-e minket tündér szerencsére? és *kiteszel* sokszor ezernyi veszélyre?« (Orczy: KöltH. 24). *Vezetöl, megvetöl, hallgatol* (Dugonics) stb. — Igy aztán nem csoda, hogy *lakol, házasodol, ismerkedel*-féle alakokkal is elégszer találkozunk a népnél, melyek részint az *l*-nek ezen újabb elszaporodásából, részint egyes rokonértelmű igék behatásából *(gondolkozol: gondolkodol)*, részint végre az irodalmi nyelv hatásából eléggé megmagyarázódnak. — Csak az *l*-es igék kerülik az *l* személyragot, tehát csak *válsz, nyúlsz* stb. szokásosak, s csak nagy kivételkép találkozunk ilyesmivel: »*Élel*-e még vagy meghaltál?« (egy népballadában).

c) A 3. személyben az ikes igék általában megtartották az *ik*-et, ámbár vannak példák arra is, hogy iktelen 3. személy áll szemben a régi ikessel. Ikesek voltak pl. régente ezek: *lépik, pökik, szökellik, térdeplik, küzdik* (eredetileg *küszödik, küsződik* = küszködik). Néha egy-egy iró s egy-egy nyelvjárás tovább megy s másoknál is elejti az *ik*-et, legalább alkalmilag; pl. iróknál: *múl, nyíl, tűn, szűn,* s a népnél is itt-ott *tel, kitel.* Gyakori a ható igéknek *ik*-vesztett alakja: *nyughat, megtörténhet, panaszkodhat, gondolkozhat.*

Ellenben nagyon közönséges jelenség, hogy a 3. személyben -*ik*-et vesznek föl olyan igék is, melyek régente iktelenek voltak, de a nélkül, hogy már most a többi személyben is az ikes ragozást követnék. Ez talán azért történt, mert sok olyan ikes igét örököltünk a régi nyelvből, mely 1., 2. személyben soha vagy csak nagy ritkán kerül

elő: *villámlik, alkonyodik, esteledik, illik, feslik, omlik, romlik* stb. A tárgyatlan igék 3. személyében az *-ik* még ma napság is folytonosan hódít, noha ilyen 3. személyre szorítkozó ikességgel szórványosan már a XVI. s XVII. században is találkozunk: *fonnyadhatik* (1584.), *megavólandik* (az új bor, 1590.), *terjedik* (1688.). Voltakép azon kell csodálkoznunk, hogy az ikesség nem terjedt el jobban; mert hiszen ha a *válik, múlik*-féle igékben az *ik*-nek az volt a czélja, hogy a tárgyatlanságot jelölje, — a mint hogy más czélja alig lehetett — akkor megvolt a lehetőség, hogy, ha nem is egyszerre, legalább idővel minden tárgyatlan ige ikessé legyen.

Omol és *omlik, pattan* és *pattanik*-féle páros alakokkal már a XVII. században is találkozunk, de újabban e két igecsoport mindinkább megállapodott az ikes alakban. Szintén a régibb irodalomból idéztünk már ilyen párokat: *álmadoz álmadozik, örvendez örvendezik.* Az ilyen *z*-képzős — akár deverbalis, akár denominalis — tárgyatlan igéket a mai népnyelv rendszerint ikesen mondja a 3. személyben: *olvadozik, vígadozik, dohányzik, pipázik, masírozik* stb. Iktelenek voltak régente *hazud* és *álmad;* Háromszékben még most is csak *hazud* van, de a köznyelvben *hazudik, álmodik.* Végre ikessé vált, részint országszerte, részint csak egyes nyelvjárásokban egész sereg egytagú ige. Régente iktelenek voltak, de ma ikesek: *aszik, folyik, úszik, csúszik, mászik, szopik.* Egyes nyelvjárásokban ikesedtek: *hullik, fülik, forrik, fájik, fogyik, gyülik; sírik, hülik, termik* (Csik, Gyergyó, voltakép reflexivum a tárgyas *terem* mellé).

Azt látjuk tehát, hogy a 3. személyben mindig több-több tárgyatlan ige válik ikessé. Sőt néha az újabb nyelv

fölhasználta a két alakot ujabb különbségek tételére, úgy hogy az *esz eszik, dolgoz dolgozik*-féle párokon kívül keletkeztek olyanok is, melyek közől mind a kettő tárgyatlan, de ikes alakot az vett föl, a melyik a cselekvőségnek kisebb fokát jelenti. Ilyen párok: *nyúl — nyúlik; hajol — hajlik* (ha az ember n y ú l valami után, a karja mintegy k i n y ú l i k; szintúgy ha meg h a j o l, a dereka meg h a j l i k; hajlik a vessző; s innen átvitten a. m. hajlandó); *büzöl — büzlik; levelez* (correspondieren) — *levelezik* (inkább *leveledzik); hibáz* (hibát követ el), — *hibázik* (az irodalomban inkább *hiányzik); le-áldozik* a nap, csak ikesen — ellenben sacrificat: *áldoz* vagy *áldozik,* a szerint a mint van vagy nincsen tárgya. A régibb nyelvben csak egy-két efféle pár van. Egyik *ér* és *érik,* a másik pár, mely azonban maig sem vált szét egészen, *es* és *esik* (némely nyelvemlékek és nyelvjárások az esőzésre az iktelen alakot alkalmazzák, igy a MünchC., AporC., Cisio; Háromszék, Szalonta és Hajdú-Szoboszló). A *nyúl* és *nyúlik* közti különbség egészen újkeltű, és a *hajlik* ige sem fordúl elő ikesen előbb mint Gyöngyösinél. A *szokik* ‚consvescit‘ igét iktelenül néha ‚solet‘ értelmében használják; így Arany is: »Mint seb ütéskor nem, azután *szok* fájni.« (BH.)

d) A f ö l t é t e l e s módot már Adámi így ragozza (1760.): »*innék, innál, inna,* oder *innám, innál, innék*« de csak: »*fáznek, fáznál, fázna; érkeznék, érkeznél, érkezne,*« és a *tetszene* alakhoz megjegyzi: »man sagt a u c h *tetszenék.*« Igy Faludinál *enne,* Orczynál *vergődhetne, menekedne* stb. A mai népnyelvben rendszerint *ennék* az 1. és *enne* a 3. személy, ámbár a régi *ennérn* s *ennék* is előfordúl. Ismeretes népdal: »A gőzösnek hat kereke bárcsak izzé-porrá t ö r n e« (= törnék).

Van azonban egy kifejezésmód, melyben állandóan megmarad a régi alak a mai nyelvben is: ez az óhajtást kifejező *ehetném*, *ehetnél, ehetnék,* melyeket a nyelvérzék elválasztott (isolált) az általános föltétes módtól, úgy hogy a mai népnyelv például azt mondja: »Mihály gazda *ihatna* itt bort eleget, de ő nem bort *ihatnék,* hanem törkölypálinkát.« Azok az igék, melyeket leggyakrabban használunk így, véletlen mind ikesek: *ehetném, ihatnám, alhatnám* stb. Innen van, hogy ikes alakjok még a többi igére is átmegy, ha egyet-egyet szintén olyan értelemben alkalmazunk; tehát: »Bezzeg *tánczolhatna* most Margit, mert van jó zene és sok ifjú ember, de ő éppen ma nem *tánczolhatnék* = nincs vágya tánczolni.« »*Mulathatnám, tánczolhatnám!*« Fejérnép után *járhatnék* már a gyerek.

e) A fölszólító módban, az országnak legnagyobb részében, szintén elmosódott a két ragozás közti különbség, még pedig általában úgy, hogy az ikes igék is átvették az iktelenek alakját, tehát rendszerint így végződnek: *-jak, -j, -jon.* Az első személynek ez az egyenlősítése a jelentő és föltételes módéval egy tekintet alá esik, mert itt is, mint ott, a tárgyas alaktól való megkülönböztetés vezette az újabb nyelvet, mely az *egyem* alakot mindinkább a tárgyas ragozásra szorítja. A 2. s 3. személy egybeesésére nincs és nem is kell egyéb magyarázat, mint hogy a *leszel, törődsz, törődök, törődjek, törődnék*-féle alakok elterjedésével anynyira meglazult az ikes ragozás, hogy kisebbség létére átengedte a tért az iktelen ragozás alakjainak. Különben a 2. személyű *takarodj*-féle alakok elterjedését elősegíthette az az általános törekvés, hogy az egyenes parancsot a legtöbb nyelv azzal teszi hathatósabbá, hogy rövid, sze-

mélyrag nélküli alakot használ; v. ö. gör. λέγε, lat. *ama, fer, duc,* ném. *sprich, sieh,* finn *elä', mene', lyö',* votják *puk, vera* (az igető *pukt, veral),* sőt: mordvin *va* e h. *vanok* (a tő *van-),* magy. *jer, gyê, ni (nézd), muti* (mutisd) stb.

Viszont itt is megesik néha, a mit már eddig is tapasztaltunk, hogy az iktelenek is föl-fölveszik az ikesek alakjait. Már Dugonics pl., kinél »*tréfálódj, megtessen*«-féléket találunk, ír viszont ilyeneket: Oh *mondjál* valamit Hogy egyet *értsél. Virradjék.* A *mondjál*-féléket majdnem mindenütt hallhatni, noha mindenütt ritkábbak a rövid *mondj*-féléknél. De a 3. személyben némely vidékek épen a *mondjék menjék* alakokat kedvelik, sőt néhol rendszerint ezeket alkalmazzák, így kivált az Alföld keleti felén s az egész palóczságban. [1])

Az ikes ragozásnak történetét az eddigiek szerínt így foglalhatjuk össze: Az *-m -l -ik* ragok (a *-k -sz -n* ragokkal szemben) régente a visszaható, illetőleg szenvedő ragozás megkülönböztetésére szolgáltak, úgy mint pl. a latin *-r -ris -tur* ragok az *-m (-o) -s -t* ragokkal szemben.

---

[1]) Révai (938) ezt a jelenséget a *kêd* szó *k*-jából magyarázza, mely ezt az alakot követni szokta; *menjék kêd* e h. *menjen kêd.* Hogy e körülménynek csakugyan lehet része a dologban, bizonyítja az, hogy még a tárgyas alak helyett is előkerül ilyesmi: »Hogy *aggyék kend* azt a lókukót?« (palócz adoma Nyr. IV. 473. nem is imperativus!) — Másrészt már Révai említi, hogy az ilyen alakokat különösen affektált beszédben használják, »qui cultiores haberi volunt« s ezt megerősíti egy újabb közlemény (Nyr. III. 240), mely szerint Szatmárban a nép akkor használja a *hozzék, jöjjék, menjék* alakokat *hozza* (!), *jöjjön, menjen* helyett, ha föllebbvalókkal beszélget. Ez a mellett szól, hogy az analogia visszahatásával van dolgunk (mely szerint *egyen* : *egyék* = *jöjjön* : *jöjjék),* olyannal, mint pl. a *pélpa csolkol*-félékben e. h. *pipa csókol.*

Csak az az eltérés mutatkozik a két nyelv eljárásában, hogy míg a latin ragok minden segítség nélkül fejezték ki a szenvedést, a miéink csak olyan igékhez járultak, melyek előbb szenvedő vagy visszaható k é p z ő t vettek föl. [1]) Az utóbbi csak lappang az olyan igékben, minők *hall-ik tör-ik vérz-ik.* Később (már a HB. korában) némely transitiv igéknek csupán intransitiv használatát jelölték az ikes ragozással s ezt is vagy közbevetett visszaható képzővel vagy a nélkül: *csodál-koz-ik, gondol-kod-ik* — *esz-ik isz-ik* stb. — Ezek analogiájára idővel olyan igék is, melyek amúgy sem voltak tárgyas igék, fölvették az ikes ragozást, megint vagy megelőző visszaható képzővel vagy a nélkül: *forg-ód-ik, növeked-ik, készül-öd-ik* — *vál-ik, lép-ik pattan-ik* stb. — Ezek, mint láttuk, a latin s görög deponens igékhez hasonló jelenségek. Ily módon számos olyan igepár keletkezett, melyeknek ikes és iktelen alakját vagy lényegtelen, vagy épen semmi jelentésbeli különbség sem választotta el egymástól. Ez volt a főoka, [2]) hogy lassankint az *esz* és *eszik*, *vál* és *válik*, stb. igék alakjait vegyest kezdték használni s ez az alakkeveredés lassankint az egyragozású igékre is átment. Ekkor természetesen az ikes igék mindinkább engedtek a többségben levő iktelenek hatásának; csak a 3. személyben ragaszkodtak *ik*-jökhöz, sőt ez még átragadt más-más intransitiv igékre. Az *esel alszol osztozol*-féle 2.

---

[1]) Némileg hasonló jelenség az, hogy a latin s általában az indogermán névszó többesének egységes ragjai vannak, ellenben a magyar s a többi altáji nyelv előbb többesképzővel látja el a névszót s csak aztán teszi oda az esetragokat.

[2]) Hozzájárultak némely másodrendű okok, melyek közűl legfontosabb az volt, hogy az 1. személy *m*-jét az újabb nyelv mindinkább a tárgyas ragozásra akarta szorítani.

személyek is megmaradtak, mert kényelmesebb ejtesűek az *es-sz alusz-sz* v. *alszasz osztoz-sz* alakoknál, sőt példájokra az iktelen *s sz z* végűeket is rendszerint *l*-lel ragozzuk a 2. személyben. [1])

*

Az eddigiekben mindig csak arról szóltunk, a mi az igeragozásnak leglényegesebb eleme, a személyragokról. Érintenünk kell még most a módok és idők képzését.

A jelentő módnak valamint más nyelvekben, úgy a miénkben is csak negativ bélyege van: az, hogy nincsen semmiféle külön képzője.

A fölszólító módnak vagy parancsoló módnak *j* a képzője, s ez az ugor alapnyelvben *g* volt, mert a rokon nyelvekben többnyire *g*-féle hangja van, mely itt-ott *k*-vá keményül; pl. az osztjákban a kettős szám 3. személye így hangzik: *meni-ge-nat* ‚men-je-nek'; lappul *lä-h lä-γe* ‚légy'; mondvinul *kulî-k* ‚hal-j'; finnül a savoi nyelvjárásban *lyö-k* (= m. *lö-j)* ‚üss', *anna-k (*anda-k* helyett) ‚ad-j', a finn irodalmi nyelvben *lyö, anna.*

A mi nyelvünkben a *j gy*-vé vált azon *v*-hangú igetők után, melyek a jelentő mód folyó cselekvésében *sz*-et vesznek föl; pl. *hisz,* igető *hiv-,* fölsz. **hivj* helyett *higgy; alusz-ik,* tő *aluv-,* fölsz. **aluv-j-unk* helyett *aluggyunk; tészen, tësz,* tő *tév-, tëv-,* fölsz. *tégy, tëgyetëk.*

Az *sz, z, s* végű tők után pótló mássalhangzó nyujtás helyettesíti a *j*-t: *vadászsz, húzzatok, ásson;* de codexeink egy részében még az eredetibb hangalakot találjuk:

[1]) A mi az irodalmi nyelvben s a gyakorlati nyelvtanban illeti az ikes igékkel való bánást, arról az I. rész 5. fejezetében szóltunk.

vadászj, húzjatok stb. — Ugyanazon codexek szerint az *szt, st* végű igék azelőtt egyszerűen a *t* kiesésével képezték a fölszólító módot: **ereszt j* helyett *ereszj*, **fëstj* h. **fësj*; az utóbbiakból aztán a *j* elvesztésével keletkeztek a mai alakok: *ereszsz, fëss.*

A *t*-végű igék codexeink korában három csoportra oszlottak: az egyiknek *s*, a másiknak *cs*, a harmadiknak *h* hang jellemezte a fölszólító módját. Az első kettő megmaradt változatlanul, mert **ütj*, **vetj* helyett ma is azt mondjuk *üss, vess*, és **bontj*, **töltj* helyett *bonts, tölts.* — A harmadik mód szerint a *jt* végű igék alakultak, pl. **ejtjën*, **nyojtjad* helyett *ehën, nyohad*; a *szabadujt, szabadojt, szabadëjt*-féle igékből *szabaduh, szabadoh, szabadëh, szabaduhon, szabadohon, szabadëhon.* Hogy ezeket az alakokat megérthessük, tudnunk kell, hogy a *jt* hangcsoport régebben *χt* volt s a Halotti Beszéd korában ezek az igék még így hangzottak: **szoboduχt:* fölsz. *szoboduχχ, szoboduχχun, szoboduχχa* (írva *zoboducha).* Ez a *χ* változott később *h*-vá, s e *h* helyét utóbb — északi nyelvjárásainkban, melyek maiglan megőrizték e képzésmódot (délre Kecskemétig és Fehérmegye felső részeig) — a rendes *híj, várj*-féle alakok analogiájára ismét *j* foglalta el: *szabadíj, szabadíjon, takaríja, taníjátok* stb. A többi nyelvjárásban ezek az *-ít*, illetőleg *ojt- ëjt*-végű igék is már rég átmentek a *bonts, tölts*-félék táborába, úgy hogy a köznyelv azt mondta: *szabadojts, tanëjtson* stb., ma pedig: *szabadíts, tanítson.* A XVI. század elején sok codexünkben már vegyest fordulnak elő a *tanohon, taníhon* és *tanojtson, tanítson*-féle alakok.

A f ö l t é t e l e s m ó d n a k *-ná né* a képzője, mely csak az egyes 3. személyben rövidült *-na ne*-vé. A rokon nyelvek nagy részében megfelelő képzőt találunk:

	halnék	*halnál*	*halna,*	*halnánk*	*halnátok*	*halnának*
vogul	*kvolnēm*	*kvolnēn*	*kvolni̊,*	*kvolni̊va*	*kvolni̊na*	*kvolnēt*
cseremisz	*kolnem*	*kolnet*	*kolneže,*	*kolnenä*	*kolnedä*	*kolnešt*
finn (nyelvj.)	*kuolenen*	*kuolenet*	*kuolenee,*	*kuolenemme*	*kuolenette*	*kuolenevat.*

Hogy nyelvünkben a mélyhangú szóknak is első személyében *-nék* a végzetök, nem *-nák*, az arra mutat, hogy volt a módképzőben egy *j*-féle hang is, mert ennek a hatása alatt szokott mélyhangú szavainkban *é* hang keletkezni (l. fönt 17. l.).

A jelenben folyó cselekvés alakjának a legtöbb nyelvben nincs semmi külön képzője; vö. latin *ama-t* az *ama-vi-t* alakkal szemben s ép így a m. *ir* az *ir-t* alak mellett. De némely nyelvek a folyó cselekvést is külön képzővel jelölik, ép úgy mint a befejezettet. Az osztják nyelvben pl. állandó *l*-féle képzője van: *jasta-l* mond (*jasta-s* mondott), *ver-le-m* csinálok (*ver-se-m* csináltam). A votjákban, nem ugyan általánosan, de sok esetben *-śk* jelzi a folyó cselekvést: *veraśko* mondok (*verai* mondtam, mondék), *kuri̊śkodi̊* kértek (*kuri̊di̊* kértetek, kérétek). Evvel a votják *-śk* képzővel egyeredetű az az *sz*, mely némely magyar igékben is jellemzi a folyó cselekvést, pl. *lësz, tëszën, aluszik, nyugoszik* (vö. *lëtt, tëtt, alutt, nyugott*). Ilyen igénk a régibb nyelvben jóval több volt, mint mai napság: *metszen, tetszik* v. *tetüszik* stb. Ezek a befejezett cselekvést régente így képezték: *metütt, tetütt,* s a fölszólító módot ma is még az *sz* nélküli tőből képezik: *mess, tessék.* Vö. még *metél, tető* (föltetsző rész), és *játszik: játék.* — Két más igénk *gy* hanggal különbözteti meg a folyó cselekvést: *vagyok, mëgyëk* (e helyett **valgyok, *mëngyëk,* vö. *voltam, mëntem).* Ennek meg a vogulban találjuk megfelelőjét, t. i. azt a *g* képzőt, mely ott sok igének jellemzi a folyó cselek-

vését, pl. *men-ge-t* mennek (*men-se-t* mentek), *mi̊-g* ad, *vi̊-g* vesz stb. [1])

A befejezett cselekvésnek ma részint *-tt*, részint *-t* a jele (*tartott, tanult*), sőt némely igéknek egyes 3. személyében *-tt*, a többiben *-t*: *ásott, látott*, de *ástam, láttam*. Azonban nyelvemlékeink bizonysága szerint valaha általánosan *-tt* volt ezen alak képzője s így beszéltek: *tanólott, fordólott, látottam, látottál, látott* stb. — Ezt a *tt*-képzős alakot a rokon nyelvekben nem találjuk meg.

De a vogul-osztják kivételével az összes ugor nyelvekben megleljük a mi elbeszélő időalakunk pontos megfelelőjét:

	halék	*halál*	*hala,*	*halánk*	*halátok*	*halának*
finn	*kuolin*	*kuolit*	*kuoli,*	*kuolimme*	*kuolitte*	*kuolivat*
mordv.	*kuli̊ń*	*kuli̊t'*	*kuloś,*	*kuli̊nek*	*kuli̊dek*	*kulośt.*

Már a magyar *halek* — mint fönt a *halnék* alak — arra mutat, hogy az időképző eredetileg *j*-hangú szótag volt, s ezt meg is találjuk még sok lapp ige mult idejében: *lei-ji-m* ‚lev-é-k', *le-je-n*, ‚lev-é-nek', *kaunete-je-n*, ‚találkoz-á-nak' stb.

A mi *futand* alakunk, mely a nép s a társalgás nyelvében egészen elavult, beálló cselekvést jelentett s eredetileg alkalmasint azonos a *futamodik*-féle kezdő igék *-amod* képzőjével.

Az egyszerüeken kívül vannak összetett időalakjaink is, s ezekhez hasonlókat szintén találunk a rokon nyelvekben. Példák: *fogok türni*: zürjénül *ponda terpitni̊*; *mondani fogom*: votjákul *verani̊ kutśko*. A zürjén és votják

[1]) Mind az *sz*, mind pedig ez a *g*, *gy* eredetileg gyakorító képzők (az osztják *l* is).

kifejezés szó szerint annyi mint ,kezdek tűrni, mondani kezdem'; de a magyar *fog* is voltaképen hozzáfogást, elkezdést fejez ki, sőt régente a *kezd* igét is használták a beálló cselekvés jelölésére, pl. Ilosvai: Ha én meg nem tudom néktek fizetni, *az istenök kezdik néktek megadni.* És Tinódi:

Azt jól tudod, ha kezdünk meghalni,
Feleségünk, gyermekünk nem kezd maradni.
Tiszttartók visszát kezdnek vonni,
A király fiának kezdnek nagy gondot adni.

Az *ir vala* alak szintén megvan hasonló jelentéssel a votjákban; pl. *lïktïlä* ,jön': *lïktïlä val* ,jön vala'; *mïno* mennek: *mïno val* mennek vala; *körtśkod* övezed: *körtśkod val* övezed vala. — Hasonlókép megvan ott az *irt vala* alak; csakhogy a főige nincs ragozva; pl. *mondtam vala* votjákul *veram val*, de ez szó szerint a. m. ,mondott valék', mert *veram* = a ki mondott (lat. *locutus*). S régente nálunk is ilyenformán szerkeszthették ezeket; legalább nyelvemlékeinkben igen gyakran olvasunk a votják s a mai magyar szerkezet közti átmeneti alakokat, a melyekben ugyanis mind a főige, mind a segédige személyragozva van, pl. *tartom valék, fizetem valék, jártam volnék, kértem volnék, birtam legyek, lettęm legyek, meghagytad légy, kezdették legyenek.*

*

Névragozásunk alakjai nagyrészt nem oly régiek, mint az igeragozásunkéi, azért elemeik sok tekintetben még átlátszóbbak s könnyebben megfejthetők. Itt tehát czélszerű lesz, ha előbb a világos szerkezetű, azután a homályosabb névragokat elemezzük, s végül tárgyaljuk a

régibb, egyszerűbb ragoknak azt a kis csoportját, melylyel a nyelvemlékeinket megelőzött korban élhetett nyelvünk, s ama közös vonásokat, melyek névragozásunkat összekapcsolják a rokon nyelvekével.

Lássuk mindenekelőtt a legközönségesebb helyragokat, melyek jelentés tekintetében egy-egy hármas csoportba sorakoznak. Ezek: *-ben ből be; -n ról ra; -nál től hoz.* Mindenik csoportnak első tagja a hol, másodika honnan, harmadika hová kérdésre felel.

A *-ben ből be* ragoknak származására nézve nincs semmi kétség: azonosak a *benn, belül, be* adverbiumokkal, és származékai a *bél* főnévnek a ‚hol, honnan, hová' mozzanatait kifejező esetragokkal. *Benn* eredetileg **bêln, *bêlën; belül* er. **bêlöl; be* er. **bêlé;* olyan alakok, mint pl. a *föl* főnévből (valaminek föle, tejföl stb.) *fönn, fölül, fölé,* vagy a *ház*ból *honn, hazul, haza.* — A *-ből* rag még sok irott nyelvemlékünkben megőrizte teljes kéttagu alakját: *timnücébelől* (HB.) *helybelől, tarsimbalól, álmatokbalól, ebbelől* stb. A háromszéki nyelvjárásban maiglan fönmaradt ez az alak egy adverbiumban: »*közbelől* v. *közből* v. *közbe*« (MNyszet. VI: 336). — A *-be* rag csak a HB.-ben van meg teljes alakjában s még illeszkedés nélkül: *világbelé, uruszágbelé, nyugulmábelé.* Ugyanott a *-ben* rag sem illeszkedik még: *paradicsumben, jouben, milosztben.* A *-be* rag Göcsejben még ma sem illeszkedik mindig: *tánczbe, szájábe, Pákábe* stb.

Az *-n* rag magánhangzó-végű szókhoz pusztán, mássalhangzó-végüekhez *o ë ö* kötőhangzóval járul: *kocsi-n tető-n fá-n, ház-o-n viz-ë-n tüz-ö-n.* A mai népnyelv a *ki mi* névmásokhoz is kötőhangzóval szereti csatolni e ragot: *kiën miën (kiön miön,* sőt *kijën, mivön,* holott *ki-k,*

mi-t stb.); ez azt bizonyítja, hogy a mai nyelvérzék az egész *-on ën ön* végzetet tekinti ragnak. Csak egyes erdélyi nyelvjárásokban találkozunk nyiltabb kötőhangzóval: *házan vizen tüzen.* — Nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban sokszor hosszu *nn*-et találunk: *lábánn es, a kinn, azonn, égënn a csillag* stb. — Az *-n* rag a közös ugor locativus képviselője; vö. *tövön* = vót *tüve-nä; honn* = liv *konn,* nyug. finn *koto-na; télën* = zürj. *tölïn,* mord. *tel'ne,* finn *talve-na.*

A melléknevekhez járuló *-an en* rag — mely a legtöbb magánhangzós tő után puszta *-n* alakban jelenik meg (*árván, forrón*) — a mássalhangzós tőkhöz a mai köznyelvben általában nyilt *a e* hanggal járul, s ebben különbözik a helyhatározó *on ën ön* ragtól, mint különvált módhatározó rag. Hogy azonban ez a különbségtevés nem eredeti, azt kétségtelenné teszik régibb nyelvemlékeink, mert ott a zárt hang ebben a módhatározó alakban is egészen közönséges: *gyorson, szorgalmatoson* stb. S ezek a közönyös alakok részben még a mai nyelvjárásokban is fönmaradtak.

A *ról ra* ragok az *n*-nel semmi etimologikus kapcsolatban nincsenek, ellenben egyeredetüek azzal a *rajt* határozóval, mely az *-n* ragnak egyértékese (*rajt-a* = pl. *a házon)* s mely eredetileg így hangzott: **rajatt* (néhány nyelvemlékben van még *rejattam, reatta, riatta;* mai székely s csángó alakok: *rëjta, réta, rétta, ritta*). — A *ról* a csiki s csángó *riól-a rivól-a* útmutatása szerint ebből lett: **rajól.* — A *ra* nyelvemlékeinkben s a székelységben néhol még hosszúhangú (*-rá rê)* s az önálló *rá rëá* és régi *riá réá rëjá* alakok tanúsága szerint eredetileg így hangzott: **rajá.* — *Raj-t (*rajatt), *raj-ól, *raj-á* szintoly párhuzamos alakok, mint pl. *köz-t* v. *között, köz-ől, köz-é,* vagy *alatt*

alól alá stb. Alapszavak tehát *raj-*, s minthogy *rajt* a *fölött* synonymja, a *raj-* maga olyasmit jelent, mint a *föl-* alapszó, vagyis valaminek fölét, fölszinét, fölső részét jelöli. Azért bizvást elfogadhatjuk Budenz magyarázatát, ki ezt a *raj*-t olyan ugor szókkal egyezteti, melyek mind tetőt, födelet jelentenek (mordvin *langa* stb.).

A következő csoportot, t. i. a *-nál től hoz* ragokat már csak a jelentés köti össze egymással, mert eredetökre nézve nincsen bennök semmi közösség.

A *-nál* rag illeszkedés nélkül nyelvemlékeinkben nagy ritkán fordúl elő; pl. *Ferencznal* Lev. T. I. 2. Annyival föltünőbb, hogy némely vidék ejtésében még maig sem hajtódik végre mindig az illeszkedés. Különösen a göcseji nyelvjárásban állandó a *-nál* alak: *ennál, erdünál, embernál, kendernál.* Hasonló alakok dívnak még az Őrségben és Halason.

A *nál* ragnak eredetéről eddigelé legelfogadhatóbb magyarázatot adott Budenz: »Nagyon valószínü, hogy a *nál* mint névszótő egyezik a mordvin *mal* tővel, melyből casusragokkal e postpositiók támadnak: *mala* v. *malasa* = *nál*, közel hozzá, mellett; *malasta* közeléből, mellől; *malas, malan* közel hozzá, mellé; . . . a [magyar] *mál* igen alkalmas szó arra, hogy a nyelv postpositionalis alapszónak alkalmazhatta.« *Mál* pedig (*róka-mál* stb.) édes testvére a *mell* szónak, melyből a *nál* raggal rokonértelmü *mellett* névutó van képezve. A *nál* tehát valamikor **nál-t* volt a *-t* helyraggal (vö. Nyr. XVII. 290); a szókezdő hang elváltozása ugyanaz, mint a *mevet: nevet*-féle példákban.

A *től* ragot sokféleképp származtatták. Már régi a *tő* főnévből való magyarázat: *-től* e h. **töv-ől,* mint *-ből* e h. *bel-ől, -ról* e h. **raj-ól.* Az eredeti **tövől* a. m. tövéből, tö-

vétől el, de pregnáns értelme ez: közeléből el. Az utóbbi átvitelre idézi Budenz a *tő-* szomszédot, vagyis közel szomszédot (a minthogy *a hegy tövében* is a. m. egészen közel a hegyhez, a hegy mellett), továbbá a finn *tykö-paikka*-t, mely a. m. közvetetlen környezet, tő-szomszédság. Ez a finn *tykö*, továbbá változata *tyve-*, és a zürjén *din-* mind a. m. tő, fatő, s nemcsak hogy mássai a mi *tő* szavunknak, hanem ép olyan értékü viszonyszók alapszavául szolgálnak, minő a *-től*. Pl. finn *tykö-nä*, dialekt. *tüve-n*, zürj. *dinin* a. m. bei, apud (vö. fül-*tövön* = fülnél, fül mellett); f. *tyköä*, dial. *tüveä, tüvöt*, zürj. *díniś* a. m. von, -től stb.

A *hoz hëz höz*-ből képezett személyragos alakok a régibb codexekben még rendesen így vannak írva: *hozjám, hozjád, hozjája*. Ezekből úgy fejlődtek a *hozzám, hozzád*-félék, mint pl. az imperativusban a mai *üzze, végezze* ugyanazon codexek *üzje, végezje* alakjaiból; így olvasunk a mai *hosszú, asszú* helyén a codexekben *hoszjú*-t, *aszjú*-t stb. — Nevezetes, hogy az a *hozjám* alak, mely már első nyomtatványainkban majdnem nyomtalan eltünik, egy kis vidéken Erdélyben, Gyergyó és Kőhalom székek egy részében, maiglan fönmaradt; például *hojza, hojzám, hojzánk*. Csakhogy ezekben hangátvetés történt, ugyanaz a hangátvetés, melyet azon vidékek nyelvjárása az imperativusokban is végrehajtott: *válajszanak, szakajsza* stb. e h. *válaszjanak, szakaszja*. A *hojzám* alakból indulnak ki különféle székely alakok, még pedig úgy, hogy az *o* hang a *j* miatt elváltozik, épen úgy mint a *tanojt: tanëjt: tanét: tanít* vagy a *rajtam: rëjtam: rétam*-féle esetekben. Igy található már gyergyai közleményekben *hëjza* is. Azután további hangváltozásokkal ezek keletkeztek: *tü hézzátok* (Udvarhely), *híza*. De az egész székelységben legelterjed-

tebb kiejtés ez: *hëzzám, hëzzád, hëzza, hëzzánk, hëzzátok, hëzzok* és *hëzzik*. — Az illeszkedés megvolta vagy megnemvolta a HB.-ből nem tünik ki, de a későbbi nyelvemlékekben már mindenütt megvan, úgy mint a mai köznyelvben; még pedig három alakja van e ragnak: *-hoz hëz höz* (csak néhány codexben s a déli alföldi és dunántúli kiejtésben apad le kettőre e szám: *-hoz -höz*). Annyival meglepőbb, hogy a göcseji nyelvjárás még ma is csak az egy *ho(z)* alakban ismeri e ragot: *ezho azho firho kertho löcshó*. — Ezek a rövidült *hó hö, ho he hö*, továbbá *hol höl* s a szegedi *hon hön* részint hangváltozás, részint analogia útján keletkeztek.

A *-hoz* rag eredetéről is sokféle véleményt állítottak már föl, míg végre előkerült a legközelebb rokon nyelvek egyikéből egy hangjában és jelentésében teljesen megfelelő viszonyszó: az osztják *χoźa*, pl. *pos χoźa tajta*, czél-hoz tartani, czélozni, *muñ χoźa ašnal ul* mi hozjá-nk közel van; *lu χoźa* ő hozzá; *Ivan χoźa* Ivánhoz. »Kétség nincs, hogy a magy. *-hoz* csak rövidültje a *hozzá*-nak, ez meg e h. *hozjá*. Az is világos, hogy a vég *á*-ban hova-irányt jelelő rag foglaltatik, úgy hogy tőszóul ez tünik föl: *hozj-*. Szintúgy van irányrag az oszt. *χoźa a*-jában (vö. *puñîl* oldal: *puñîla, puñla* oldalra, félre); tője tehát *χoź-*. Hogy ez ‚oldal, közelség'-félét teszen, kitetszik a nyilván vele egybetartozó *χozîñ* szóból: *χozîñ elta* von der seite, *χozîña volta χo* nachbar [közel való ember]; *χoziñna* (loc.) bei, neben.« (Budenz: MUgSzótár.) — Említsük meg itt a HB. *oz-chuz* alakját, mely kezdő hangjával még közelebb áll az osztják szóhoz; vö. oszt. *χolîm*, vogul *χurum* = HB. *charm(ul)*, ma *három*.

A *-nek* rag két alakban használatos: *-nek* és *-nak*.

Hogy ezek közűl az első az eredeti, azt már csak a Halotti Beszéd *foianec, halalnec, puculnec* alakjaiból is tudjuk, ha az önálló *nekem* stb. nem bizonyítaná is. S a göcseji nyelvjárás, mely néhány más ragot is maiglan illeszkedés nélkül használ, ezt a ragot sem mindig alkalmazza a névszó hangrendjéhez: *uómának, szuómának, nyavalának.*

Mint önálló határozót a *-nek* viszonyszót kétfélekép ejtjük ki: *nekem* és *nékem.* A hosszú magánhangzó elsőbbségét az is bizonyítja, hogy nyelvemlékeinkben itt-ott még a ragul használt *-nek* is megőrizte az eredeti hosszúságot: *zizessegneec, istennék, bwnekneek, kertneek, nepyneek* stb.

Ha a *-nek* önállóan használt alakjait tekintjük, a *nekëm, nekëd, nekünk, nektëk* mellett a harmadik személyben *nekje, nekjük* volna várható: de emezek helyett a rendes alakok *neki, nekik.* Hogy ezek *neki-je, neki-jük* röviditései, azt bizonyítják nyelvemlékeink; pl. *nekye* (LevT. I. 12., DebrC. 329. 339.), *nékijek* (MA: Bibl. I. 16.) stb. és még ma is különféle nyelvjárások.

A *-nek* viszonyszónak tehát teljesebb és eredetibb alakja *neki,* és ez nyilván olyan irányragos alak, minők *messzi, messzé-re, felé, közé* stb., és a *nekëm, nekëd* alakok valószínűleg közvetetlen *nekém, nekéd*-ből rövidültek el, a melyekben *nek* volt az alapszó s *é* az irányrag, mint *bel-é, hozj-á.*

Már Révai a következő lapp viszonyszót egyeztette a miénkkel: *neiga, njeik,* helyesebben *ńeiga, ńeik* »erga, recta ad.« A lapp viszonyszó megmaradt az eredeti helyi jelentésben, s az illető lapp mondatokban magyarra is mindig *-nek*-kel fordítható: *ńeika mannet* neki menni; *nordesti muora ńeig* neki ütközött a fának.

Az *-ig* rag, mint nyelvemlékeink bizonyítják, azelőtt

-ég volt, s ez az *-ég* a nép nyelvében itt-ott mai nap is hallható: *meddég, addég, eddég, többég, e darabég* (egy darabig), *kicsinyég* (kevés ideig) stb. Néhány régi irónk helyesirása azt bizonyítja, hogy a régi *-ég* és a mai *-ig* közt volt egy átmeneti alak: a hosszúhangu *-íg*. Ismeretes alak az *-ig* ragnak az enklitikus *-len*-nel való bővülése. Van azonban egy másik bővült alakja is az *-ig*-nek, de ez csak a régiségben található. Ugyanis a Kulcsár codexben s a Keszthelyi codexben *-ig* v. *-iglen* helyett legtöbbször *-igen* van; pl. »the byzonsagod mynd *egygen* vagyon«; »*estygen* syralm meg marad.« Ez az *-en* szintén csak olyan nyomósító járuléknak látszik, mint a föntebbi *-len;* vö. *azért-an, hogy-an* stb.

Ha összevetjük ezeket az időhatározókat: *többé, kissé* ezekkel: *többég (többig) kisség,* vagy ezeket a határozókat: *kevéssé, hagyításné, hanyattá,* ezekkel: *kevesség, hagyításnég, hanyatég* (székely kifejezések): akkor arra a gondolatra jutunk, hogy az *-ég* ragnak *g*-je talán csak enklitikus nyomósító elem, minők később ujra járultak e raghoz *(-en* és *-len),* és az *-é* nem egyéb mint az ismert *-á -é* lativ rag. Hiszen a *kissé-g, kevéssé-g* nem is az *-é,* hanem a *-vá -vé* rag mellé vették föl ezt a *g*-t, s ugyanezzel az elemmel találkozunk egészen másnemű határozóknál is, pl. *innég, onnég* stb. Ha az itt adott magyarázat áll, akkor az *-ig* rag eredetileg csak lativus, csak irányítást fejez ki, mint a latin *ad,* német *zu* is használatos ilyen értelemben. Hogy pedig a nyomósítás helyén van, bizonyítja az ujabb *-len* függelék s még inkább a szokásos *mind* és *egészen:* mind a vízig, egész az égig.

A *-tt* helyrag mássalhangzó után *-t,* pl. *Györött, idött,* de *oldalt, mikort;* épen úgy, mint a perfectum képzője:

állott = *állt.* A *-tt* helyragot is fölveszik némely szók mind a két alakban, a szerint, a mint megtartják vagy elvesztik kötőhangzójokat; így *Kolozsvárott: Kolozsvárt, között: közt, helyëtt: helyt, érëtt: ért-, körülött-: körült-, bennëtt-* (EhrC.): *bent* stb.

A *-tt* ragnak a régiségben sokkal nagyobb szerepe van, mint mai nyelvünkben; nyelvemlékeinkben sokszor fordulnak elő ilyen helynevek: *Váczott, Solymost, Sopronyt,* s ilyen köznevek: a *vásárt:* in foro, *oldalfélt* stb. Már ebből is következtethetjük, hogy a *-tt* nagyon régi rag, s remélhetjük, hogy a rokon nyelvekben is megtaláljuk mássát. És csakugyan, mindjárt a legközelebb álló vogulban találunk elég gyakori használatban egy helyben-lételt jelentő *-t* ragot: *aul*-t mennyben, *ma-t* földön, *pal-t* félt, oldalt. S ez a rag ott ép úgy szerepel névutókban, mint mi nálunk: *χal-t* között, *jat-t* közepett, *tarmel-t* raj-t. Az osztjákban is néhány névutóban föltünik e rag; pl. *og* fő: *oχ-t* fönn, rajt, *il-* al: *ilt* alatt. Mind a két nyelvben megvannak a magyar *itt ott*-nak megfelelői

itt:	vog.	*tit,*	osztj.	*tet, tette, tetti*
ott:	»	*tot, tottä,*	»	*totta, totti.*

A vogulban s osztjákban előfordúl maga a mutató névmástő is *t*-vel tovább képezve: vg. *tit-* ez, oszt. *sit, tot* az, s ez magyarázza meg nemcsak a vogul *tottä,* oszt. *totta* stb. alakok kettős *t*-jét, hanem a magyar *itt ott*-ot is az *ide oda* lativusokkal együtt. Hogy az *alatt fölött* stb. szintén kettős *t*-vel vannak, ezt talán az oly sűrűn előforduló *itt ott* hatása okozta, úgyhogy maga a locativusi rag eredetileg egyszerű *-t* lehetett. Valószínű, hogy ez a *-t* valami helyet jelentő főnév maradványa, minő az osztják *taga* ‚hely‘ *(met taga-na* ‚hol, mely helyen‘).

Végre van még egy nevezetes helyragcsoportunk, mely csak északi és keleti nyelvjárásainkban járatos: *-nott nól ni.* A *-ni* alakot palócz hangszabály szerint *-nyi* helyettesíti, pl. *a birónyi megyek* vagy *biróéknyi megyek* — a bíróékhoz megyek, ellenben *Hegedüsnöl* v. *Hegedüsnül jövök* = Hegedűséktől jövök. Viszont a székelyek a *-nott* helyett *-nitt*-et ejtenek, nyilván a leggyakrabban használt *-ni* belevegyítésével: *voltam a birónitt.* E ragok majdnem kizárólag csak személynevekhez járulnak.

Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat sem mai, sem régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. E föltevés mellett nem is lehetne őket megmagyarázni. Sőt ép ellenkezőleg: az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a *-nál töl hoz* ragok rég kiszorították őket s legföllebb még az *innét onnét*-féle ablativusok régi *innél onnal* mellékalakjaiban kereshetjük nyomukat. További fölvilágosítást tehát csak a rokon nyelvekben kereshetünk s épen a legközelebbi rokon nyelvek egyikében, a vogulban, meglepően egyező alakokat találunk: ott az ablativusnak rendes ragja *-nel* = m. *-nól nől*, s a lativusé *-ne* = m. *-ni.*

Az eddigi ragok mai napig megőrizték helyi jelentésöket; a hátralevők egészen vagy majdnem egészen elvesztették eredeti jelentésöket, de nagy részökről még kimutathatjuk vagy legalább valószinűvé tehetjük, hogy valaha szintén helyhatározók voltak.

Lássuk ezek közűl először a *-vel* ragot. Ennek legrégibb példáit a H. B.-ben találjuk: *halalaal, kegilmehel.* A H. B. nyelvjárásában tehát magánhangzó után a *v* ki-

esett s a hiatusnak csak ingadozó *h*-féle pótléka támadt. Hogy a *v* kiesése csak nyelvjárási vonás, abból is látszik, hogy a nyelvtörténetnek minden korszakában csak egyes nyelvemlékekekben fordulnak elő ilyen alakok: jó *szüel* várják stb. Ma csak egyetlen egy nyelvjárás, a göcseji, hagyja el tővégi magánhangzó után a *v*-t: *fiá-e, hordó-e* stb., de a hiatust nem *h*-val, hanem *j*-vel tölti ki: *ekéjê keféjê* vagy *ekéjjê keféjje,* s ismét visszarövidült magánhangzóval: *ekéje keféje* vagy *ekéjje keféjje.* A göcseji nyelvjárás annyival ódonabb itt még legrégibb emlékeinknél is, hogy a magánhangzót a mélyhangú tőkhöz is illeszkedés nélkül függeszti: *kapájê kaszájê, kapájjê kaszájjê, kapáje kaszáje, kapájje kaszájje; gulájjel, villájel.*

A köznyelv és nyelvemlékeink legnagyobb része magánhangzó után megtartja a *v*-t: *halálá-val kegyelmé-vel,* s csak mássalhangzók után hagyja el, de pótlásul az illető mássalhangzók megnyúlnak: *halállal kegyelemmel, tűzzel vassal, veszéllyel méccsel.*

Vannak azonban nyelvemlékek és nyelvjárások, melyek nemcsak magánhangzók, hanem mássalhangzók után is megőrzik a *v* hangot. Példák: *napuala* ‚nappal' (Ehr. C.) *napwaal* (Érs. C. 316). »A székelyek [jelesen a keletiek s csángók] *mézvel, mákval* eszik a pujiszkát; *kenyérvel, borval* jóllaknak; ha nincsen, *sörvel* is megérik.« De azonfölül a palóczoknál is ilyen alakokat hallunk Borsodban, Gömörben stb. A *vélem vélетek* és *velem veletek*-féle alakok közűl nagy valószínűséggel a hosszú-hangzós *vél-* alakot kell eredetibbnek tartanunk. Ez a hosszú hangzó azonban régente nem *é*, hanem nyilt *ê* volt. Ezt azon kívűl, hogy a rövidült *vel-* nyilt hangú, még egyes régi írók helyesírása közvetetlen is bizonyítja *(vȩlem).*

A mi a *vel* (ered. *vêle-)* viszonyszónak származtatását illeti, Révai említ melléje két *török* viszonyszót: *ile:* cum, *bile:* simul, una. Az utóbbi csagataj névutó csakugyan föltünőleg hasonlít a miénkhez, s ezt megtaláljuk más török nyelvjárásokban is: kazáni tatár *belä, belän* ,-vel (együtt)'; csuvas *-bala -bälä,* rövidítve *-ba -bä,* sociativust és instrumentálist képez. A kik az ugor nyelvben keresték ragunk eredetét, a finn *veli,* lapp *viella* ,fitestvér' szóban látják a mi *vel*-ünk megfelelőjét. Külsőleg nagyon tetszetős egyeztetés, azonban belsőleg, a jelentés tekintetében, nem elégíthet ki bennünket, mert a ,frater' etymon sokkal szűkebb értelmű, semhogy nagy valószínűséggel magyarázhatnók belőle a *vel*-nek ,una cum' jelentését.

A társaság fogalmát könnyen visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az ,együttlét, egymásnál vagy egymás mellett lét' fogalmára. Ilyen ,oldal' jelentésű szó a mi *-vel* ragunk magyarázatára is kinálkozik az egészen hasonló hangzású cseremisz *vel* ,latus, pars, regio' szóban, mely valószinűleg a magyar *fél* szóval is azonos (,oldal'), s melyből a következő névutók származnak: *velem, vele* ,-nál, mellett', *vele, veg* ,-hoz, mellé', *veliˇ, več* ,-től, mellől'. Ezekkel egyeredetű lehet a mi ragunk, csakhogy ennek a végéről elenyészett a locativusi rag (**vêl-t).*

A *vel*-nek eredeti helyi jelentése egy két adverbiumban maiglan fönmaradt. Ilyen: *hellyel-hellyel, hellyel-közzel* e helyett *helyen-közön,* azaz némely helyen: *széllel, széllyel* e h. *szélben* = széltében, szélességében. *Általabb úttal* = rövidebb úton. A csuvas nyelvben is megmaradt némely szólásban a sociativusnak helyi jelentése: *ojba sürärem* a mezőn jártam, *šuba kildem* a vizen jöttem.

A *-vá vé* raggal mai irodalmi s művelt élő beszédünk

ép úgy bánik, mint a *-val vel* raggal: *fává, jóvá, széppé, helyessé.* De a régi irodalomban s a népnyelvben nagyrészt megtaláljuk itt is azokat az eltéréseket, melyeket az előbbi ragnál láttunk; pl. *semmié tenni, méltóá lenni, innepéjé, fiájá (ünnepévé, fiává).* De legfontosabb e rag alakjai közűl az, mely mélyhangú tő után is *é*-t mutat: »Udvari *szolgákké* perzsákat, környülötte *forgolódókké* perzsákat rendele«: Persas satellites, Persas apparitores fecit (Forró: Curtius). Igy különösen még a székely népnyelvben: *kárré ment, kárré vallottam, gúzszsé válom, rózsáé váljon.* Ez arra mutat, hogy ragunknak eredeti alakja magashangú volt.

Másfelől a *világgá, Györré*-féle kifejezésekből azt következtethetjük, hogy ennek a ragnak is első értéke helyhatározó volt. Ezek a körülmények oda vezetnek bennünket, hogy a *-vé* ragban szintén amaz oldalt jelentő *vêl-* szó származékát lássuk, melyből a *-vel* ragot magyaráztuk. E szerint a *-vé*-nek eredeti alakja **vêlé* s eredeti jelentése ‚felé' volt, úgy hogy *világgá* tulajdonkép **világ-vêlé,* világ felé, világnak, és *Györré *Györ-vêlé,* Győr felé. A mai átvitt jelentés a helyi jelentésből könnyen megmagyarázódik; vö. *vízzé válni: zu* wasser werden, *in* aquam converti stb.

Az *-úl ül* ragnak hangbeli változásai közűl legfőbb mozzanat az, hogy míg régibb irodalmi emlékeinkben még gyakran *-ól -öl*-nek hangzott *(segedelmöl, sántáól, áldozatól, raból),* később mindinkább *-úl -ül* alakban használták, kivéve a honnan kérdésre felelő ragokat és névutókat, a melyekben kivált mai irodalmi nyelvünk az *-ól -öl* végzetet tekinti szabályosnak: *ból böl, ról röl, tól töl, alól, felöl* stb.

A magashangú *-öl* helyett néhány esetben *-él, el* alakkal találkozunk, mely nyilván még egy fokkal eredetibb,

mert nem egy *ő* hangunk fejlődött régibb *é*-ből, pl. *szélő: szőlő, réf: rőf, lén: lön, tén: tön* stb. Igy olvassuk a későbbi *többül* helyett *tebbél,* a későbbi *együl* helyett *egyel,* azaz *ëggyél* stb. Fontosabb az eddigi változatoknál az, hogy néhány esetben mélyhangú szókban is magashangú *-él* alakjában jelenik meg ez a rag. Ilyen mindenekelőtt az az *arczél, orczél,* mely codexeinkben az *arczúl* gyakori változata. Továbbá a *tarsel* = *társél* (pro socio) alak, mely, igaz, csak egy helyen fordúl elő, Ehr. C. 61. Végre az őrségi *léra* azaz **réla* = *róla* inkább magyarázható hangtanilag egy régibb **riéla, *rééla* alakból (ered. **rajéla),* mintsem **réóla*-ból.

A mi az *-úl -ül* ragnak eredetét illeti, mindenek előtt megemlíthetjük, hogy nyelvtanaink többnyire két külön értelmű s külön eredetű *-úl -ül*-t vesznek föl. Igy már Révai két *-úl*-t vesz föl: az egyiknek jelentése »motus de loco: *al-úl, köz-ül:* de imo, de medio; *ház: hazúl«;* ellenben más az *-ül* »instar, modus, pro« az ilyenekben: *zálogúl adtam, boldogúl, szentül.* — Mások az *alúl*-féle helyhatározókat tekintetbe sem veszik, mégis kétféle *-úl -ül*-t különböztetnek meg, úgy t. i. hogy Révainak második osztályát ketté osztják s azt mondják, hogy van egy *-úl, -ül,* mely névrag és főnevekhez járúl: *példáúl, gazdáúl;* s egy másik, mely képző és melléknevekből igehatározókat képez: *ostobáúl, vitézül.* Hogy az utóbbi esetekben nem kell két külön ragot s még kevésbbé képzőt fölvennünk, azt alig szükséges bizonyítgatni. De még arról sem nehéz meggyőződni, ha szemünk előtt tartjuk a helyragoknak szokott jelentésbeli átviteleit, hogy a Révai két osztálya is azonos, mert a második csak az elsőnek átvitt használatán alapszik (l. utolsó fejezetünket). Végre, mint a nyelvtörténeti

tényekből láttuk, az *alól, közöl*-féle ablativusok ragja is azonos alakilag az *-úl -ül*-lel; hogy pedig jelentésök kiegyeztethető, azt számos más eset bizonyítja, melyben szintúgy alkalmazza a nyelv az ablativusi alakokat a *hol* kérdésre (l. a következő fejezetben).

Az eredetibb *-öl, -ől* alak nem hiába tartotta meg maiglan az ablativusi jelentést: ezt a jelentést kell e rag első értékeűl fölvennünk, különösen ha a *-ből, -ről, alól, mellől* kifejezéseket összehasonlítjuk a hol és hová kérdésre felelő társaikkal (*benn, belé; rajt, rëá; alatt, alá; mellett, mellé* stb.). Ez az *-ól -ől* tehát a régibb magyar ablativusi rag, mely különféle tőszókból képezte később a honnan kérdésre felelő különféle viszonyszóinkat. Ha nézzük az ugor nyelvek ablativusi ragját, arra az eredményre jutunk, hogy a magyarban puszta *l*-et kellene várnunk. A finn *-ta -tä*, ill. *-da dä* ragnak a mi nyelvünkben ép úgy felelne meg az *-l*, mint pl. a finn denominalis *-ta tä, -da dä* igeképzőnek a magyar *-l (szól, énekel)*. A vogulban már csakugyan *-l*-et találunk, más elemmel is szövetkezve, a *-nel* ‚től‘ ragban. Azonban a magyar *-ól -öl, -úl -ül* ismét egészen más elemet mutat az *-l* előtt, melyet nagyon bajos megmagyarázni. Lehetséges, hogy a *-vel* és *-vé* ragokhoz való harmadik társ, vagyis hogy a *vêle-* alapszóból az ablativusi *l*-el van képezve s ez aztán fokozatos összevonás által lett *-él öl ül*-lé (**részë-vêlël: *részë-vêl: részél* stb. Vö. Nyr. XVII. 290).

Az *-ént* rag egészen elavult s ma csak a *szerént, szerint* névutóban s néhány határozó szóban lappang. Hogy ma újra föleleveniтsük — mint egynémely tudákos akarja — s így szóljunk: *cselekedjél tetszésedént!* vagy: *azé legyen a díj, kinek dala szíveménť fog zengeni!* — az nevetséges indítvány. Nincs elég eleme a mi irodalmi nyelvünknek,

mely az élő beszédtől eltávolítja? vagy érdekében van tán a nemzeti műveltségnek, hogy az irodalmi nyelv mind jobban eltávozzék a nép nyelvétől a közérthetőség rovására?

A míg eleven volt az *-ént* rag, majdnem mindig ilyen alakban használták, noha a XVII. században már némelyek így szólnak: *szája izint;* ma azonban a fönmaradt alakokban, mondhatjuk, általános az *-int* ejtés: *szerint, részint, alkalmasint* stb.

E ragnak eredetéről eddig csak sejtelmeink vannak. Ezek közűl legvalószinűbb Zolnaié, mely szerint az *-int*-tel egy tőről fakadt a következő ormánsági adverbium, társaival együtt: »*intes*[t]: irányába« (Tájsz.). Ezekkel függne össze az *intéz* ige is.

A *-ként* rag mellékalakjai csak csekély eltéréseket mutatnak. A közönséges *é: i* hangváltozást mutatja a *-kint* alak: *kelletekint, máskint* stb. Az irodalmi nyelvben ezt a ragot személyre vonatkozva, főnév nélkül nem használjuk, de a népnyelvben itt-ott ilyen alakokkal is találkozunk: *én kéntem, te kénted, ü kiénte, mi kéntünk* stb. (Göcsejben és Somogyban).

Az *önként* szót ma többnyire így írják: *önkényt.* Kimutatták, hogy ez az írásmód, mely etimologizálva a *kény* főnévhez s a mai *önkény*-hez kapcsolja a szót, csak a jelen század harminczas évei óta dívik. Csakhogy az a helyesírásbeli etimologizálás mégis közel jár a valósághoz, mert csakugyan föltehetjük, hogy az *önként*-ben megvan a *kény* szó. Az újabb *önként* helyén ugyanis azt mondták régente: *önkéjén,* később pedig: *önnön kényén, magunk kényén, magok kényén* stb. *Kéj* és *kény* egyértékű szók, akár csak hangtani változata az utóbbi az előbbinek (mint *borju: bornyu),* akár pedig valami képzővel bővült alakja

(vö. *vad: vadon).* S így a mai *önként* csakugyan így keletkezhetett: **ön-kéj-ént* vagy **ön-kény-ént* vagy bár **ön-kénye-ént.* Nyelvemlékeinkben találunk nagyon közel járó alakokat: *maga kéjént, kedvént, szája kedvént,* de azonfölül tényleg megtaláljuk magát az *önkényént* alakot is (Medgyesi: Három Jaj II. 108).

Úgyde még az a kérdés, hogyan jutunk az *önként*-től a *-ként* raghoz. Mert *önként* a. m. saját akaratából, önkénye szerint, tehát van benne helye a *kéj, kény* szónak; de már pl. *más-ként* nem épen a. m. ‚másnak a kénye szerint', hanem általában a. m. más uton, más módon. — Szerintünk, eredetét tekintve, *önként* is a. m. ön útján, a maga útján, a maga módja szerint (auf eigenem wege, aus eigenem antrieb, seinem willen freien lauf lassend), mert a *kéj, kény* szónak alapjelentése ‚út, via'. Erre a rokon nyelvekben találunk bizonyító adatokat: mordvin *ki* ‚út', finn *keino* ‚semita, via, modus', lapp *käja* ‚vestigium' (l. Budenz Szót.) E szerint a *ként* rag eredetileg a. m. úton, azaz módon; származik pedig a *kéj kény* főnévből az *-ént* raggal, tehát **kényént, ként* a. m. ‚út szerént'.

Az *-nként* ragot nem csak azért kell elválasztanunk a *-ként* ragtól, mert egységes ragul használjuk, hanem azért is, mert eredetileg semmi köze sem volt a *-ként* raghoz. Az *-nként* ugyanis számos nyelvemlékünkben *-nkéd* alakban jelenik meg, s nem áll, a mit állítottak, hogy itt *-kéd* a *-ként* összevonása volna. Mert akkor teljességgel érthetetlen volna, miért történt ez az összevonás épen csak az *-nként*-ben, s miért nem húzták össze az egyszerű *-ként*-et, sőt az *-ént* ragot is *-kéd* és *-éd*-be. Már pedig emezeket sehol sem találjuk, holott az *-nkéd (-nkíd, -nkét)* alak nyelvemlékeinkben egészen közönséges. Például *esz-*

tendénkéd, ízenkéd, egyenkíd, naponkét; néha két külön szóba írva: *napon két, házan kéd.* Az *n*-es alak aránylag ritkán fordúl elő codexeinkben. [1])

E szerint magyarázatunkban az *-nkéd* alakból kell kiindulnunk, mert annyi kétségtelen, hogy e rag csak irott nyelvemlékeink korában, a XV. század vége felé vette föl lassankint az *-nként* alakot. Annyi első tekintetre is valószínű, hogy az *nkéd* olyan két részből áll, mint pl. azo*n-tul,* eze*n-fölül* stb. Ha már most tekintetbe veszszük azt a tényt, hogy ragunk igen gyakran szerepel időhatározókban *(naponkéd, esztendőnkéd),* másfelől azt, hogy régi nyelvünk csakugyan ismer egy időt jelentő *kéd* főnevet ebben az adverbiumban *ekkédig* = eddig, ez ideig: akkor nem lesz nagyon merész az a föltevés, hogy ennek a *kéd*-nek van köze az *-nkéd* raghoz. *Napon-kéd* tehát annyi volna mint ‚napnak idején, nap-kor', s első tagja talán a főnévnek rendes *-n*-ragos alakja, időhatározó jelentéssel *(egyik napon, egész napon át* stb.). E szerint *naponkéd* eleinte

---

[1]) Egészen kivételes az az alak, melyben az első *-n* is hiányzik: *esztendőkét, esztendőkint;* s még kivételesebb az ilyen többesi alak: *századokként.* Szinnyei (Nyr. XVII. 292) a *századok-ént* alakból indúl ki, s azt hiszi, hogy ebből *századonként* lett, aztán dissimilatióval **századonkélt,* utóbb *századonkét,* s végre a *-ként* rag analogiájára újra *századonként.* E magyarázat ellen sok kétség merül föl. Mindenekelőtt az, hogy az *l* elvesztése (az **-nkélt* alakból) codexeink korában korántsem volt általános, sőt nagyon kis nyelvterületre szorítkozott. Az is érthetetlen, az az **nkélt* vagy *-nkét* mért nem éreztette hatását az *-ént* raggal? mért nem lett abból soha *-élt, ét?* s különösen mért nem lett a *-kényént, önkényént, önként*-ből is dissimilatióval *-kényélt* stb.? De legkevésbbé lehetne Szinnyei föltevésével azt igazolni, hogy az *-nkéd* rag codexeinkben rendesen *d*-vel van, míg az *-ént* rag *-énd* alakban sehol sem található.

pusztán időhatározó volt a ‚mikor‘ kérdésre s csak később vette föl a mai jelentési árnyalatot. Ugyanez az eset ismétlődik a mai irodalmi nyelvben a *naponta* alakkal, mely voltakép csak a. m. napon, nappal, de mai irodalmunkban a. m. minden nap; a *napjában, háromszor egy esztendőben,* angol *daily,* német *täglich, jährlich* stb. kifejezések sem foglalják magokban etymologice azt, hogy ‚egyes napokon‘ vagy ‚minden egyes napon, minden egyes esztendőben‘ stb. Annyival biztosabb e föltevés, mert épen régi íróinknál gyakori ez a bővebb kifejezésmód: *minden naponként, minden esztendőnként,* holott később ama jelző fölöslegessé vált, mikor e ragos alaknak újabb jelentése megállapodott.

Magyarázatunk szerint az *-nkéd* rag eredetileg csak időhatározókban volt helyén, s ez azért is hihető, mert írott nyelvemlékeinkben időhatározáson kivül alig fordúl elő máskép, mint e két kifejezésben: *házankéd* és *fejenkéd.* Ezekbe és egyebekbe (nevezetesen az *egyenként*-féle számnévi alakokba) akkor mehetett át a *kéd,* mikor idő-jelentése már elhomályosodott. Később ez a kategoria-csere még abban is érvényesült, hogy a *kéd* elem egészen a módhatározó *ként* raghoz vált hasonlóvá. (V. ö. szintén módhatározó alakokkal: *párosával, hármasával* stb. = páronként, hármanként). Minthogy az *egyenként, hármanként* helyett ilyen kifejezéseink is vannak: *egyen-egyen, hárman-hárman:* azt hihetjük, hogy a számneveknél ezek a rokonértelmű alakok, melyekben már úgy is volt egy *n* elem, megkönnyítették az egész *-nként* rag alkalmazását.

A *-kép* ragnak két alakja váltakozik egymással: *-képpen* és *-kép.* Az utóbbi újabb s azért az előbbiből rövi-

dültnek tekinthetjük. Régi irodalmunkban alig találjuk; csak a múlt század óta fordúl elő gyakrabban: *másképp, mikép* stb. Dunán túl itt-ott a *p* helyett *b* hanggal is ejtik: »tisztuggy [tisztódj, tisztulj] a házomtul, mer *máskíbb* elemésztlek«; *máskébb* is lehet; *máskéb* nem lehet.

Ragunknak eredetére nézve mindenek előtt világos, hogy a *kép* főnévből származik. Hihető, hogy az ‚effigies' és ‚facies' jelentésekből fejlődött valamikor a *kép* szónak egy *‚forma,* modus' jelentése is, ehhez pedig a legkönnyebben csatlakozik a *-kép* rag jelentése: *másképpen* = más formában, más módon. S vannak csakugyan nyomai, hogy a *kép* főnevet ‚mód' jelentésében is használták, így írja Pesti Gábor: »Meg nem mondhatom *képét,* mint szeretnek engem« = meg nem mondhatom, mi*képpen* szeretnek. Maga az a török szó, melyből a mi *kép* főnevünk át van véve, a jakutban *kiäb* a. m. ‚alak', az oszmanliban pedig ép úgy használatos, mint a mi ragunk: *gibi* = ‚képpen'.

Még csak azt kell vizsgálnunk, a *kép* főnév minő viszonyragot vett föl, hogy *képpen* váljon belőle. Az utóbbi alaknak kiejtése maiglan rendszerint ez: *képpen,* nyílt *e*-vel és kettős *pp*-vel. A synonym *módon* legelőbb a helyh. *n* ragot juttatja eszünkbe, csakhogy ennek szabályos kötőhangzója zárt hang: *o ë ö* (képën, népën, lépën), s így itt szó sem lehet róla a nyilt *e* miatt. Emez csak a módhatározó *n* rag előtt fordúl elő *(éppen, épen, készen),* de itt meg az a baj, hogy ez a rag csak melléknévhez járul, mert afférék, mint »*gyöngyen* ment a paripa«, csak kivételkép fordulnak elő. Mind a két föltevés mellett azonfölül magyarázatlan maradna a kettős *pp.* Így hát véleményünk szerint alig marad más lehetőség, mint erre az alakra vinni vissza a *-képpen* ragot: *kép-ben.*

A jelentés szempontjából nem csak az említett »*formában*« erősíti magyarázatunkat, hanem az is, hogy néha tényleg a *képben* kifejezést olvassuk úgy alkalmazva, hogy nehézség nélkül helyettesíthetjük a *-képpen viszonyszóval;* pl. [Az ördög] angyalképben bölcseségvel tétova hazudoz (R. M. K. II. 215). Lehellete az ablakot ködlepellel borítja s virágképben oda fagyván üvegét megvakítja (Kisf. S.). Még közönségesebb ez a kifejezés egyszerűen birtokviszonyban, tehát *képében;* pl. leszállott a szentlélek *galambképpen* = »olymint *galamb képében*« (Jord. C. 454). Tehát *galambképpen* = *galambképben* és úgy viszonylik hozzá a *galamb képében,* mint pl. a *galamb módra* kifejezéshez viszonylik ez: *galamb módjára.*

A *-stul -stül* rag egyike legtestesebb viszonyragjainknak, melyet nyelvtanaink tömegesítőnek neveztek el. Magánhangzója nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban rendszerint a *-tól -től*-féle ragoké után igazodik; pl. *mendenestől, táborostól, virágostól;* a Királyhágón inneni nyelvjárásokban általán *-stul -stül, -stú -stü,* sőt Dunán túl *-stu, -stü.* Csak legújabbkori irodalmunk különbözteti meg következetesen *u- ü*-vel a *-tól -től* ragtól, nem annyira a különbségtevést sürgető nyelvtanosok kedveért, mint inkább azért, hogy állapothatározó létére nyelvérzékünk az *-ul -ül* raghoz kapcsolja.

Ezt az *-ul -ül* ragot látta benne az is, a ki először elemezte ragunkat, t. i. Révai (Gramm. III). Szerinte az első eleme ugyanaz az *est,* melynek *örömest* ‚cum gaudio, libenter‘ szóban ‚cum‘ jelentést tulajdonít; »ipsum hoc *est* auctum est postea *ül* affixo, idem significante, cum v. una, ad emphasim majorem: *estül* una cum.« Révai fejtegetése mindenesetre igazításra szorúl annyiban, hogy az *örömest,*

méltóságost utolsó szótagában nem láthatunk egységes ragot, mert *örömesen, méltóságosan* ugyanazt fejezik ki, tehát amabban is csak *t*-ragos melléknevet láthatunk, mint pl. az *egyenes-t, elegyes-t*-félékben; továbbá, hogy az *-úl -ül* nem jelenthet cum-ot, hanem csakis a közönséges állapothatározó *-úl -ül* rag lehetne. Vö. *fenekest* és *fenekestül*, mind a kettő a. m. funditus. Mások az *-s* képzőt s a *-tól től* ragot látják a *-stul stül*-ben.

Az *-s* képző kétségtelen beválik e kifejezés alapjának, mert nem csak birtoklást, hanem általában egybetartozást, együttlétet is jelent: *vizes, köves, felhős* stb., s mert pl. *fiastul* a. m. fiasan, de *seregestül* is a. m. seregesen. *Töstül, tövestül* helyett a székelységben ezek az alakok is dívnak: *tösül, tösön, tösleg, tövesleg, tös-töből, töstön-töből.* Hogy az *s* csakugyan képző s hogy az egész *-stul* nem egységes viszonyrag, azt világosan bizonyítják a régi irodalomból idézhető következő változatok: »Nem keserűség-e *aprós magaddal* téli időben házadból kibúdosnod?« (Melotai: Zsolt. 90. = *apróstul,* gyermekestül, mert *aprós* a régiségben az, a kinek aprai, gyermekei vannak; a kifejezésnek alakja a *harmad magammal*-féléket követi). Vö. még: *Feles magával* lakni (Misk: VKert. 694). »Az sárga lovat *fekestul hamostul, zekeres niergessel* [nyilván tollhiba e helyett *zekeres niergestel* vagy *niergestul]* hagyom Tamásnak szolgálatjában [szolgálata fejében, szolgálatáért].« (RMNy. II. b. 302). »Az útban előtalálák Bulcsot és sok nemeseket, *mind feleséges és gyermekestől«* (Helt: Krón. 56). Az utóbbi két idézet az *-úl* rag fölvétele ellen bizonyít. Ezek ugyanis olyan összetett kifejezések, mint pl. ezek.: *feleséggel és gyermekkel együtt,* s a régiségben: *feleségnél és gyermeknél kül* (a mai *nélkül).* Valamint ezekben az *együtt* és *kül*,

úgy amazokban a *től* egészen külön adverbiumnak mutatkozik, melyet két megelőző főnév mellett is elég volt egyszer kitenni.

Ez a nyelvtörténeti tanúság már most a leghathatósabb módon támogatja azt a magyarázatot, melyre Budenzet vezette a legközelebb rokon vogul nyelvnek megfelelő szerkezete. Fejtegetésének főrészét szó szerint idézzük (l. Ny. Közl. XVIII. 158).

»A *Kälteš-majt* czímű vogul monda 7. szakaszában elbeszéli, hogy egy hótalpon járó embernek levált a féllába »hótalpastúl« vagyis vogul szóval: *joseñ-tajl (josä* hótalp); szintígy azután a félkeze is íjastúl, *jạutiñ-tajl (jạut* íj). Az előszavak *joseñ, jạutiñ* rendes képzésű birtokos névszók, a milyenek a magyarban az *-s*-félék: *joseñ* »hótalpas, hó talppal való«, *jạutiñ* »íjas, íjjal való«; a vogul *tajl* pedig, mely hang szerint nem esik messze az *-s-túl* v. *-s-től* utórészétől, magában a. m. »plenus«, s »az egész« jelentésével szerepel pl. ilyen kapcsolatban: *äk vaj-tajl* ein paar stiefel (ein stiefel-ganzes); *äk sun-tajl* ein ganzer schlitten voll, ganze schlittenladung; *äk sun tajl sali* ein schlittengespann rentiere, so viel zu einem schlitten gehören; *uos-tajl* die ganze stadt. E szerint *joseñ tajl* tulajdonkép ezt teszi: hótalpas egész, mit dem schneeschuh versehenes (= durch den schn. gebildetes) ganzes, s ez ragtalanúl mint határozó szerepel az idézett szöveghelyen, vagyis így fordítható: »a lába levált hótalpas-egészül«, azaz: nemcsak maga a láb, hanem a láb + hótalp-ból álló egész, a mi pedig tisztán = levált lába hótalpas-túl. Már pedig ez a *tajl* szó, a melyet a vogul nyelv a comitativ viszony kifejezésére alkalmaz, megvan a magyarban is a *tel-e, tel-i* »plenus« szóban s mélyebb szinezetű vocalissal

a *töl-t-* igében, valamint a *több* e h. **töl-b* comparativus tőben. A vogul *tajl* meg a finn *täyte* »plenus« azt mutatják, hogy a m. *tel-, töl-*nek valamikor hosszú volt a vocalisa *(*tēl, tōl-)*. Ha ilyen eredetibb alakban az *-s*-es nomen possessorishoz hozzácsatoljuk a vogul *tajl*-nak magyar mását, eléáll *-s-tēl* v. *-s-tōl*, melynek még csak mélyhangú névszókhoz járultában a vocalisával kellett illeszkednie, hogy tökéletesen a meglevő *-stól, -stöl (-stúl, -stül)* képében jelenjen meg. Megtartjuk tehát a föntemlített magyarázatokból azt, hogy a *-s*-tól előíze a nom. possessoris képző *-s* (mely érték szerint = vog. *-ñ* az *ñ-tajl*-ban); de egységes utórésznek tekintjük az egész *-tól, -töl*-t, mely a vogul *tajl*-val hang szerint is azonos.«

A *-lan len* rag már codexeink korában is leggyakrabban *-ig*-ragos főnevekhez járult: *éjféliglen, ideiglen, éviglen* stb. A magyar *-ig-lan, -ig-len* egészen olyan kapcsolatnak látszik, mint a német *bis zu*, a latin *usque ad*, a finn *-hen asti* vagy *-nne asti*. A második elemben tehát irányragot sejthetünk.

Azon szóalakok közűl, melyekben a *-lan -len* ragtalan névszóhoz járúl, codexeinkben s a XVI. század nyomtatványaiban csak kettő fordúl elő: *virradólan* és *egészlen*. Ezek pedig lativusoknak is érthetők; az első a. m. virradóra, a virradatig terjedő időben, a másik a. m. végig, mintegy ‚egészig, egészre' vö. *félig* és *részre*, melyek szintolyan fok- vagy mértékhatározók. Azonban *virradólan, egészlen* később könnyen válhattak a nyelvérzékre nézve módhatározókká, egyrészt mert ezt jelentésök is megengedte (‚virradva, egészen'), másrészt mert hangzásukra nézve hasonlítottak mind a *virradóan, egészen*, mind pedig a *futólag, végesleg*-féle módhatározókhoz. Igy érthetjük

meg azt, hogy később a tőszókhoz járuló *-lan -len* egyáltalában módhatározó értékkel jelenik meg. A legrégibb ilyen példákat csak a XVII. század elejéről lehet idézni: *képmutatólan* (MA.) és *erölen* (Pázmány).

A *-lan len*-nek kétféle használata egészen hasonló a *felé*-éhez, mert ez is kétfélekép szerepel: ragos és ragtalan névszók után, pl. *hátra felé* és *hát felé.* — A *-lan len* kétségkívül egyeredetű avval a vogul *-ľe, -ľ* elemmel, mely ott szintén lativ értékű helyhatározókhoz járúl; pl. *kosä* sokáig: *kosä-ľe* sokáig-lan; *ele* elé, elő: *ela-ľ* előre, elő felé, mintegy elő-len. És valószinű, hogy rokon velök a cseremisz enklitikus *-la,* mely szintén úgy szerepel; pl. *küškö* föl: *küškö-la* fölfelé, *jotpek* északra: *jotpek-la* mintegy északra felé.

A *-lag leg* rag hangzásra és jelentésre nagyon hasonlít a *-lan len*-hez, de a jelentésbeli hasonlóság, mint láttuk, részben csak a hangzásbelinek következménye. Használatuk azonban annyiban különbözik egymástól, hogy a *-lan len* rendszerint ragos névszóhoz járúl, ellenben a *-lag leg* rendesen csak a tőhöz függed: *közösleg, végesleg* (EhrC.) stb. Azonfölül az utóbbi rag hangalakjára nézve azt a különösséget mutatja, hogy némely vidéken mély hangját megtartja magashangú tő után is, jelesen egy kifejezésben. melylyel gyakrabban találkozunk: »*Képlag* pest-vármegyei szó ez helyett: képmutatólag« (Kassai: Szókönyv III. 112. I. 36). »*Képlág:* hamis szívvel« (Abaúj m. Nyr. III. 521., uo. az *a* helyett rendesen *á* van). »Jámborsággal és szelídséggel *képlak* ámítják vala a községet« (Erdélyi Tört. Adatok III. 50).

Az utóbbi adatok a Czuczor-Fogarasi ötlete mellett tanúskodnak, kik szótárok előbeszédében (139) azt vélik, hogy a *-lag -leg* rag, melyben »a hasonlóság alapfogalma

rejlik, hasonló a székelyeknél divatos *lak*-hoz, mely máskép *alak* (forma, kép); *hasonló-lag* = *hasonló-alak* = *hasonló-kép*.« A *lak* szót ugyan nem tarthatjuk réginek, mert nyelvemlékeinkben sehol sem fordúl elő, s talán úgy rövidűlt az *alak*-ból, hogy az *a*-t névelő számba vették (vö. *nap-* ,socrus': finn *anoppi;* ilyen a kecskeméti és somogyi *jándék*, *gyándék*, szék. *vándék* e h. *ajándék)*. De az *alak* *a*-ja nem okoz nehézséget: **haló-alak*, **kép-alak* ép úgy rövidűlhettek *haló-lag*, *kép-lak*, *kép-lag*, *kép-leg*-gé, mint pl. *közben-eső*, *hátul-eső* helyett mondjuk *közben-ső*, *hátul-só*. — A szóvégi *k: g*-féle lágyulásra sok példánk van; ilyenek *bádok: bádog*, *üszök: üszög*, *ridek: rideg*, *ütlek: ütleg*, *hörcsök: hörcsög* stb. Különben a *-lag* fölteendő *k*-jára nézve vö. még *váltóslak* (JordC. ÉrdyC.) *közöslek* (Werbőczi) »*egyenlöleg*, *igyenlölek*. (Kassai: Szókönyv).

Az okhatározó *ért* ragnak önálló használatában az irodalmi nyelv még ma is ismeri ezen teljesebb alakját: *érëtt: érëttem*, *érëtted* stb. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *közt* és *között*, s nyiltan kéttagú volt eredetileg olyankor is, mikor ragnak használták. Erre történeti adataink is vannak: *Meret num eneyc* HB., olvasd: *mérëtt* = *mért, miért*. *Azeret* örüljön a keresztyén (DebrC. 132) = *azért*. Még ilyen nagy *bynekeret* sem féljünk istentől (VirgC. 49); olvasd: *bínekérëtt*. Viszont már a HB. is rövidebb alakkal él: *lélik ért*.

Az *-ért* rag ma legtöbbször czél- és okhatározó, de mind a kettő, részint közvetetlen, részint az ,érdek' jelentésen át a ,helyettesítés' és ,csere' alapjelentésből fejlődött. Csere jelölésére még ma is általános használatú az *-ért* rag; helyettesítést ma ugyan ritkán jelent, de nyelvemlékeinkben határozottan előfordúl — s nem ritkán — ebben

a jelentésben is, pl. Hallván, hogy Archelaus uralkodik az ő atyjáért Herodesért (Pázm: Préd. 169). Tehát *-ér-t, ér-ë-tt* annyi mint *'hely-ë-tt'*, és már eleve is föltehetjük, hogy itt az *ér-* alapszó helyet jelentett. Már pedig találunk a rokon nyelvekben egészen megfelelő szókat, melyek részint még most is helyet jelentenek, részint pedig a miénkhez hasonló viszonyszókká fejlődtek. Igy a cseremisz *ver, vär* a. m. hely, és a *vereš, veriš* viszonyszó egyesíti a magyar *-ért*-nek 'helyett', 'miatt' és 'végett' jelentéseit; e szerint hát a mi ragunk is eredetileg **vérëtt* lehetett. A vogulban *märr voar* a. m. *mi-ér(t),* és úgy látszik *märr voar-t*-ból van rövidítve (Nyr. XVI. 73). Az osztjákban *vor-na* a. m. -ért, miatt, végett (és *oroñ-na* 'helyett'). A lapp nyelvjárásokban is *varas, varast* a. m. -ért, végett, miatt.

A határozói ragok közűl még csak a két időragot kell szemügyre vennünk, vagyis a *-kor* és *-szër* ragokat.

A *-kor* rag az egyetlen, mely mélyhangú létére változatlan járúl maiglan országszerte magashangú tőkhöz is, úgy hogy mintegy középállást foglal el a ragok és névutók közt s csak azért érezzük inkább ragnak s írjuk egybe a főnévvel, mert egytaguvá rövidült, tehát rövidebb mint bármelyik névutó. Egyébiránt Felső-Bácsmegyében mondogatják már illeszkedéssel is: *ekkő* e helyett *ekkó,* ekkor (Nyr. XII. 216). És palócz helyeken még annyiban is közelebb áll egyéb ragokhoz, hogy a közönséges *napja-kor*-féle kiejtéssel szemben *napjákor*-t is hallani (Tud. Gyűjt. 1829. V. 17. jegyz.). Vö. Kilencz *órákorig* (Károlyi: Bibl. III. 30). *Idejékor* (M. A: Bibl. I. 241. b.). Isten igéje *hallgatásákor* (Kulcs: Evang. 37).

Mindenki ismeri a régi íróinknál oly gyakran előforduló *-koron* alakot: *két órakoron, akkoron, mikoron.* Ezzel

annál gyakrabban találkozunk, mennél inkább visszamegyünk nyelvünk történetében, de azonfölül még két alakot találunk: *kort* (mint *éjfél táj-t, az idé-tt* stb.) és *-korban, hat órakort, aratáskort, azkort, mindenkort; délkorban, akkorban* stb. A *-koron* és *-korban* még ma sem vesztek ki egészen: egyikkel az irodalomban is, másikkal csak a népnél találkozunk. Míg ezen alakok a ‚mikor' kérdésre felelnek, addig mások, más ragokkal *(-ra, -ig)*, a mikorra, meddig kérdésekre felelnek. Pl. Az napon két órakorra vacsorán jelen lenni ne nehezteljen (Lev. T. II. 359). Derék ostrom vecsernyekorig tarta (Tinódi 154). Valami kevés korig itt maradok (Lev. T. II. 240).

Az eddigiek már világossá teszik, a mit különben is első tekintetre sejtünk, hogy a *-kor* rag az időt jelentő *kor* főnévvel függ össze. De a fölsorolt adatok már azt is gyaníttatják, hogy a rag nem egészen azonos a *kor* főnévtővel, vagyis hogy ezt nem ragtalanul alkalmazták adverbiale gyanánt, hanem hogy eredetileg a *kor* főnevet csak az *-n, -t* ragokkal használták. Föltehetjük, hogy épen a *-kort* alak volt valaha a legközönségesebb, mert ebből egyszerűen a szóvégi mássalhangzócsoport könnyítése folytán állt elő a *-kor*; vö. *holt, sëholt: hol, sëhol, *nélkült: nélkül, *innélt onnalt: innél onnal* (nyelvemlékekben a. m. innen onnan); *választ, tapaszt* (főnevek): *válasz, tapasz* stb. Leginkább hasonlít azonban a *-kor* fejlődéséhez a mindjárt tárgyalandó *-szër* ragé (ebből: *-szërt)*, és az *-ért* ragé, mely nagy vidéken *-ér*-ré rövidült.

Némely nyelvjárásban maiglan is használatos a nominativusi *-kor* mint összetételek pleonasztikus utótagja. Így Háromszékben: *Hány órakor van?* Továbbá a csángóknál: »*Vecsernyekor vagyon. Most vagyon hétkor. Reg-*

gelkor lén«. És: »A göcseji nyelvjárásban a *-kor* végű szók ma is összetett szók, melyek határozókká csak ragok vagy névutók által válnak, pl. *vagyon-e már uzsonnakor? ebédkorban, aratáskorban, szüretkoron; pünköstkor tájban* született«.

A *-szër* ragnak eredetére nézve általános és kétségbe nem vonható nézet, hogy a *szër* főnév származéka: »adjecto scilicet ad nomen numerale nomine *szer*, quod ordinem et seriem significat« (Révai: Antiq. 159). Abból hogy a H. B. *háromszor* helyett azt mondja *charmul*, Révai azt következteti, hogy a *szer*-rel való határozó-képzés a H. B. korában még nem volt járatos. Ez lehetséges, de akkor legalább a H. B. kora után nem sokára életbe kellett lépnie, mert legrégibb codexeinkben már rendszerint mai rövid alakjában olvassuk. Már pedig nem hihetjük, mint Révai és mások hiszik, hogy a *szër* főnevet minden casusrag nélkül alkalmazták viszonyszóul, hanem olyanformán képzelhetjük ennek a történetét is, mint a *-kor* ragét. Támogatják ezt a fölfogást azok a *t* és *n*-ragos teljes alakok, melyekkel nyelvemlékeinkben még itt-ott találkozunk, noha már nem oly gyakran, mint a *kor*-éival: *elöszert, többszört; utólszeren* (Kapnikbányán *kétszerben* Nyr. II. 235).

Itt is vannak továbbá megfelelő alakjaink ugyanazon *szër*-ből más ragokkal; pl. *egyszer-re, elöszörre, húszszornál többször*. A régiek főleg a *-vel* raggal használták gyakran középfok vagy ezzel egyértékü kifejezés mellett, s ez a szerkezet egészen elavult; pl. *kétszerrel nagyobb, hétszerrel inkább*. De azonfölül előfordúl ez a *-szerrel* mint a *-szeren -szert* alakok egyértékese is; pl. »Atlacz szoknyát, kinek az alja *ket zerrel* vont arannyal hányt .... Egy kamoka szoknyát fekete bársonnyal hányt *ket zerrel*.« (R.

M. Ny. II. b. 65.). Fizesd meg hétszerrel az mi szomszédinknak az ű szidalmasságokot. (Szék: Zsolt. 82).

Miután sorban az összes határozói névragokkal foglalkoztunk, hátra van még, hogy a tárgyeset alakjairól és eredetéről is elmondjunk egyet-mást.

Ismeretes dolog, hogy nyelvünkben a mondat tárgyának kétféle alakja van: egy ragtalan és egy *t*-ragu. A ragtalannal főleg két esetben találkozunk: 1) ha a tárgy nem igétől, hanem igenévtől függ, 2) ha a tárgy személyragos.

1) Lássuk az igeneveket egyenkint:

a) A főnévi igenévvel (infinitivussal) szerepel ragtalan tárgy a népnyelvnek kivált egyes állandó kifejezéseiben, minők: *elmentek háztüz nézni, széna gyüjteni, víz hordani* stb. Másfélékben a népnyelv is ritkán, leginkább még régi népdalokban használja s a mai irodalom sem él vele, csak költői és népies stilben, de régi íróinknál gyakrabban találkozunk efélékkel: Jöve egy némberi Samariából víz merejteni: venit mulier haurire aquam (Münch. C.). Belzebub a mi atyánk, ki minket minden gonoszság tenni bocsát (Érdy C.). Elméne az tenger partjára fa hozni (uo.). Öröm mondani hozzánk jőnek (Born: Préd.). — Az ilyen mondatokban majdnem mindig mozgást jelentő állítmány van vagy legalább ehhez nagyon közeljáró jelentésű (oda van, marad, hagy, ereszt, bocsát, küld). De ha más ige szerepel is ebben a szerkezetben, az infinitivus mindig czélhatározó. Pl. Vöttünk az törökök ünge mosnyi szappant 4 d[enárért] (Mon. Okm.). Marha tartani való föld: terra apta animalibus alendis (Kár: Bibl.) Egy kis fonal fonni csépnyelet keresnek (Kriza).

Azonfölül az infinitivus mellett rag nélkül rendszerint — a népnyelvben mindig — csak határozatlan tárgyat

találunk, határozottat fölötte ritkán, pl. Az kegyelmed szőleje látnia mentem (Lev. T. I. 263). József az ország látni méne (R. M. K. IV. 15). Budára volt az meddő tehenek beadni (Török M. Okm. I. 34). Ment hada szemlélni a húnok vezére (Arany: B. H.). A határozott tárgyat régi iróink is többnyire raggal látják el: Dáriusnak anyját látni menének (R. M. K. IV. 97). Nem jöttem hínom az igazakat (VirgC. 48) stb.

b) A *-ván -vén -va -ve* végű határozó igeneveknél ugyanazon jelenségekkel találkozunk, mint az infinitivusoknál. A népnyelv itt is némely állandó kapcsolatokat kedvel: *szem-lesütve, szem-behunyva, száj-tátva, vállvetve, farkcsóválva* stb. s a régiség itt is sokkal több példát nyujt, mint az újabb nyelv: Ajtó berekesztvén imádjad atyádat (Vitk. C.). Ajtók bétéve menvén bé a templomban (Tarnóczi: Szents.). Dolmány felaggasztalva az vadászástól sem tiltjátok magatokat (Balásfi: Cs. Isk.).

Itt azonban gyakrabban előfordúl nyelvemlékeinkben a határozott ragtalan tárgy, mint infinitivus mellett: Szája megnyitván tanejtja vala őket: aperiens os suum (Münch. C.). Azok elhagyván elmene: relictis illis abiit (uo.). Ezek hallván kedég a tanejtványok csudálkodnak (uo.). Az étel elvégezvén (Lányi C.). Ez dolog látván (Érdy C. 574).

c) A melléknévi igeneveknél (participiumoknál) a ragtalan, egy szóból álló tárgyat ma összetétel előtagjának érezzük s az egész kifejezést összetételnek tartjuk: *fa-vágó* = holz-hauer, *ember-ölő* = menschen-mordend, *kár-vallott* stb., de kérdés, mindig így volt-e ez. Feltűnő ugyanis, menynyivel gyakrabban fordúl elő a régi nyelvben e szerkezet személyragos előtaggal, sőt — a mi ma példátlan — töb-

besszámu előtaggal is. Régente tehát az összetételnek ez a módja annyira szabad és laza volt, hogy nem is lehetett még összetétel, hanem tárgyas kifejezés ragtalan tárgygyal. Vö. Huga ölő: sororicida (Calepinus). Hiti-szegők az pápisták (Pázm.). Némely markaköpők szokásba vették, hogy egymást bajra hívták (Mon. Írók VIII. 36). Adóssága-valló (Fal.). Kedve-változtató (a szerencse u. a.). Isten neve valló ember (Sylv.). Isten igéje hirdető prédikátor (Beythe: Ep.). Engem hazája vesztettnek hívnak (Haller: H. Hist.). Nyakaszegett (Balásfi Cs. Isk.). Az hadakozó, bajvívó, várak, várasok rontó magyar vitezök (Tinódi). A mindenek-látó Isten (Pázmány). Házasság és eledelek tiltó eretnekség (Matkó).

2) Ismert jelenség, hogy a személyragos tárgyak (kivéve az egyes 3. személyt) már régi nyelvemlékeinktől kezdve megállhatnak rag nélkül. Pl. Be ne húnyjuk szemünk (Born: Préd.). Bocsásd meg bűnöm (Melius). Ha hasznod veheti (Kár: Bibl.). Magam ajánlom (Lev. T.). Megójad magad (Monoszlai) stb. — A személyragos tárgyak azonban mindenkor fölvehetik a tárgyragot is, úgy hogy a *kezem kezemet, magad magadat* accusativusok egyaránt járatosak nyelvünknek egész történetében. Vö. Turchucat mige zocoztia (H. B.). Ő hálójokat megszerezvén (Münch. C.).

A tárgyalt két eseten kívül nem igen találunk ragtalan tárgyat nyelvünkben. A *mind*-et, igaz, így használjuk: *mind megettem, szedd föl mind;* de ezt a szót inkább adverbiumnak tekinthetjük — a. m. mindenestül, teljesen, mindvégig — mert mindenféle mondatrésznek lehet appositiója. Vö. Azon félök, hogy mind itt kell vesznünk (Tinódi) = [nekünk] mindnyájunknak. Úgy összeaprította,

hogy mind forgács lett belőle (Népk. Gy.). Egyébiránt legújabban, a népnyelvben s a költőknél, elégszer találkozunk a *mind*-nek ragos tárgyesetével is; pl. Az előtte hajlót átszökdösi mindet (Arany: T. Sz. 10: 27).

Maradt tehát mindössze két eset, melyben a tárgy ragtalan lehet: egyik az igenevek tárgya, a másik a személyragos tárgy (kivéve a magánhangzón végződő egyes 3. személyt). Ezek közűl az elsőben lehetséges, hogy kezdettől fogva nem volt tárgyrag, valamint a finnben sincs ragja az infinitivus és gerundium — sőt az imperativus — tárgyának, úgy hogy azt mondják: *mene tuomaan tamma kotia,* szó szerint ‚menj hozni kancza haza' = a kanczát haza hozni; vö. menj el kancza hozni. A másik esetre nézve azonban valószínű Budenz föltevése, mely szerint végükről elveszett az egykor ott volt ugor tárgyrag. Volt ugyanis az ugor alapnyelvnek állandó *m*-hangú accusativusa, de ez — részint eredeti alakjában, részint hangváltozással — csak öt ugor nyelvben, illetőleg nyelvjárásban maradt fönn (cser. *-m,* kondai vogul *-me,* finn és mordv. *-n,* déli lapp *-b),* a többiben elveszett. Így a magyar nyelvben is, csakhogy itt utólag egészen a *-t* rag foglalta el helyét. Ennek a *t*-nek megfelelője megvan több ugor nyelvben, de csak határozott tárgyat (a mi névelős tárgyunkat), néhol pedig határozott tárgyat s azonfölül határozott alanyt is jelent. Az osztják személynévmások tárgyesete mindig *t*-vel van: *ma* én, *man-t* engemet: *teu* ő, *tevat* őt stb. Hasonlókép az egyik finn nyelvjárásban: *minut* engemet, *hänet* őt stb. A mordvinban *-t* különbözteti meg a határozott accusativust a határozatlantól, de egyúttal más határozott eseteket is jellemez, mert valamint a tárgyas igeragozást, úgy a határozott névragozást is legteljesebben a mordvin

nyelv őrizte meg; pl. erza-mordvin *tolga-ń* tollat, *tolga-ń-t* a tollat stb. Az északi vogulban *egva* asszony, *egva-t* v. *egva-tä* az asszonyt, de ,az asszony' is. Ezeknek és más efféle tényeknek egybevetésével s elemzésével bebizonyította Budenz, hogy a mi mai nyelvünkben tárgyragnak látszik, az eredetileg névmási determinativ elem volt, mely a mai névelőnek felelt meg, s az ugor *to-* névmásból vette eredetét. Hasonló fejlődés történt, úgy látszik, az indogermán alapnyelvben, melyben a névmási *-s* elemnek eredetileg articulus-értéke volt, de utóbb a hímnemű nominativusok jele lett, és az ā-tők kivételével a nőneműeké is.

Volt tehát nyelvünkben eredetileg kétféle accusativus (valamint a többi eset is kétféle volt): egy határozatlan, *-m* raggal, s egy határozott, mely *-m-t*-re végződött. Amaz elrövidült s innen van mai ragtalan accusativusainknak legalább egy része, t. i. a személyragos névszóké. A másikban valószínűleg csakhamar elváltozott az *-mt -nt*-re, s ezen hangcsoportból alkalmasint akkor veszett el az orrhang, mikor a legtöbb hasonló esetben elveszett, mikor ugyanis az ugor *anda*-ból a magyar *ad* lett, az ugor *kang*-ból m. *hág* stb. (l. I. 74. l.).

*

Ha mai névragjainkat szemügyre veszszük a nyelvemlékeinkből megtetsző történeti fejlődésökben, továbbá a rokon nyelvek ragjaihoz való viszonyukban: mindjárt látjuk, hogy legnagyobb részök nem lehet valami ősrégi. Nyelvemlékeink ugyanis azt mutatják, hogyan fejlődtek egyes önálló szók, jelesen határozók, névutókká s végre ragokká; hogyan lett pl. abból a mi a H. B. korában még

változatlan *belől* és *belé* volt, később a *-ból -ből* és *-ba -be* névrag. A rokon nyelvek kiegészítik e tudomásunkat azzal, hogy találunk bennök nagy számmal olyan ragokat, melyeknek szerkezete elvben egészen megegyezik a miéinkével. Ha pl. a mi *-ben -ből -be, (rajt) -ról -ra*-féle csoportjainkkal egybevetünk olyan ragcsoportokat, minők a lapp *-sne -st -s* (inessivus, elativus, illativus), a finn *-lla, -lta, -lle* (adess., abl., allat.): már a kezdő hangoknak egyezéséből azt látjuk, hogy itt is, ott is egy-egy különösebb alapviszony van a három általános helyirány szerint módosítva. A névutók körében ilyen hármas csoportokat olyan rokon nyelvekben is találunk, melyek nem fejlesztettek oly gazdag névragozást mint a magyar és a finn nyelv. Ebből már most nagyon egyszerű következtetést vonhatunk: Az ugor alapnyelvben már használatban voltak a három helyirány szerint megkülönböztetett névutócsoportok, s ezek közűl egyesek némely nyelvekben lassankint ragokká fejlődtek, míg más nyelvekben megmaradtak névutóknak; az utóbbi nyelvek tehát, pl. a miénkhez oly közel álló vogul és osztják, nem fejtettek ki oly gazdag ragozási rendszert. Volt azonban egy más lehetőség is az olyan hármas ragcsoportok keletkezésére: a helyett, hogy a főnévhez valamely névutói alapszó járult volna, mielőtt a három irány szerint meghatározták (pl. **kézbel-*, s ebből **kézbel-n*, **kéz-bel-ől*, **kéz-bel-é)*, járulhatott hozzá valamely alkalmas helynévképző s így vehette föl aztán a három egyszerű eset-ragot. Így keletkezett valószínűleg a finn *l*-es ragcsoport a finnben fönmaradt *-la -lä* helynévképző közvetésével *(Kalevala* Kaleva-hely, Kaleva földje), pl. **kala-la-na*, **kalala-ta,* szó szerint hal-hely-en, -ről, aztán *(*kalalna) kalalla* és *kalalta* a mai jelentéssel: halnál, haltól stb. — Végre van egy

harmadik-féle kombináczió is: két-két összeillő kész ragnak a kapcsolata, minőt pl. az *ig-len* esetében látunk. — Mind ezekhez aztán még bizonyos nyomósító enklitikus elemek járulhatnak. — Lássuk most, e fölsorolt eszközök közűl hol melyiket alkalmazta a magyar nyelv.

A rokon nyelvek egybevetése bizonyítja, hogy volt az ugor alapnyelvben egy *m*-hangú accusativus és egy *n*-ragos genitivus. Az utóbbinak nyoma is alig maradt nyelvünkben. A mit ilyennek néztek, t. i. Faludi kifejezése: *erőn erővel* (erőnek erejével), az lehet két határozó kapcsolata is. Inkább lehetnek genitivusok a *te-n ö-n* névmások s az efféle régi iker kifejezések: *esten estig, éten étszaka.* A genitivust a birtok nevéhez tett személyjelek, másfelől pedig a *nek*-ragú dativus pótolják. — Az *m*-es tárgyesetet szintén elvesztette nyelvünk, ellenben az ugor *-m-t* ragos határozott accusativust (mely a névelős accusativusnak felel meg) általánosítva különbség nélkül használjuk határozatlan és határozott jelentésben, csakhogy az eredeti *mt* puszta *t*-vé rövidűlt.

A nyelvhasonlítás továbbá teljes biztossággal kimutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *-na* ragos, nyugvást jelentő eset (l o c a t i v u s, v. ö. finn, lapp, mordvin, cseremisz, osztják *-na, -nä, -no, -ne* stb.) és egy *-da-* ragos, távozást jelentő (a b l a t i v u s, pl. a finn és mordvin *-ta tä, -do de).* A közeledést jelentő l a t i v u s egyszerű ugor ragja Budenz szerint *-ga* volt, mely legtisztábban a mordvin prolativus *-ga -gä* és *-va -vä* végzetében maradt fönn. — Azonfölül kimutathatunk még egy közös ugor l a t i v u s t, melynek ragja *-ni* v. *-nē* lehetett: ennek maradványa az észt terminativus (határvető) *-ni,* a vogul *-ne* ragú allativus stb. — Végre legalább a magyar nyelv kü-

lön életét megelőzőnek kell tartanunk a *-t (-tt)* ragos locativust, mert a vogulban is megvan.

Ezen régi alakok közűl megvannak a magyar nyelvben mindenekelőtt az *-n* és *-tt*-ragos locativusok; az előbbi a mai *-n (-nn)* és *-ben (-benn)* ragokban, továbbá a *künn, fönn, honn*-féle adverbiumok végén. Nyilván az *-n (-na)* módosulása volt az ugor *-ni,* mely a székely-palócz *-ni* ragban maradt fönn. Ennek társai, *-nott* (v. *-nitt*) és *-nól* (v. *-núl)* szintén az egyszerű *-n* módosulásai, még pedig a locativusi *-tt* és ablativusi *-ól* raggal való összetételei. Egészen ilyen összetételt tüntet föl a vogul ablativus *-nel* ragja, melynek *-l*-je maga is ablativust fejez ki s az ugor *-da* képviselője. — Mindenesetre szintén ezen csoporthoz tartoznak a mi változatos alakú *innét onnét honnét, innen onnan honnan*-féle ablativusi abverbiumaink.

Az ugor ablativusi *-da* ragnak a magyar nyelvben, valamint a vogulban, szabályszerűen *-l* felel meg, de e helyett mindig *-ól -öl -él*-t találunk, melynek hosszú magánhangzójáról egészen kielégítő magyarázatunk eddigelé nincsen. Ez az *ól -öl* szerepel nyelvünkben (ma *-ul ül* alakjában) mint állapot- és módhatározó rag; továbbá helyi adverbiumokban: *hazúl, utól;* végre a honnan kérdésre felelő összes névragokban s névutókban: *-böl -töl -ról -nól, alól közöl mögül* stb. stb.

Az ugor lativusi *-ga*-nak nyelvünkben szabály szerint *-j*-re kellett változnia, ez a *j* pedig, mint számos más esetben, a megelőzött magánhangzóval — tehát a tővégi hangzóval — diphthongussá, aztán egyszerű hosszú magánhangzóvá egyesűlt. Igy keletkezett az az *-á é i*, melyet a hová kérdésre felelő határozó-szóink és viszony-szóink végén rendszerint megtalálunk: *odá-bb* és *odé-bb, alá, fölé,*

közé stb., *belé, hozzá, reá, -vá -vé* (e h. **velé,* rokona a *vel-nek), messzi, neki.* Nyelvemlékeink még helynevekben is megőrizték e ragot: *Egré* ,Egerbe', *Pesté,* s ma is *Szögedé-be.* — Némely határozó szókban a magánhangzó utóbb elrövidült: *oda, ide, haza (hazáig), vissza* (régente s néhol ma is *visszá), bele, fele.* — Végre egészen el is tűnik a magánhangzó, nevezetesen a *-hoz* és *-nek* ragok végéről, és a következő igetőkből: *mëg* (HB. *migé), el* (vö. rég. *elé-beszélni* stb.), *föl; be* (rég. *bel,* ered. *belé), ki* (rég. *kivé), lë* (rég. *lëvé).* — Néha bajos ezt az egyszerű *-á -é* ragot az összetett *-vá vé*-től megkülönböztetni: *hová hova, tová-bb (tová* Fal. 610. 616.), *többé* stb. Sőt néha csakugyan fölváltja az utóbbi az előbbit, pl. *sokká* (ÖtvMest. 69. 78. vszak) e h. *soká,* vö. *kissé, kevéssé; kicsinnyé-g* e h. *kicsinyé-g* (székely).

Az eddigiek már megmagyarázzák nagyrészt ragjaink szerkezetét, főleg annyiban, a mennyiben földerítik az ő s i e g y s z e r ű e s e t r a g o k a t, melyek névragjainknak v é g é n vannak meg, vagy ha lappanganak is, legalább virtualiter még megvannak, sőt a névragoknak önálló használatában ma is kiejtjük őket, pl. *-hoz,* de *hozz-á, -nek,* de *nek-i.* — Vannak azonban egyes ragjaink végén olyan elemek, melyek még a föntebbi elemzések segítségével nem válnak világosakká. Ezek nagyobb részt olyan e n k l i t i k u s e l e m e k, melyek többé-kevésbbé fölöslegeseknek látszanak, azért a valószinűség a mellett szól, hogy részint a n a l o g i á k útján keletkezett toldalékok, részint pedig csupán n y o m ó s í t ó e l e m e k. Ilyenek a következők:

a) A legtöbbször adverbiumok végén található *-n,* illetőleg *-an -en -on* stb. talán az *-n* rag analogiás átvitele: *ott-an, itt-en, hogy-an, most-an, ujonn-an* stb.

b) Egy nyomósító *-g, -k* elemünk is van, melyhez ha-

sonlót szintén találunk ugyan egy-két rokon nyelvben, a nélkül, hogy közös eredetöket megállapíthatnók. Ennek legfontosabb szerepe az *-ig* ragban van, eredetileg *-ég*, melyben az *-é* a valódi lativ rag, vö. e székely alakokat: *örökké-g, többé-g, kicsinyé-g, hanyotá-g* (régente *hanyattá* ma *hanyatt).*

c) Egy *-t -d*-féle henye elemet találtunk az *onnajt, onnajd, onnét, onnat, onnant, onnand* alakokban, melynek enklitikus voltát az is bizonyítja, hogy az *onnét* alakkal szemben áll *onnég* a föntebbi *g*-vel.

d) Végre gyakran fordúl elő ez a nyomosító szótag: *-te;* jelesen két használata van: egyik a *-szër* rag után, pl. *kétszërte, százszorta,* a másik *-n* ragos időhatározók után, pl. *régente, eleinte, hajdanta, ifjonta, naponta* stb. Ez a nyomósító *-te* a *tele* lativ határozó *tel* alapszavából rövidült, ép úgy, mint pl. az *irva* igenév az *írval* alakból. Jelentésénél fogva a *tele* alapszava e határozókban ép úgy helyén van, mint az *-s-tül* ragban (eredetileg *-s-têl,* l. ezt).

Az eddigiek szerint tehát a következő képet nyerjük névragjaink történetéről: A legegyszerűbb viszonyok kitevői részben a közös ugor korból, részint *(-tt* és *-nól)* legalább azon korból valók, melyben a magyar és a vogul-osztják nem voltak külön nyelvek. A többi rag már a magyar nyelven belül fejlődött, noha mint névutók már előbb meglehettek (vö. *-hoz* = oszt. *χoża).* Némely ragok mint ilyenek még a HB.-nél is fiatalabbak, mert pl. *-belől, -belé* a HB.-ben még névutóknak tekintendők (pl. *világ belé* az akkori nyelvérzéknek csak olyan szerkezet volt, mint *világ felé)* s csak később, az illeszkedés és rövidülés által, váltak egészen ragokká.

A viszonyszók közűl némelyeket még önálló a d v e r-

biumokul is használunk: *benn, belül, be belé, rá, hozzá, neki, körül, kivül, ki* (ez a kettő mint névutó avult el), *közepett;* s a régibb nyelvben adverbiumok voltak ezek is: *alatt* (a. m. lent, alant), *mögé, mögől.* (Adverbiumoknak kell tartanunk még az úgynevezett személyragos viszonyszókat, melyek tehát inkább személyragos határozó szók: *nálam, rólam, töled, velünk, értetek, fölöttem, miattad* stb.)

Ebből azt lehetne következtetni, hogy viszonyszóink közvetetlen az adverbiumokból lettek, úgy, mint pl. az indgermán praepositiók nagyobb része. Hogy azonban nem igy áll a dolog, azt főleg a viszonyszóknak állandó hátultételéből következtethetjük. Az olyan kifejezésekben, minők pl. *idő közben, dél tájban,* a második szót határozottan névutónak mondhatjuk, mégis majdnem olybá veszi őket nyelvérzékünk, mintha az *időköz, déltáj* összetett főnevek *ben*-ragos alakjai volnának: *időköz-ben, déltáj-ban,* épen úgy mint pl. *az idö közében, a dél tájában = (az idö köze) + ben, (a dél tája) + ban.* Szintúgy mondhatjuk, hogy *hón alatt, tej fölött* (‚a hónalban, a tejfölön‘) a *hón-al, tej-föl* főnevek locativusa; hogy *út felöl, út felé* az *út-fél* szó ablativusa és lativusa stb. De ugyanígy magyarázhatjuk az újabb, testesebb névragok legnagyobb részét, azokat t. i., melyek eleinte névutók voltak. Pl. *kézben, *kéz-bel + n* ‚a kéz belsején‘; *ház-ról, *ház-raj + ól* ‚a ház tetejé-(r)ől‘; *fül-től, *fül-töv + öl* ‚a fül tövé-(b)ől‘ stb. [1])

Hogy a postpositiók alapszavát a megelőző főnévvel csakugyan birtokviszonyban kell fölfognunk, legvilágosabban az a genitivusi szerkezet bizonyítja, mely nyelvemlé-

---

[1]) *Kétszer* és *kétfelé* a számnevet még tisztán a *szer* és *fél* főnevek jelzőjének mutatja: ‚két szerben, két félre‘ (nem mondjuk *kettőször*, s csak más jelentéssel mondjuk: *kettő felé).*

keinkben számtalanszor, ma azonban ritkán s inkább csak mint archaismus fordúl elő: *Krisztusnak felöle parancsolok. Az irástudóknak közzöle. A cellának kívüle.* Ez a szerkezet *»tejnek fölötte«* úgy viszonylik a *»tej fölött«* alakhoz, mint pl. a *tejnek föle* ehhez: *tejföl.* A *nek* nélküli genitivusnak *(a tej föle)* ez a szerkezet felel meg: *a tej fölötte,* de ezzel csak kivételesen találkozunk, csak legújabb irodalmi nyelvünk szerkeszti gyakran ilyen kivételes módon a *közepett* névutót; pl. *a vihar közepette, a veszélyek közepette.* — A birtokos szerkezet más ugor nyelvekben is előfordúl, pl. egészen rendes a finn és mordvin nyelvekben, melyek ilyenkor genitivust alkalmaznak: finn *pöydä-n alla* ‚asztal-nak alatt(-a)' stb. De megtaláljuk a törökségben, sőt az indogermán nyelvekben is vannak ilyen természetű praepositiók. Vö. ném. *jen-seit des Jordans* = *»Jordannak másfelöle«* (JordC. 461); *an-statt seines sohnes* = fr. *au lieu de son fils* ‚fiának helyette, fia helyébe'; fr. *autour de la maison* ‚a háznak körülötte'.

Az előadott fölfogást bizonyítják még a *bennem, reád, felénk, én bennem, te reád, mi felénk* stb. személyragos alakok, melyek ép úgy birtokviszonyt fejeztek ki, mint a hasonló alakú főnevek: *kertem, apád, epénk,* vagy *az én kertem, a te apád, a mi epénk* stb. (Nyelvemlékeinkben ilyen genitivusi szerkezetek is vannak: *ennen bennem, tennen töled, ön közöttök,* mint pl. *ennen kertem, tennen szölöd, ön fejökre* stb.). Hasonló kifejezések vannak a rokon nyelvekben s egyebütt is; pl. finnül *al-ta-si* ‚al-ól-ad', *keske-nä-mme* ‚köz-ött-ünk'; olaszul *contra di noi* ‚ellen-ünk' stb. *Bennem* voltakép a. m. belemen, *felölem* a. m. felemtől, oldalomtól, *mellém* = mellemhez stb.

Irodalmi tájékozás.

Hermann Paul: Entstehung der Wortbildung und Flexion (l. fönt II. 130. l.).

E. N. Setälä: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den Finnisch-Ugrischen Sprachen (l. fönt I. 102. l.). — Vö. hozzá: *Simonyi Zsigmond: Az ugor módalakok (Nyelvtud. Közlem. XIII. 1876).*

Az ikes ragozás irodalma: Révai Miklós Grammatica Elaboratiorjában foglalkozott vele, azután Verseghy ellen álnév alatt írt három munkájában: (Világosvári Miklósfi János) Verseghy Ferencznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága 1805. (Fényfalvi Kardos Adorján) V. F.-nek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai 1806. (Boldogréti Víg László) V. F.-nek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta Magyarságban 1806. — Verseghy Ferencz főleg a következő helyeken írt az ikes ragozásról: A Tiszta Magyarság 1805. Analyticae Institutiones I. köt. A Filozofiának Talpigazságaira Épített Felelet. (A többiről l. Nyr. IX. 437., hol egyúttal ismertetve van Verseghy vitája). — Beregszászi Nagy Pál megjegyzései a Tudományos Gyűjteményben 1823. VI. köt. — Újabb korban Riedl Szende elevenítette föl a vitát: »Van-e elfogadható alapja az ikes igék külön ragozásának« (az Akadémia Értekezései sorában 1873). — Magyarházi (Takács István): »Őszinte figyelmeztetés az ikes igék divatos ragozásának alaptalanságára« 1873. — Szarvas Gábor: Az ikes ragozás kérdése (M. Nyelvőr 1874). — Barna Ferdinánd: Az ikes igékről (az Akadémia Értekezései között 1875). — Joannovics György: Az ikes igékről (uo. 1877). — Takács István: Nyelvünk ikes igéi és a Révai szabálya 1887.

Szinnyei József: Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje? és *Simonyi Zsigmond: A magyar tagadó szók eredetéről (Magyar Nyelvőr 1884).*

Simonyi Zsigmond: A Magyar Névragozás Nyelvtörténeti Alapon (Budapest 1887. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése. A Magyar Nyelvőrben is megjelent 1885—1887). — Is-

merteti és birálja az egyes névragok eredetéről addig fölállított magyarázatokat, összeállítja a helyek idézésével a nyelvemlékek s nyelvjárások idetartozó adatait, s ilyen alapon fejti ki a ragoknak keletkezését és történetét. — Vö. ehhez: *Szinnyei József: Két névragunk eredete (M. Nyelvőr 1887).* Az *-úl űl* és *-nként* ragokról értekezik.

Josef Budenz: Ugrische Sprachstudien (a birtokos személyragokról s a határozott névragozásról, l. fönt I. 102. l.).

Szinnyei József: A birtokos személyragozásról (M. Nyelvőr 1888). — Azt bizonyítja a régi nyelvemlékekből, hogy a *-ja je, -jok jök, -jaim jeim* stb. ragok *j*-je eleinte csak a hiatus betöltésére szolgált magánhangzón végződő tők után, s csak innen terjedt át a mássalhangzós tőkre is.

HATODIK FEJEZET.

A mondattan.

Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vazallusait, az igehatározókat.

Brassai Sámuel.

(A mondatnak fő része az ige. Alany és állítmány. Kiegészítő mondatrészek. — A határozók fölosztása. A képes határozók története. Átvitelek s az analogia hatásai. A három irány váltakozása. — Az állandó határozók vagy »vonzatok«. — Az összetett mondat. A mellérendelés és alárendelés fajai. A *sőt* kötőszó története. — A szórend).

»Kezdetben vala az ige«. Akárcsak a mondat történetét olvasná az ember, mikor magyarul olvassa a szent János evangéliomának nevezetes kezdő szavait. Az ősember beszédében nem volt még különbség szó és mondat között. Minden szó egy-egy teljes mondat volt, egy-egy eseményt, egy-egy tapasztalatot közölt. Az ős-mondat tehát a mai beszédnek igéjéhez állott legközelebb, s vannak maiglan mondataink, melyek pusztán igéből állnak, s melyek valamely eseményt egy szóval fejeznek ki s nem szorulnak több szónak sem hangos, sem gondolatbeli pótlására. Ha azt mondjuk pl., hogy *villámlik,* semmiféle személyt vagy tárgyat nem nevezünk meg, hanem puszta ige alakjában

mondjuk ki észleletünket. Ezen ősrégi kifejezésmód többnyire olyan esetekben maradt fönn, melyekben a nép nem is tudta volna megnevezni a cselekvő személyt vagy tárgyat (személytelen igék). Rendszerint azonban többé vagy kevésbbé pontosan meg tudjuk ezt nevezni, úgy hogy a nyelvnek előbbrehaladott állapotában a mondatok rendesen két lényeges részből állnak: egyik az ige, mely magát az eseményt vagy cselekvést fejezi ki, a másik valamely névszó, mely meghatározza az eseménynek okozóját, megnevezi a cselekvő személyt vagy tárgyat. E két mondatrészt nevezzük állítmánynak és alanynak.

Az állítmány rendszerint mai beszédünkben is ige, s csak bizonyos esetekre nézve fejlődött a nyelvtörténet folyamában olyan állítmányi kifejezés, melyben nincs ige, vagy jobban mondva lappang az ige. Nyelvünk pl. elhagyja a létigét, mert magától értetődik annak a létezése, a minek valamely minőséget tulajdonítunk; pl. *a hó fehér, a sas madár*. De még itt is kiteszszük, ha hangsúlyozni akarjuk az állításnak igaz voltát; pl. a hó *van* olyan fehér, mint az alabástrom. (Más eszközzel nyomósítva: a hó *csak* olyan fehér, mint az alabástrom; ellenben nyomaték nélkűl állapítva meg a tényt, illetőleg csak a fehérségnek fokát hangsúlyozva: a hó *olyan* fehér, mint az alabástrom.) — Mihelyt azonban nem harmadik személyről, nem jelen időről, nem egyszerű kijelentésről van szó, mindig kiteszszük a létigét is; pl. *fehér vagyok, kezem fehér volt, ha a denevér madár volna*. Pedig az 1. s 2. személyt névmással is lehetne jelölni, s ez az eljárás nem is egészen hallatlan nyelvünkben; vö. *te az enyim, én a tiéd*. A héber nyelv pedig egyáltalán nem mondja, hogy *én vagyok fehér, te vagy fehér*, hanem csak: *én fehér, te fehér*. Ellenben pl. a mordvi-

nok és szamojédok a melléknévhez s a főnévhez is hozzáteszik az igei személyragokat (valószínűleg a létige elkopott maradványait: *én fehérek, te fehérsz, emberek(én), asszonysz(te).*

Akárhány szóból áll a mondat, majd mindig föloszthatjuk két főrészre, alanyra és állítmányra; pl.

(állítmány)	(alany)
Tisza partján halászlegény vagyok	*én.*
Hullatja levelét	*az idő vén fája.*

Kivételt csak a *villámlik*-féle személytelen igék tesznek, mert ezek mellett akárhány szó áll még, egyiknek sem kell alanynak lennie; pl. *a mennydörgés közben sürüen villámlott.*

Ezek a másodrendű mondatrészek, a melyek az alanynak s az állítmánynak fő szavát kisérik, bizonyos osztályokba, kategoriákba sorozhatók, de ezeknek számára nézve a nyelvészek még nem jutottak biztos megállapodásra. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy az alany mellékrészei vagyis a jelzők (pl. a föntebbi mondatban a *fa* jelzői: *az idő* és *vén)* voltaképen harmadrendű mondatrészek, mert már maga az alany is az állítmánynak alárendeltje, meghatározója. Jelzőt csakugyan nem csak az alany kaphat, hanem az állítmánynak minden egyéb határozója is, a minthogy első példánkban a helyhatározónak van jelzője: *Tisza partján.*

Az állítmány kiegészítő részei közűl egygyel már fönt megismerkedtünk, a kiegészítő alanyesettel, mely a *van, lesz, marad* igéket kisérő ragtalan melléknév vagy főnév, pl. *Róma hatalmas volt, Mátyás király lett, (én) szegény maradok.*

Külön kiegészítőnek szokás venni a **tárgyat** vagyis azon személy vagy dolog kitételét, a kire vagy a mire közvetetlen áthat a cselekvés; pl. *A szegény embert* az ág is húzza. *Szegény ember szándékát* boldog isten bírja.

Az állítmánynak egyéb kiegészítőit mind egy fogalom s egy név alá szokás összefoglalni: a **határozók** neve alá; s megkülönböztetünk ezek közt hely-, idő-, állapot-, mód-, ok-, czél- stb. határozókat. Ezen nagyszámú kifejezésekben — ha követjük a nyelvtörténet s az alaktan útmutatását — többé-kevésbbé határozottan kiválnak bizonyos összefüggő s egymásból fejlődő csoportok körvonalai.

A nyelv minden határozóban térbeli fölfogásból, tehát helyhatározásból indult ki. Erről nem nehéz meggyőződni. Nézzünk csak egy-két módhatározót: Két *kézre* ví jó Kadosa; *angyalmódra; egyszeriben, általában.* Vagy okhatározót: e törvény *alapján;* a fagy *következtében; azon* búsul. Vagy czélhatározót: *végett; -ért* v. *érett* a nyelvtudomány tanitása szerint szórul szóra a. m. *helyett.* Vagy időhatározót: *télen; hajnalban;* éjfél *táján;* dél *körül; délre; délig; mától* fogva. Ha tehát a határozókat a nyelv szellemének megfelelő rendszerbe akarjuk állítani, nekünk is a helyhatározókból kell kiindulnunk.

I. **Helyhatározó** háromféle van. Az első helyben-lételt jelöl, a *hol*-t határozza meg, s azért **hol-határozó** lehetne a neve: Fű kizöldűl ó *sírhanton. Kelen körül* sötét a föld. — A második a cselekvésnek kiinduló pontját jelöli, a *honnan*-t határozza meg, tehát **honnan-határozó** lehetne: Száll a madár *ágról* ágra. *Faodúból* csöpög a méz. — A harmadik a cselekvésnek irányát jelöli, a *hová*-t határozza meg, tehát **hová-határozó**: Ereszkedtek *a pusztára. Porba* borult sok büszke arcz. Ide tar-

tozik a *merre* is: Kerek az ég *minden felé*. *Merre* van a hazánk útja? Hogy itt a nap száll *keletre*. Ezért azonban nem szükséges új osztályt fölállítanunk, megfér a *hová* alatt; hisz nyilván helyes arányt képez pl. *minden felé: minden felől = szemök elé: szemök elől*. Ugyanez áll a *meddig*-ről is: Merre, *meddig* mentek? *Végig* üvölt a nagy pusztán.

II. Az időhatározók osztályai egészen megfelelnek a helyhatározókéinak. A *hol*-nak itt *mikor* felel meg: Zene hallik sötét *éjen*. *Virradattal* visszatérnek. — *Honnan*-nak *mióta* (v. *mikortól fogva*): És *az óta* híretek száll szájról-szájra. Szomorú a magyar nóta háromszáz esztendő óta. — *Hová*-nak *mikorra:* Szellő támad hűs *hajnalra*. Igérkeztem *estére*. — A *meddig* itt is *meddig* (*mennyi ideig, meddigre*).

III. A helyhatározó sokszor átvitt értelemben veendő. E magyarázatnak semmi sem áll útjában ilyen mondatoknál: Nehogy haragja döghalált ereszszen *ránk*. *Húrjaira* harczot idéz a dalia. Bomlott had, mely *győzedelmétől* szalad stb. — De nem nevezhetjük többé helyhatározóknak, noha kétségtelen térbeli fölfogáson alapulnak, az ilyeneket: 1) Azt sem tudta, hova legyen *örömében*. 2) *Árpádtól* származnak a magyarok. Van is reményünk a boldog *tavasz felől* (Tompa). 3) *Tündérré* válik. *Koldusbotra* jut. Mind a három alá egész sereg különböző körülmény sorakozik.

Az első az állapothatározó, mely a hol határozónak felel meg. Pl. A két hajnal *harczban* lelé (a hadakat). *Hadával* ím a parthoz ér. *Csillag nélkül* oly sötét az éjszaka. *Emlékül* áll ott a kő. *Magán kivül* van. Nincsenek *eszökön*. Idevaló a középfok mellett álló *-nál:* A jó *példánál* (azaz mellette tekintve) nincs jobb tanítás.

Második az eredethatározó, mely a honnan-határozónak felel meg. Pl. Nem *töle* jött hunokra gyász. Véres *napokról* álmodom. Száll az ének két *fiáról* szép Enéhnek. — Ide való a szenvedő ige mellett a *-től* ragos szó; továbbá az anyagjelölő határozó: Koronája *napsugárból.* Szőve *ködből* sátoruk van.

Harmadik a véghatározó, mely a hová-nak és meddig-nek felel meg. Pl. *Száznyolcz ágra* ezek mennek. Sátoruk lőn szép *otthonná. Ketté* törni; *porrá* zúzni. *Emlékül* vagy *emléknek* állították oda. Ott maradt mind egy *szálig.*

Az átmenetet a helyhatározótól az állapothatározóhoz föltüntetheti ez a példa: *pusztában* — *magában* — *elvonultságban* élni; az első határozottan helyhatározó, az utolsó már ép oly határozottan állapothatározó. — A helyhatározótól az eredethatározóhoz való átmenetet legjobban föltüntetheti: *vkitől származni (származni* eredetileg a. m. szárnyazni, ágazni; v. ö. *családfa).* — A helyhatározótól a véghatározóhoz való átmenetet láthatjuk e példán: *akasztófára* kerülni, — *koldusbotra* jutni — *tönkre* menni.

IV. Még tovább eltávozott a térbeli fölfogástól — de majdnem mindig csak az említett három határozó irányában tovább haladva — a legelvontabb három határozó: a mód-, ok- és czélhatározó.

Az állapothatározótól a módhatározóhoz való átmenetet mutatják az *-ul* és *-vel* ragok, melyek tulajdonkép állapothatározók (l. fönt), de melyeket módhatározóknak nevezünk ilyen alkalmazásban: *pórul, rosszul, jól (*jóul)* járni; ment nagy *sebbel-lobbal;* halott *százezrivel* fog veszni ott. Ide tartozik a mértékjelölő *-vel* a közép fok mellett: *sokkal jobb;* és az eszközhatározás: *kardjával* repeszti

szét; nehéz *ostrommal* dönti meg; *egy lovon* szánt; *öt forinton* vette. Legszokottabb módhatározó az *-an -en*-féle: *jobban, nagyon, egészen.* Továbbá *-képpen, -ként, -nként, -hoz képest* stb.

Az eredethatározótól az okhatározóhoz való átmenetet legjobban mutatja a *-től* rag használata. ‚Nem *tőle* jött hunokra gyász‘ v. ‚*ő tőle* származik minden baj‘ még tiszta eredethatározó; de ‚a nagy *zajtól* nem hallom szavát‘ v. ‚nem látja *fától* az erdőt‘ már okhatározó. A leghatározottabb okjelölés a *miatt* névutóval történik.

A véghatározótól a czélhatározóhoz való átmenetet ilyenek képezik: Uj *kalandra,* szebb *csatára* ereszkedtek a pusztára. Legszokásosabbak a czél jelölésére *-ért, végett,* és a *-ni* végű igenév, pl. *vadászni megyek* = *vadászatra megyek.* A kérdés itt *miért,* mint az oknál, mert a czélt indító oknak veszszük.

Látjuk az előadottakból, hogy a háromféle helyhatározóból fejlődik egyfelől a háromféle időhatározó, másfelől az állapot-, eredet- és véghatározó, melyeket közös névvel is röviden állapothatározónak nevezhetünk. Az utóbbi háromból fejlődik aztán további átvitelekkel a mód-, ok- és czélhatározó, melyeket röviden összefoglalva is módhatározóknak vagy elvont határozóknak mondhatunk. Így tehát két egymás keresztező fölosztást nyerünk, melyet ilyen táblázatban lehet föltüntetni:

I. Időhat.	←	II. Helyhat.	→	III. Állapothatározó	→	IV. Elvont hat.
Mikor?	←	1. *Hol?*	→	Állapothatározó	→	Módhatározó
Mióta?	←	2. *Honnan?*	→	Eredethatározó	→	Okhatározó
Mikorra?	←	3. *Hova?*	→	Véghatározó	→	Czélhatározó.

A határozók fölosztásában s történeti fejlődésében legfontosabb s legérdekesebb az a két tény, hogy a helyhatározóból, tehát metafora, képes beszéd útján fejlődött mind a többi határozó, s hogy másrészt már magok a helyhatározók, de általában a többi határozók is három irány szerint oszlanak meg. Érdemes lesz tehát e két körülménynyel kissé bővebben foglalkoznunk.

*

Láttuk már az előbbi szakaszban, hogy az egyes viszonyszóknak ép úgy megvan s ép oly módszerrel állapítható meg az etimologiájok, mint a fogalomszóké: főneveké, igéké stb. Ezzel azonban csak annyit nyerünk, hogy tudjuk az eredeti jelentést, de nincs még megfejtve, hogyan jutott egy-egy viszonyszó azon — néha nagyszámú — jelentésekhez, mintegy szerepekhez, melyeket a nyelvszokás idővel ráruházott. Ha apróra vizsgáljuk az ilyen jelentéseket s a nyelvtörténeti egymásutánt, melyben megjelennek, akkor azt látjuk, hogy e jelentésváltozások itt ugyanazon tipusok szerint folynak le, melyeket az önálló fogalomszók használatában állapíthatunk meg, pl. megszorítás, metafora, metonymia útján. Megszorítást látunk pl., ha a *-kép* ragnak régibb jelentésével, mely szerint módhatározó (*retteneteskép* stb.) és állapothatározó volt, egybevetjük a mait, mely csak az utóbbi szerepre szorítkozik (az essivusra, kivéve egyes módhatározó adverbiumokat, mint *máskép, ekkép* stb.). Vagy pl. ha a *-ni* névragnak a rokon nyelvekben megőrzött általános irányjelentésével összehasonlítjuk a mait, mely szerint csak személyekhez, családhoz való közeledést, illetőleg látogatást fejez ki.

De a viszonyszók történetében leggyakoribb jelentésváltozás a metafora, a hasonlóság alapján való átvitel. Valamint szavaiban tele van a nyelv metaforákkal — részint élénken érzett, részint elmosódott, elfelejtett metaforákkal: ép úgy fejezi ki a magasabb rendű mondatviszonyokat is azzal, hogy a kézzel fogható és szemmel látható térbeli viszonyok kifejezőit mintegy átszellemítve eszmei tartalommal tölti be. Minden nyelvben lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy az idő, állapot és mód, eredet és ok, vég és czél meghatározása olyan kifejezésekkel történik, melyek eredetileg helyhatározásra szolgálnak. És valamint a fogalomszók körében, szintúgy látjuk a mondatviszonyok kifejezéseiben, hogy efféle metaforák nem csak átöröklődnek nemzedékről nemzedékre, hanem sokszor csak a nyelvnek újabb korszakaiban bukkannak föl, sőt folyvást keletkeznek újak meg újak mind a nép, mind az irodalom nyelvében, részben némileg hasonló meglevők mintájára, de bizonyára e nélkül is. Ha pl. a nép azt mondja: »*nem tartom ki [a portékát] az árából*« a helyett, hogy »nem kérek a méltányos árnál többet«, alig találnánk más, régibb kifejezést, melyből itt a *ki* és *-ból* elemek volnának véve. Egészen új metafora ez s nyilván annyit akar mondani, hogy a portékát »nem tartom kelleténél drágábbra, s nem veszem ki vagy nem emelem ki a rendes árából«, nem verem föl magasabbra az árát. A határozók magyarázatában legtöbbször így kell kifejtenünk a bennök rejlő észjárást, valamint a fogalomszók etimologiájában a metaforát, melylyel a másodrendű jelentés az elsőből, a származék jelentése az alapszóéból fejlődött.

A régibb, fakultabb metaforákat gyakran megvilágíthatjuk az elevenebb újabbakkal. Legtöbb hasznát ve-

hetjük a költőkből vett idézeteknek, mert ezekben egy-egy metafora vagy hasonlat sokszor véletlen találkozik a megszokott szólások eszejárásával, sokszor pedig szándékosan teszi a költő élénkebbé, szemléletesebbé a mindennapi szerkezetet. Lássunk csak egynéhány példát: Dicsőség adassék az Úrnak, ki *tart oltalmában, mint egy szép városban, kinek erös bástyái vagynak* (Molnár Albert 31. zsoltár). Ki a felséges Úrnak *lakozik ótalmában* és e nagy hatalmasságnak nyúgoszik árnyékában ... (91. zsolt.) — Mindennapi szólások: *vkinek kegyében van, kegyéből kiesik;* vessük össze ezekkel a következőket: »*Csak külvárosában lakom kegyednek?*« (Vörösm. Shak. II. 36.) »Más módot nem láttam, *magamat kedvébe mint tegyem, hogy [benne] legyek régi kegyelmébe*«. (Gvad. R. Pál VI. czikk.) »*Benne volt a király kegyében nyakig. Az pedig olyan jó langyos fürdő, hogy senki se szeret belöle kijönni magától, ha csak ki nem taszítják.* De hát mondjuk már el, *mikép esett ki belöle.*« (Mikszáth: A király kibékülése).

A mondattani metaforának többféle fokozatát különböztethetjük meg. Némely szólásokról, ha elemezzük, kiderül, hogy kezdetben valóságos helyhatározók voltak, de a stereotip használat az egész határozónak jelentését meghalaványitja, szerkezetét, etimologiáját elfeledteti. Pl. »*töből* vagy *tövestül* kitépni, kiszaggatni« eredetileg csak annyit tehetett, mint ‚tövéből vagy tövével együtt kitépni' valamely növényt. De elhalaványodván olyan kifejezésekben is szerepel, melyek többé-kevésbbé eltérnek az alapjelentéstől, úgy hogy néha általános módhatározóvá lesz s a. m. ‚teljesen, egészen'. Hasonlókép mondjuk például, hogy valakinek »*nyugalmát fenékből felforgatták*«, mindenek előtt a »fölforgatás«-ban van metafora, míg e

cselekvés mellett — ha tulajdonképeni értelmében veszszük — a *fenékből* egyszerűen helyhatározó. Ilyen teljes metaforák, illetőleg metaforás igék nagy számmal vannak minden nyelvben. Ilyen pl. ez: *Rám jár a rúd* = rám fordúl a baj, engem vettek czélba stb. *Rúdnak áll, kötélnek áll* = engedelmeskedik, meghódol. (A házi állatok életéből vett képek.) — Szivére vette fájdalmamat. Kő esett le szivemről stb.

Ezek a teljes metaforák annyiban fontosak magokra a határozó mondatrészekre nézve is, mert az igék használatában igen gyakran elhomályosúl az eredeti jelentés, úgy hogy csak az átvitt, másodrendű jelentésök marad meg, s így aztán a velök járó határozó egészen kiválik a helyhatározók kategoriájából s maga válik a nyelvérzékre nézve metaforává. Így pl. *jóra válik, kincsre talál* etimologiájok szerint annyit tesznek, illetőleg valaha úgy voltak értve, mint *»jóra megy, kincsre jön« (válik*, vö. *elválik, szétválik ; talál*, vö. finn *tule-)*, tehát első sorban az ige volt a metafora hordozója, s a határozót még félig-meddig helyhatározónak is érezhették, mint pl. ma a *rúdnak áll*-félékben. Mikor a *válik, talál* igék mai jelentésöket vették föl, a kisérő *jóra, kincsre* stb. maga maradt metafora. Utóbb a stereotip használat következtében ez a kép is elhalaványúl, úgy hogy pl. az imént idézett kifejezésekben mindinkább lazúl a nyelvérzékre nézve az a kapcsolat, melyben a *ra*-végű helyhatározókkal állanak. Így aztán némely viszonyszók, ha bizonyos okok folytán eredeti használatuk háttérbe szorúl, idővel egészen a metaforás, elvont jelentésekre szorítkoznak. Így pl. a *-vá vé, -ul ül* ragok, az *által, ellen, iránt, helyett, végett* névutók teljesen vagy legalább nagyrészt elvesztették eredeti helyi jelentésöket.

De vannak elég nagy számmal olyan kifejezések, melyek nem magyarázódnak meg az eddigi átvitelekkel, hanem már megállapodott szerkezetek mintájára, tehát csupán analogia útján keletkeztek, a nélkül, hogy a beszélő érezte volna az illető metaforának új alkalmazását. Ha pl. azt mondom, hogy valaki »*egy csapásra két legyet megöl*«, itt *csapásra* már nem képes beszéd, hanem az egész a következő kifejezés mintájára van alkotva: *egy csapásra két légy leesik*. Emebben a *ra* egyszerűen időbeli rá-következést fejez ki, míg amabban már mód-, illetőleg eszköz-határozó lett belőle. — A nép a helyett, hogy *drágán, olcsón* adna vagy venne valamit, *drágáért, olcsóért* is adja veszi, nyilván azért, mert legtöbbször *ennyiért* vagy *annyiért* adnak vagy vesznek egyet-mást. A helyett, hogy »a portéka *ennyibe kerül*«, ezt az olasz-latin eredetű szólást is alkalmazza a nép: *ennyit kóstál*, de ezt aztán át is alakítja amannak a hasonlóságára: »*A bál de sok pénzembe kóstál*«. Sőt ugyanerre az analogiára ilyen kifejezés is keletkezett a népnyelvben: »*Hej sokba fáj a nekem*«. (Sokba kerül az nekem, s ez fáj nekem, vagy ezzel az fájdalmat okoz nekem.) Ma azt mondjuk: *arra én semmit sem adok, nem sokat ád ő a te beszédedre*, s ezt bajos volna metaforával magyarázni, de nincs is szükség rá, mert a régiek ezt mindig így mondták: *azon én semmit sem adok* stb., vagyis nem adok érte cserébe semmit = nem becsülöm semmire. Ebből a mai szerkezet nyilván az ilyenek analogiájára keletkezett: *ügyet se vet rá, rá se hederít* stb., úgy hogy voltakép két kifejezés van benne kombinálva. — Pázmánynál s más régieknél többször olvasunk ilyent: »*Ebben a négy dologban függ a jó nevelés*« (Pázm: Préd. 193.) = *ettől a négy dologtól függ + ebben a négy dologban áll.*

Külön kell említenünk az analogiának legérdekesebb faját: azt az analogiát, melylyel az ellentétes gondolatok kifejezései hatnak egymásra. Nem volna ez föltünő, ha csak az *illik* és *illetlen*, *hasonlatos* és *hasonlatlan*-féle pároknál tapasztalnók, mert itt a melléknévképzőben megvan a *-hoz* ragban jelölt viszonynak tagadása (‚hasonlatlan hozzá' = nem ‚hozzá hasonló'). De találunk egyes esetekben olyan egyezéseket is, minők pl. *rokon hozzá* — *idegen hozzá* (emez szabályosan: *idegen tőle), bőves vele* — *szűkös vele* (szab. *szűkös nála nélkül).* Itt tehát az ellentétes képzetek egymással társultak, s azért van a két szerkezet kiegyenlítve. — Az infinitivus természeténél fogva irányhatározó és alakjára nézve is lativus. Honnan van tehát, hogy olyan igék mellett is használjuk, minők pl. a félést és tiltást jelentők, melyekben a távozás alapfogalma rejlik (v. ö. fél *vkitől*, tilt *vlmitől)?* Itt is csak azt mondhatjuk, hogy az *akar, kíván, szeret, mer* stb. analogiájára vesznek magok mellé infinitivust a *fél, retteg, szégyell, átall, restell* igék, s a *hagy, enged, készt*-félék mintájára a *tilt, gátol* igék.

Végre van olyan jelentésváltozás is, mind a fogalomszók, mind a viszonyszók körében, hogy pusztán rokonhangzás okozza. A *csúf* szó, melynek azelőtt csak ‚komédiás', ‚komédia, nevetség' és ‚nevetséges' jelentése volt, mai jelentését úgy látszik a rokonhangzású *csúnya* szó hatásásának köszöni. A *kölöncz* szó metaforás használatára a *kölyök* szó lehetett hatással. Így pl. az *-nkéd* rag a hasonló hangzású *-ként* kedveért változott *-nként*-té s lett egészen módhatározóvá. Viszont a *-ként*-et a mai irodalom a hasonló *-kép* helyett használja gyakran e sivusi viszony kife-

jezésére. A *-lan len* rag, mely eredetilg lativus értékű volt, a *-lag leg* miatt lett módhatározóvá.

*

A határozók életének másik fontos tényezője, melyről részletesen kell szólanunk, a három irány megkülönböztetése és váltakozása.

A helyhatározóknak három fő osztályát lehet megkülönböztetni a *hol? honnan? hová?* kérdések szerint, t. i. a locativust, ablativust és lativust. Ez a hármasság határozott kifejezésre jut az összes altaji nyelvek alakrendszerében, úgy hogy, teszem a mi nyelvünkben, az összes ablativus-féle alakokon meglátszik a kategoria közössége: *-ből ról től nól, alól közől elől mögől* stb., mert mind ezekben megvan az általános ablativusi *-ól ől* rag. Viszont pl. a *ben ből be* vagy *alatt alól alá* csoportokban első tekintetre látjuk, hogy a különös térviszony a három általános irány szerint van fölfogva.

A három irány közűl honnan és hová annyiban közelebb rokonok egymással, hogy mind a kettő mozgást fejez ki (voltakép iránynak csak ezt a kettőt mondhatnók, mert az egyik el-irányulást, a másik oda-irányulást jelent). Viszont a hol és hová egymással közelebb rokonok annyiban, hogy mind a kettő — legalább rendszerint — érintkezést fejez ki (az egyik már beállottat, illetőleg tartósat, a másik még csak beállót), míg honnan az érintkezésnek ellentétét, illetőleg megszűnését jelöli. Már az irányoknak ezen rokonsága érthetővé teszi, hogy néha nincsenek oly pontosan egymástól megkülönböztetve, vagy hogy némely esetekben más-más nyelvek más-más módon eszközlik a megkülönböztetést.

Ha e tekintetben különféle nyelvek szerkezeteit összehasonlítjuk, néha egyazon viszony kifejezéseiben sorra mind a három helyirányt megtaláljuk. Vessük össze pl. a következő latin mondatot a magyar és finn fordítással:

Ea fines habet *ab* occidente fretum nostri maris et oceani, *ab* ortu solis declivem latitudinem (Sall. Jug. XVII). Ennek határa a nyugat *felé* a mi tengerünk és az Oczeán szorosa, kelet*re* lankás tér (Kazinczy). Sillä on rajoina, länne*ssä* meidän meren ja valtameren välinen salmi, idä*ssä* lavea viettomaa . . . (Blomstedt).

Nyilván leglogikusabb a finn szerkezet, mert azt fejezi ki, melyik oldal o n mi a határ; de azért a másik kettő is érthető: a latin azt mondja, hogy a tengerszorost akkor találjuk határvetőnek, ha nyugatr ó l jövünk vagy nyugatr ó l tekintjük a vidéket; a magyar szerint ellenben akkor, ha innen nézünk nyugat f e l é vagy innen indulunk nyugat r a. — Néha egyazon nyelvben is találkozunk egy viszonynak ezen háromféle fölfogásával. Érdekes pl. a következő mondatokban azonegy gondolatnak háromféle kifejezése, s mind a hármat könnyű megmagyarázni:

Szembe szépet szól, hát *megett* meg rágalmaz. Decsi: Adag. 196. »Postica sanna: Hát *megé* való csufolás.« Uo. 269. »Hát *megül* való megguggolás: sanna postica.« Com. Jan. 187. (Csúfoltál-e valakit szemében, vagy háta megé. Biró: Angy. 297. Szemibe mondom, hogy hazudott, nem háta megé. Gyarm. Nyelvm. II: 21. Ma rendszerint csak: háta mögött).

Efféle egyenetlenségek különféle okokból eredhetnek. Ha különböző nyelvek egyértékű igéi vagy egy nyelvnek rokonértelmű igéi más-más szerkezettel járnak, ennek oka igen gyakran ez igéknek k ü l ö n b ö z ő a l a p j e l e n t é s e. A magyar *tudom* imperfectum, de a megfelelő német *ich weiss* alakilag perfectum (= gg. *οἶδα*), mert etimologiája

szerint a. m. ‚rájöttem, megláttam (vidi), megtudtam‘. Ellenben a német *ich pflege* magyarul van perfectummal kifejezve: *szoktam*, mert ez tulajdonkép a. m. ‚megszoktam, bele jöttem, bele törődtem, ich habe mich daran gewöhnt‘, míg a német ige a. m. ‚gondozom, gondoskodom róla, eljárok benne‘. Ugyanilyen okokból foly sokszor a locativus és lativus vagy locativus és ablativus használata két-két rokonértelmű igénél. Így pl. *ide hagylak* (e h. itt hagylak) s más effélék rögtön megmagyarázódnak, ha tudjuk, hogy a *hagy* ige eredetileg a. m. ‚vet, hagyít‘. Már ez maga mutatja a lehetőségét, hogy a megfelelő átnemható igék, vagyis a maradást jelölők is jelenthettek eredetileg mozgást; s ezt kétségtelenné teszi ez a mindennapi kifejezés: *oda marad.* A finn nyelv sokkal hívebben megőrizte az eredeti szerkezetet s ma is mindig így beszél: valahová hagyni, valahová maradni, valahová felejteni.

A *fér* ige is voltakép nem ‚locum habere‘, hanem ‚accessum habere‘; *nem fér a fejembe* ‚es geht mir nicht in den kopf‘; *nem lehet hozzá-férni* ‚man kann nicht hinzukommen, man kann ihm nicht beikommen‘ stb. Azért mondjuk mi is, mint más altaji nyelvek, pl. az oszmanli, észt stb.: *öt dervis nem fér egy szönyegre*, s ez tkp. a. m. fünf derwische gehn nicht auf einen teppich (nem: finden auf einem teppich keinen platz); de mondhatjuk így is: *öt dervis nem fér el egy szönyegen,* a hol az *el* pótolja a lativ szerkezetet. Dunán túl meg a *tér* igével is mondják ugyanezt: *nem tér bele egy liter ebbe az üvegbe.* — Viszont pl. »*egy pillanat alatt ott termett*« sem egészen a. m. oda rohant v. ugrott, hanem oly hirtelen s észrevétlen jutott oda, mintha ott termett, azaz nőtt volna ki a földből. Vö. »*egy pillanat alatt ott volt*«, »*in einer sekunde war er dort*«

stb. »Addig kerengél, míglen . . . *ott dobbanál* a honnan elindúltál volt« (Matkó: B. Csák. 293). — De másfelől azt is meg kell jegyeznünk, hogy az etimologiai jelentés maga nem dönt. A mozgást jelentő ige is locativussal jár, ha a helyhatározó azt a tért jelöli, melynek határain belül megy végbe a mozgás. Pl. föl-alá *jár* az ember a kert*ben*, az utczán stb. »*Pesten jártam.*« Pestre mentem (egyszer) s ott eljártam dolgomban; míg »*Pestre jártam*« = többször v. rendesen oda mentem.

Az imént tárgyalt esetek olyanok, hogy jobbára csak egyes nyelvekben fordulnak elő s képeznek sajátos szólásokat; *a marad, hagy, fér* igék lativ szerkezete jellemzi általában az ugor s török nyelveket az indogermán nyelvekkel szemben (ámbár ezekben sem példátlan e szerkezet). De vannak olyan ingadozások is, melyek a legkülönbözőbb nyelvekben is előkerülnek. Pl. gyakran történik, hogy az általános nyelvszokás valamely cselekvést nyugvónak, valamely helyen történőnek fog föl, de a beszélő egyén vagy az író élénkebbé, mozgékonyabbá teszi a képzetet s a locativus helyébe ablativust vagy lativust tesz. Vö. Hol függnek a hintók jobban a pántszíjjakról, Olasz- vagy Francziaországban? (Fal. 331). Még anyja emlőjétől csügg a gyermek, már is kezd mérgeskedni (667). Két koszorúd zöldelleni fog nem büszke sirodról. (Czuczor: Költ. I. 56). Messzünnen ne keressünk ez dologban bizonyságot (Pázm. Kal. 146). Ez a mondat eszünkbe juttatja azt a finn nyelvszokást, mely szerint a ‚talál' igét ablativus-féle határozókkal köti össze: »*Mistä-pä aarteenne löysitte? Tuolta metsästä*«, a mi szó szerint így volna: Honnan leltétek kincseteket? Onnan az erdőből.

Azaz: az erdőben leltük s az erdőből magunkkal hoztuk.

Az utóbbi magyarázattal már a pregnáns szerkezetek terére jutottunk. Olyan szerkezetek ezek, melyekben a határozó szorosan véve nem a kitett igékhez tartozik, hanem egy alattomban értett s az összefüggésből következtethető mellékcselekvéshez. Ilyen kifejezések nagy számmal vannak minden nyelvben; pl. *Kinézni valakit a teremből* = nézésével, tekintetével kiűzni. »Áldotta sz. Orbánt, a mért üres hordóval szerencsésen *haza segíté* (Jók. R. Ráby) = segítette haza jutni. *Der mann muss hinaus* . . . (Schiller) = muss hinausgehn, — treten. Közönséges jelenség, hogy nyugvást jelentő igéhez mozgást jelentő határozót teszünk, s így tömören egy igével fejezzük ki azt, a mire kettő kellene a szigorú logika szerint. Így magyarázódnak az ilyenféle kifejezések: »Bár ide várták volna« (Jókai: A fekete sereg) = bár megvárták volna, míg ide jön. »A menyasszony szép fejével pamlagára [lefeküdve] pihene« (Bajza). Csodaszép helyen Eger vára vagyon, az völgyre [nézve, fordulva] fekszik egy hegyorrozaton (Tinódi 107).

Végre vannak esetek, melyekben az ablativus és lativus alakjait akárhány nyelv egyaránt alkalmazza, mert némely cselekvéseknél, melyeknek egyik végpontja ismeretes, egyre megy, a másikat akár végpontnak, akár kiinduló pontnak tüntetjük föl. Így pl. mindegy, akár azt mondom, hogy el van foglalva az egész vidék a *Dunától* [az ismert pontig], akár pedig a Dunáig [az ismert ponttól fogva]. Ide tartoznak a távolság meghatározásának hasonló ingadozásai. Pl. ebben a mondatban: Quod erat in spatio stadiorum 60 *ab* Jerusalem (Lukács ev. 24: 13)

a Münch. C. megtartja az ablativust: »Ki vala 60 láb földné J.-től«; de a Wink. C. (271) már lativust tesz helyébe: »Ki vala 60 kéd földön J.-höz«. Így mondjuk: *mennyire van innen Kecskemét?* és: *mennyire van ide Kecskemét?* stb. — A német s a tót ablativussal kérdi az idegent: *von wo sind sie? od kale ste?* mi ellenben lativussal kérdezzük: *hová való?* azaz hová kell mennie, ha visszatér a maga falujába, hazájába? De azért a felelet már lehet ablativus: pl. »Hová való vagy fiatal? — Igen messzünnet való vagyok?« (Nyr. X: 42). Németországból való stb.

Az irány-cseréknek eddigi okaihoz járul még egy, mely azonban lényegében csak hangbeli, kiejtésbeli, t. i. az úgynevezett synkretistikus esetek keletkezése. Ilyen a magyar nyelvben csak egy van, t. i. a *ben* és *be* ragok az újabb nyelvben — több százados ingadozás után — általában a *-be* alakban estek egybe (vö. hogy *sem* és *se* helyett a mai élőbeszéd általában a *se* alakkal él), míg az önálló *bennem* és *belém* maiglan pontosan meg vannak különböztetve. Ismeretes dolog, hogy az indogermán nyelvekben sokkal több efféle elegyedés történt.

A többi határozóknak nagy része, mint láttuk, átvitt értelemben használt helyhatározó s így szintén föltünteti a három irány szerinti külömbséget. Az időhatározó *mikor*, *mióta*, *meddig*-nek a helyh. *hol*, *honnan*, *hová* kérdésekkel való párhuzamossága egészen világos; de könnyű volt meggyőződnünk arról is, hogy az állapot- és módhatározó kifejezések locativusok, az eredet- és okhatározók ablativusok, a vég- és czélhatározók lativusok. Azonban ha ezen irányok már a szemmel látható s kézzel fogható térbeli viszonyok jelölésében annyiszor elmosódhatnak s elmosódnak tényleg

minden egyes nyelvben: természetes, hogy az átvitt kifejezésekben, melyek kezdetben mind a képzelet játékai, az ilyen ingadozásra még sokkal több az alkalom. S így itt csakugyan még többször tapasztaljuk, ha összehasonlítjuk különböző nyelvek szólásait, vagy egyazon nyelvnek rokon szólásait, hogy a képes kifejezéseknek eltérő, sőt homlokegyenest ellenkező irányok szolgálnak alapul. Például a következő mondatban három nyelv megannyi külön módon fejezi ki egyazon gondolatot: »Csodálkozunk, hogy el tudta zárni ily jogos vitában kérelmeink *elől* szivét« [ablativus]. (Shakspere: Minden jó, ha jó a vége, 3. fölv. Győry ford.); az eredetiben: We marvel much, our cousin would shut his bosom *against* our borrowing prayers [lativus]. Németűl (Herwegh): Drum wundert uns, dass unser vetter sein herz verschloss *vor* unserer bitt' um beistand [locativus]. — Lássunk még némely példákat a váltakozásnak egyes esetei szerint csoportosítva:

1. *a)* Locativus helyett ablativus: *Ezentűl, azontúl* (elavultak) = *ezennel, azonnal (*azon-helyt)*; vö. lat. *de inde*, fr. *dès* (de-ex). — Rendesen azt mondjuk: *valamin örülni, busulni, meghábo-rodni* (már a régieknél is pl. »Meghaborodának rajta« JordC. 438). de a régieknél számtalanszor olvassuk ezeket *ról* raggal: Eről [örül] sz. Margit ennyé alázatosságnak jegyéről (MargL. 3). Rólla Sándor igen búskodik (RMK. IV : 104).

b) Ablativus helyett locativus: Leibnitz, Plato, Newton oda nem vezetnek, *hol* [v. *honnan]* nap, hold, csillagok, plánéták *erednek* (Orczy: Költ. Sz. 244). — Ma csak azt mondjuk: valami*ről* v. valami *felől* kérdezni valakit, de a régieknél ezenkívül a másik két irány is előfordúl (l. RMK. IV. 88): *azon kérdezlek, kérd rajta* és *reá kérdi, arra kérdi.* — Ma rendesen csak ezt a szerkezetet használjuk: *megismerni valakit valamiről;* a régieknél e kapcsolatban a *ról* és *ből* ragok, de azonfölül a megfelelő locativusok, *-n* és *ben* is előfordúlnak: Ebben

esmerszik meg, hogy ... (Debr. C. 145). Minden fa ő gyimelcsén ismertetik meg: *ex* fructu agnoscitur (JordC. 390).

2. *a)* Locativus helyett lativus kisérheti itt is, mint a helyhatározók körében, a *marad, hagy, hal* igéket: »Erdély az elébbi szokott adófizetés alá marad« (Bethlen G. Nyr. X. 313). *Bünösnek marad* stb. factivussal. *»Árvává hagyni«* a régieknél, voltakép logikaibb, mint »árván hagyni«, mert új állapotba jutás, árvaságra hagyás. *»Belehalni valamely betegségbe«* mintegy ‚mindig beljebb jutni a betegségbe s utoljára meghalni'; valamely hirtelen beálló bajra csakugyan nem alkalmazhatjuk ezt a szerkezetet, nem mondjuk pl. hogy *ebbe az ütésbe belehalt*, hanem csak *ettől az ütéstől meghalt*. *»Meghalni valamely betegségben«* tulajdonkép csak állapot- és időhatározás, úgy hogy ekkor a közvetetlen ok más is lehetne, pl. ijedség. — A ‚marad, hagy'-féle igék az ugor nyelvekben általán factivussal járnak, de példájokra néha más igék is factivust vesznek magok mellé essivus helyett, még a létige is, mint ebben a híres szerkezetben: *ha én neki volnék.*

b) Lativus helyett locativus. *Valamiben megnyugszik, megegyezik* a *bele-nyugszik, bele-egyezik* kifejezésekhez úgy viszonylik, mint a helyhatározók közt *elhelyez valahol* ehhez: *valahová helyez*. — Rendes, logikus kifejezések: *magára hagyni, apróra metélni, magyarra fordítani, meztelenre vetkőzni*, de helyettök a megfelelő állapothatározók (essivusok, locativusok) is előfordúlnak: Kerülik végtére hívei is, magán hagyják (Fal. 578). Aprón metélje az húst Erasm. Érk. 52). Németből magyarúl fordítá ezt a könyvecskét (Toln. Vigaszt. Elől. 9). Anyját mezítelen vetkeztetvén, eleibe viteti (Haller: HHist. III. 278).

3. *a)* Ablativus helyett lativus. Hogy kényes kivánságoknak [v. -tól] semmit se tagadjanak meg (Fal. NU.). Csak Jankának [v. -tól] nem irígylém szívedet (Kisf. S. Megbosz. Hitsz.). — Ingyen se gondolj semmi gonoszt az te felebarátodra (v. -ról, Born: Préd.).

b) Lativus helyett ablativus. Oly jól esett ezeket neked megírni, panaszul részemről, megnyugtatásul a tiedről [logikaibb volna: a tiedre] (Arany Petőfihez 1847. III. 21). Az atyáról [rendesen: -ra] bosszankodnak az fiak. (Érdy. C. 12). Éktelen kivánság szép leánya felől szivében gerjedezik (Apollonius 3, a kivánság nem mint oda irányuló, hanem mint onnan eredő van kifejezve).

De nem csak az irányok cseréje okozza a határozóknak nagy változékonyságát, hanem sokszor a bennök kifejezett különös viszonyok is ingadoznak s váltakoznak: a bel-viszony az oldal-viszonynyal, a felsőség az alsósággal stb. E tekintetben is sokszor eltérnek a különböző nyelvek egyazon gondolat kifejezésében. Vö. »Acker, die *an* den weg [szó sz. az úth o z] anschiessen: az út*ra* dülő szántóföldek; agri qui *in* viam [az út b a] incurrunt. Cic.« (Márton ném. szót. s. v. *anschiessen.*) Itt főleg a három igének háromféle metaforája okozza az eltérést. De ha összehasonlítunk erre nézve több nyelvet, azt tapasztaljuk, hogy némely viszonyoknak az egyik nyelvben állandóan külön kitevőjök van, míg a másik nyelv vagy nem pontosan vagy egyáltalán nem különbözteti meg őket. Így pl. a finn *-lla -lta -lle* ragok két-két magyar ragnak felelnek meg: *-n* és *nál, ról* és *töl, ra* és *hoz* (és *nek.)* A latin *de* és német *von* = f. *-lta (ról* és *től),* a latin *ad* = f. *-lle (ra* és *hoz).* A finn a helyett, hogy *a fán ülni* azt mondja *istua puussa,* szó sz. a fáb a n ülni, latinul is *in arbore sedere;* továbbá *fölakasztani a nyírfára* finnül *hirttää koivuhun,* nyirfába. Viszont pl. a m. *-nál* és *mellett* a finn, német, latin, franczia nyelvekben három viszonyszóval vannak megkülönböztetve, s ez a mi nyelvérzékünk szerint fölösleges fényűzés. [1]) — Sokszor meg egy nyelven belül is

[1]) Finn *-lla, luona, rinnalla,* német *an, bei, neben,* lat. *ad, apud, juxta,* fr. *chez, lez, près* (v. auprès); mindenik nyelvben másmás szereposztással, pl. fr. *chez (*casa)* csak személyekről, *lez (*latus,* pl. *Passy-lez-Paris)* csak helységnevekben, a többi esetben pedig *près* v. *auprès* különbség nélkül a. m. nál és mellett. (De azonfölül a finn *-lla* annyi is mint *-n* és *-vel;* a latin *ad* annyi is mint *-hoz* és *-ra,* stb.)

látunk ingadozásokat, úgy hogy bizonyos gondolatokat kétfélekép foghatunk föl, s így részeiket kétféle viszonyba is helyezhetjük egymással. Azt mondjuk pl. *erdőn* és *erdőben* járni, *kútra* és *kúthoz* menni stb., de ez összefügg az *-n* ragnak történetével. Ez a rag ugyanis eredetileg nemcsak rajtavalóságot jelölt, hanem általánosabb locativus volt, s ezt a jelentést utóbb közölte a vele viszonyba került *ról ra* ragokkal, legalább némely kapcsolatokban, minők *erdőre menni*, az *erdőről hozni valamit* stb. — Néha két ellentétes viszony is szerepelhet egyazon esetben, pl. a következő mondatokban a *-ra* helyett az *alá* névutó is állhatna: »Annyit ér, mint holt lóra a patkó« (Nyr. IV. 144). »Én kész vagyok halálra, kinyújtom nyakamat hóhér pallosára (Thaly: Adal. II: 260). Ezt megmagyarázza a *-ra ról* ragok általánosabb jelentése, mely szerint nem csak a felső részszel, hanem köröskörül az egész fölszínnek vagy külszínnek bármely részével való érintkezést jelölhet.

Sokkal gyakrabban észleljük az ilyen ingadozásokat s cseréket az átvitt, képes határozókban (ép úgy, mint az irányok cseréjét). A magyar pl. valaki*re* gondol, a német valakihez *(an,* óföln. *zu* is). Mi nálunk halálbüntetés *alatt* van megtiltva valami, Németországban halálbüntetésnél (v. mellett, *bei todesstrafe),* Angliában halálbüntetésen (v. fölött, *upon pain of death*). Mi azt mondjuk *be-várni*, a tót azt mondja *ki-várni (vi-čkat'*, vö. ném. *er-warten,* a mi eredetileg ugyanannyit tesz, lat. *ex-spectare)* stb. stb. — Csak néhány példát lássunk a magyar nyelven belül.

Alatt és *ben, alól* és *ből* gyakran váltakoznak állapothatározókban: »Magyarok kik vannak terek kéz alatt, azok vannak nagy inség, rabság alatt« (rendesen *-ban,*

Tinódi 307). »Méltán is lakolnál. S minő kibúvód van most ez alól?« (az ered. ἐκ τούτων, Arany: Aristoph. III. 12). Császár szolgálatjábúl [v. alól, v. -tól] magunkat nem vonogattuk (Monumenta, Írók XV. 457). — A régieknél van *valamiről elinteni* és *valamitől elinteni* (vö. *valamiről lebeszél* és *valamitől eltántorít)*; továbbá *belé édesedik, hozzá édesedik* és *reá édesedik.* — Hogy *halálból életre* megyünk [e h. *halálból életbe* v. *halálról életre*]. Born: Ének. 23. *Szemtől szembe* (nem *szemtől szemhez,* mint *Pontiustól Pilátushoz* stb.). Vö. még *le-leplezés* és *föl-födözés, le-főzés* és *föl-sülés* stb. Sokszor egyre megy a *még* és *már,* az állító és tagadó szerkezet használata: »Ezt még gyermekkoromban tudtam« és »ezt már gyerekkoromban tudtam.« Rég láttam [sok idő előtt láttam] = rég nem láttam [sok idő óta nem láttam]. Mennyit hazudott! = mennyit nem hazudott!

Természetesen még nagyobb a különbség, ha mind az általános irányra, mind a különösebb viszonyra nézve elüt egymástól a két kifejezés. Pl. segítségé*ben* bízni: németűl *auf seine hilfe vertrauen,* szó sz. segítségére; félni vki*től*: ném. *sich vor jemand fürchten,* szó sz. félni vki előtt stb.

*

Még egy mondattani kérdéssel kell itt foglalkoznunk, mely szintén a határozókat illeti, t. i. az állandó határozók vagy úgynevezett vonzatok kérdésével.

Minden nyelvben nagy számmal vannak állandó kapcsolatok, a melyek szokásszerűleg ismétlődnek, a mennyiben a nyelvszokás bizonyos igéket rendszerint bizonyos nemű határozóval kapcsol össze. Az ilyen állandó határo-

zókat nevezték magyar nyelvtanaink hosszú ideig vonzatoknak. Nem volna kifogásunk e kifejezés ellen, ha nem füződött volna hozzá az a fölfogás, mely szerint »szóvonzatban egyik szó azon hatással van a másikra, minélfogva ez valamely ragot fölvenni kénytelen.« Ezt szorosan véve csak némely megmerevedett, formula-szerü szólásokról mondhatjuk, minők pl. *észre-venni* (régente *eszébe venni), félre-érteni, abban-hagyni*, stb., a melyekben a határozónak jelentése rendesen jócskán eltávozik eredetétől (úgy hogy itt *észre, félre, abban* egységes adverbiumok lettek, melyeknek már nem érezzük két-két elemét, tehát ragjokat sem). A többi esetekben a »vonzatok« állandósága meglehetősen relativ, s korántsem szükségszerű. »Monarkha az ige a mondatban, de alkotmányos, a ki uralkodik és nem kormányoz; és a mondat többi részei szabad alattvalók, kik a törvénynek s nem a nyers hatalomnak hódolva teljesítik kötelességöket.« A rag vagy névutó nem az illető ige miatt szerepel a mondatban, hanem saját erejénél és jelentésénél fogva, mely aztán az ige jelentésével kombinálva fejezi ki a gondolatnak azt az árnyéklatát, melyet épen közölni akarunk. Innen van, hogy a legtöbb ige, melyet rendszerint egy bizonyos határozónemmel használunk, egyes esetekben másféle határozóval szövetkezik. Az így egymással váltakozó határozók nem változtatják meg a kifejezést lényegében, de nem is egészen egyértéküek, — ép oly kevéssé mint a rokonértelmű szók, — hanem rendesen olyan mozzanatra figyeltetik a hallgatót, mely a közönséges, mindennapi szerkezetben elveszne. Például a *vigyáz, figyelmez* igéket állandóan *ra*-féle határozóval szerkesztjük, de a régieknél előkerűlnek a *hoz* és *elébe* viszonyszókkal is, és ma is néha *től* raggal járnak; különösen az utóbbi ér-

ılekes, mert nagyon érezhető eltérést jelez a kifejezés értelmében, t. i. az óvakodás mozzanatát vegyíti bele, a minthogy a *től* rag itt nyilván az *óvakodik vmitől* szerkezet mintájára van alkalmazva. Példák:

Istenem, te hozzád vigyázok (Biró: Angy. 141). Vigyázzunk ő eljövetele eleibe (Tel: Evang. I. 30). — Figyelmezjetek a hamis prófétáktól: attendite a falsis prophetis. Münch. C. 26. (Őrizzétek magatokat a hamis prófétáktól. Kár. Meg ne csípjon, vigyázz mérges fulánkjától. Lisznyai: Palócz Dalok 149. Vigyázz tőle Nyr. VII: 45. Ettől legjobban kell vigyázni, t. i. a meghűléstől (Nép). Itt vigyázni kell attól, hogy ez precedensül ne szolgáljon (társalgás közben).

A *törekszik* igét rendszerint ugyancsak *ra*- végű határozóval kötjük össze, de ha csak a régibb nyelvet nézzük is, megtaláljuk azonfölül az *-n*, *ben*, *ért* ragokkal, a *mellett*, *ellen*, *felől* névutókkal s az infinitivussal, természetesen többé-kevésbbé érezhető jelentésbeli eltérésekkel. Példák:

Parturio: szülésre törekedem. Calep. Ezen igen törekedjék R. M. Ny. II. b. 147. Törekedett abban, hogy lecsöndeszéthetné Zvon: Post. II. 256. Törekedjél áhitatos asszonyállatért: intercede pro devoto femineo sexu Fest. C. 1. Törekedik vala szüntelen Honorius pápánál a szerzetnek confirmálásáért. Dom. C. 177. Törekedik mellette a bíró előtt G. Kat. Titk. 825. Netalántán az isten ellen is találjatok törekedni: ne forte et deo repugnare inveniamini Helt: U. T. g. 8. Az athname felől eleget törekedtünk Mon. Okm. XIII. 155. Nem törekedik ártania ő neki: non apponet nocere ei. Döbr. C.

A *szorúl* és *bíz* igék szintén *ra* ragot, a *daczol, kiáll* és *felesel* igék *vel* ragot ‚vonzanak'; de egészen más szerkezetekben mutatják őket a következő mondatok:

Szorult volt ennek az haszontalan Somai Gergelynek gondviselése alá. (1760). Hazánk I. 371. Kiknek pásztorságok alá

bízta Isten az ő nyáját Hall. H. Hist. II. 199. Az 1405. XVI. t.-cz. a letartóztatott jobbágyokat a comes gondjai alá bízza. Nemzet. V. 83, mell. — Vér daczol a vérnek: Etele és Buda együve nem férnek. Ar. B. H. Engem hínak Fábián Pistának, ki is állok huszonnégy zsandárnak. Népk. II. 63. Ember ez, akárki; nos fiúk, birokra, hadd lássuk, ki áll ki? Arany: Toldi I. 11. Hogyan feleselt neki vissza a semmirekellő ‚Urambátyám' 21. sz. 9.

Kínál, jóllakik, itat, beéri: mind ezek *-vel* ragot vonzanak, mégis *-ből* és *-ben* ragos partitivussal állanak a következő példákban, melyekben nem az egészszel kínál vagy itat az illető alany, hanem a kínálás stb. tárgyának csak kisebb-nagyobb részével, tehát belőle egy részszel kínál, itat stb.:

Úgy kínálom a rózsámat este a kapuba belőle (a császárkörtéből, népdal). Abban vagyon szalonám s kenyerem, kiből megkínálom jó emberem (barkó népdal). Ökör húzza az igát, ló lakik jól a zabban (közmondás). Gerlicze a búzát a párjának hordja, mint a lyány a legényt csókjában itatja (Népk. Gy. I. 334). Barna Eszter csókjából hejh nehéz beérni (Kis József).

Így idézhetnénk akárhány más kifejezést is, melynek ‚vonzata' bizonyos körülmények közt megváltozik, még egyazon nyelvtörténeti korszakon vagy nyelvjáráson belül is, sőt egy ember beszédében, egy író stilusában is. Pl. maga Faludi háromféleképp szerkeszti az *adóz* igét: Méltó, hogy a ki vétett, adózzon érette (N. E.). Más világon kell adóznod iránta (N. U.). A hatalmasok sokrúl adóznak, és ezer veszedelem környékezi őket (B. E.).

Néha aztán az ilyen váltakozható szerkezetek szomszéd mondatokban, sőt egy-egy mondaton belül is szerepelnek, s ebből olyan abajdocz szerkezetek keletkeznek a népnyelvben is, melyek épen nem utánzásra méltók. Pl.:

Velök vagy rajtok kellett hogy történjék valami, nem pedig ők míveltek valamit. [Itt természetesen tudatos a két határozó együttes használata]. Brassai, Szépir. Figy. I. 482. — Viselj gondot rólam, te árvád felől Balassa: Költ. 124. »A bátyja még Bécsben sétál. Elég sok jót mondanak felőle, — meglássuk még valaha. Erről is eleget mondottak« Mikes 82. lev. Győzd meg felőlem és igaz ügyemről a kétkedőket Arany: Haml. 159. Megfeddi ez világot bínből és igazságról: arguet mundum de peccato et de justitia Jord. C. 683. Nyernek is rajta sokszor, mint Bertók a csíkben. Mikes 22. lev. Bizakodjál ne a magad erejében, hanem az ő irgalmas jóvoltához: confidate nella sua grazia, non nella vostra forza. Fal. 108. »Testednek jó állapotja attól függ, ha mértékletes vagy. . . . Lelkednek pedig épsége abban, ha megvagyon az istenes jóság benne.« 571. »Micsoda ez a világ? és miért kapunk annyira rajta? Elmúlt gyönyörűség csak suhajtást okoz, a jövendőbéli in kapsz bizonytalanhoz.« Mikes 67. lev. [A jámbor gazdag] csak azon örül kincsének, hogy adogathat belőle. Fal. 604. — Nekiszánni magát a kereskedésre: callere ad suum quaestum PP.Bl. A gazda jól hozzá látott a puliszkának. Népk. III. 379. A szeme hozzá szokott a tele ládákat látni. Mikes 75. lev.

Mégis, mint már mondottuk, számos kifejezést nagy következetességgel szerkeszt a nyelv mindig egy és ugyanazon raggal vagy névutóval; annyira, hogy pl. rokonértelmű kifejezések közűl egyiket állandóan az egyik, másikat a másik viszonyszóval kötjük össze. Azt mondjuk pl. *rosszat beszélni valakiről*, ellenben *rosszat költeni (fogni) vkire; hasonlítani vmihez*, ellenben *egyezni vmivel* stb. stb. Azonban az ilyen rokonértelmű szólások szerkezete hatással lehet egymásra, sőt egészen egyenlővé válhatik. Ilyenkor a gyakrabban használt szerkezet hasonlítja magához a ritkább vagy épen elszigetelt kifejezést, s a megszokott, kényelmes szerkezetek átmennek olyan szólásokba is, melyek azelőtt más, eltérő észjárás szerint alakultak.

Így aztán nem egy változást látunk a mondattanban, ha a nyelvnek régibb állapotát egybevetjük az újabbal.

Régente azt is mondták: *vkivel egyesedni,* s azt is: *vkihez egyesedni;* az utóbbi szólás elavult s ma csak azt mondjuk: *vkivel egyesülni,* mint *vkivel szövetkezni, tartani, kibékülni* stb. Régente azt mondták: *vmin csodálkodni* és *vmiről csodálkodni,* mint ma is mondjuk *vmin* és *vmiről gondolkodni.* Emez mind a kettő megmaradt, mert egyfelől azt mondjuk: *mit gondolsz róla? megemlékszünk, megfeledkezünk róla,* másfelől: *vmin töprenkedünk, fejünket törjük* stb. Ellenben csak is azt mondjuk ma: *vmin csodálkozni,* mert szintén csak *-n* raggal mondjuk: *vmin ámulni, bámulni, fölindulni.*

Érdekes a következő változás: A XVI. században még csak azt mondták: *azon félek, hogy megbántalak,* stb., nem pedig *attól félek, hogy megbántalak,* noha akkor is úgy mondták, mint ma: *félni vkitől, ne félj tőlem.* Minthogy pedig az utóbbi szerkezet a mindennapi beszédben sokkal sürübben kerűl elő, belehatolt lassankint a mellékmondatos szólásokba is, úgy hogy az ‚*azon félek*‘ szerkezetet egészen kitúrta.

Még csak két szerkezetet említek, mely újabb időben a mult század óta indult változásnak, de az új kifejezésmód még most sem terjedt el s állapodott meg a régibb és szokottabb rovására. Rendszerint még mai nap is azt mondjuk: *kenyérrel kínálni az éhezőt,* és: *történetre tanítani a fiúkat.* Az újabb, ma még kevésbbé használt szerkezet pedig ez: *kenyeret kínálni az éhezőnek,* és *történetet tanítani a fiúknak.* Az utóbbiak azonban legmagyarosabb nyelvü íróinknál is előfordúlnak, s már csak azért sem érthetünk egyet azokkal, kik hibáztatják őket. Különben

is nem idegen hatással van itt dolgunk, hanem egész természetes analogiával: a *kínál* ige az *ad*, *ajánl*, *igér* stb. igék példáját követi, mert *kenyeret kínálok az éhezőnek* = *kenyeret ajánlok neki* v. *akarok adni neki.* [1]) A tanítás ellenben csak az ,előadás' értelmében veszi föl az újabb szerkezetet (míg pl. nem mondhatjuk, hogy *varrást tanítanak lányoknak* e h. *varrásra* v. *varrni tanítják a lányokat)*, tehát nyilván az *előad*, *tradál*, *elmond*, *elmesél* igék analogiáját követte. Példák:

Az istentelenséget sok hímes szín alatt híresítik és hatalmasan kínálják. Faludi 6. (Még dativus nélkül.) A mostani idő a tied, szépen kínálja magát [= *kínálkozik*, vö. *ajánlkozik* = *ajánlja magát]*. Uo. 581. Ha a világ minden aranyát nekem kínálnák érte, nem adnám oda cserébe. Jókai, Egy az isten IV. 43. (Így uo. 56.) Olyan embert még nem látott az égbolt, kinek ha pénzt kinálsz, azt mondja: elég volt. Jók. ,Mátyás diák és Bente úr' 22. Nemes élvet az istenek asztalinál lantszó nélkül a nektár se kinál. Szász K. ,A világ négy korsz.' (Schill.). Kérdéseket tesz, magyarázatokat kínál s fölfüggeszti feleleteit. Csiky: Ang. Irod. I. 383. Péter király aludnék, nem hagyja a barát, kinálgatja kenyerét, megszentelt poharát. Főv. Lap. XX. 1. — Én neki geographiát tanítok. Kaz. Lev. II. 248. Akarsz tanítni könnyű kart a szárnyasok kekropsi nemzetének. Arany: Arist. II. 178. A ki grammatikát tanul, annak nyelvet is kell tanulnia, még pedig azt a nyelvet, a melyiknek grammatikáját tanítják neki. Brassai, Bp. Szemle 1874. V. 382. Blanka grófnő, a kinek a zárdában azt tanították, hogy még a czipője szalagját megkötni is saját kezeivel: rangjának lealacsonyítása. Jók.: Egy az isten V. 175. Az iskolák is nagyrészt már az új rendszerű grammatikából tanítják a magyar nyelvet a nemzet ifjúságának. T. Mészáros I: A nép nyelv. ügye 125.

---

[1]) Vö. Krisztus »... kivánta *mindeneknek részeltetni isteni kegyelmit*« (Illyés: Préd. I. 119.) e h. mindeneket részeltetni kegyelmiből v. kegyelmiben.

*

Az egyszerű mondattól megkülönböztetjük az összetett mondatot, mely vagy két egyenrangú mondatból van szerkesztve, vagy pedig olyan kettőből, hogy az egyik a másiktól — a mellékmondat a főmondattól — függ s magában meg nem állhat. Az első esetet mellérendelésnek, a másikat alárendelésnek nevezzük.

Az összetett mondat részeit néha csak az értelmi kapcsolat fűzi össze, többnyire azonban külön e czélra szolgáló szókkal élünk, melyeket kötőszóknak nevezünk. Vö. »Búra fordúl kedvök; nem lehet kimenni élelmet keresni« (Gyulai: A tyúk és a farkasverem) = Búra fordúl kedvök; nem lehet *ugyanis* kimenni élelmet keresni = Búra fordúl kedvök; *mert* nem lehet kimenni élelmet keresni. E példából egyúttal azt is látjuk, hogy azonos vagy legalább majdnem azonos gondolatcsoportok fölvehetik mind a két alakot: a mellérendelését is s az alárendelését is.

A mellérendelésnek leggyakoribb kötőszava az *és* vagy *s*, mely általában kapcsolatot fejez ki, de vannak ezen egyszerű kapcsolatnak más formái is: *is*, *sem*, *se*, *meg*, *szintén*, *sőt*, és a páros *mind*. De a kapcsolón kívül még négyféle mellérendelést különböztethetni meg: a választót *(vagy, avagy)*, az ellentétest *(ellenben, viszont, azonban, pedig; hanem; de, maga, mégis, mégsem, mindazonáltal, mindamellett; bár, ámbár, ámde, akár, ugyan, jóllehet)*, a következtetőt *(akkor, tehát, hát, azért* stb.), s végre a magyarázót *(ugyanis, tudniillik, azaz)*.

Az alárendelésnek tipikus kötőszava a *hogy*, mely — gyakran a főmondatbeli mutató szótól támogatva —

majdnem minden más kötőszót helyettesíthet; pl. »*Azért, hogy* én szegény legény vagyok, barna kis lány szeretője vagyok« = *noha* szegény vagyok...

Az alárendelt vagyis mellék-mondatoknak fölosztása kétfélekép történhetik. Az egyik mód szerint azt veszszük alapúl, minő mondatrészszel egyértékű a mellékmondat, mert többnyire át lehet változtatni az ilyen összetett mondatot egyszerű mondattá, s ilyenkor ennek egy részévé válik a mellékmondat. Például »*szégyen, hogy futtok*« = *szégyen a futás,* itt tehát »*hogy futtok*« alanyi mondat. »Nem az ötvös itélete adja a gyöngynek, *hogy fínom legyen*« (Pázmány) = *a fínomságot;* itt tárgyi mondattal van dolgunk, és így tovább.

Van azonban még egy más fölosztás, mely a mellékmondatokat egy-egy beszédrészszel veszi egyértékűnek, még pedig főnévvel, melléknévvel, határozó szóval, s e szerint főnévi, melléknévi és határozó mondatot különböztet meg. A főnévi mellékmondatnak *hogy* a kötőszava, s az ilyen mellékmondat egy-egy elvont főnévvel egyértékű; így az imént idézett két példában. — A melléknévi mondatot a viszonyító vagyis relativ névmás jellemzi, s melléknévvel, illetőleg melléknévi igenévvel egyértékű; pl. Magát becsüli meg az a nemzet, *mely elhúnyt jelescit megbecsüli* = magát becsüli meg az elhúnyt jeleseit becsülő nemzet. Az olyan ember nem válogat az ételben, *a kit meggyötört az éhség* = az *éhségtől meggyötört* ember nem válogat az ételben.

A határozó mellékmondatok megint sok alosztályra oszlanak. Ezek a következők: helyhatározó mondatok (kötőszavaik *a hol, a honnan, a hová, a merre, a meddig);* időhatározó mondatok *(mikor, midőn,*

mialatt; mielött, miután, mihelyt; mióta, mikorra, mire, míg); föltételezők *(ha);* megengedők *(ha — is noha, habár, holott);* hasonlító mondatok *(mint, miként; mintsem, hogysem; mennél* stb.); okhatározók *(mert, mivel, minthogy).*

Lehetetlen e kézikönyv szűk körében részletesen tárgyalnunk a magyar mondatszerkesztés gazdag rendszerét, hiszen magáról az összetett mondatról köteteken végig lehet értekezni, a nélkűl, hogy az ember kimerítené e tárgyat. Azért az összetett mondatra nézve még csak a módszeres nyelvtörténeti kutatást akarjuk egy meglepő eredményű s mégis teljesen biztos példán feltüntetni. E czélra a *söt* kötőszóval jellemzett szerkezetet választjuk.

A *söt*, tudjuk, nemcsak egyszerűen kapcsoló, hanem fokozó kötőszó. Czélszerű lesz tehát előrebocsátanunk némely egyéb efféle fokozó, tetéző kapcsolatokat. Ide tartoznak először is az ilyen kifejezések: »az ellenséget megverte; *azonfelül* ki *is* rabolta: ac praeterea spoliavit« (Verseghi). »Csak egy kabátja volt; *mi több*, kabátja épen sárga volt, és így annál jobban látszott a folt« (Petőfi). »Ilyen nagy méltóságit olvassuk: *és ki még ezeknél is nagyobb*, oly hatalmát mondják lenni, hogy.... (Magyari).

Az eddigieknél sokkal gyakoribb használatú a *még* szócska, melylyel nyelvünk nagyon sokféle alkalmazásban él. Legközönségesebb s legegyszerűbb az a használata, melyben időhatározásra szolgál, az ilyen mondatokban: *még itt van, még látom, még is vonakodik, még sem jött meg;* s véleményünk szerint innen kell kiindulnunk, ha e szónak etimologiájáról akarunk véleményt mondani. Alkalmasan magyarázódik e szócska a *ma* időhatározóból, mely régi

nyelvemlékeinkben nem csak *ma napot, mai napot*, hanem általában mostani időt is jelent, tehát a. m. most, nunc, és eredetileg egy mutató névmásnak elkopott ragú alakja, mely megint a *majd* és *most* szavakkal függ össze, s régebben talán *mal*-nak, *maj*-nak hangzott (a *ma* szó magyarázatát l. Bud. Szót.). A *még* e *ma* szónak *-ig* ragos alakja lehet, s akkor régebben **maj-ég* vagy akár *má-ég* volt; ez alakok ép úgy vonúlhattak össze *még*-gé, mint a székely *hëzz-ik* a teljes *hëzzá-jik (hozzá-jok)*-ból, v. *jéccakát* ebből: *jó étszakát*. E szerint a *még* szócska eredetileg anynyit jelentett, mint ‚mostanig, eddig' (mint a latin adhuc = *ad huc*, idá-ig, vagy az olasz *ancora* s a franczia *encore* = *hanc horam*, ez óráig), úgy hogy az említett *még*-es kifejezések voltaképen ennyit mondanak: *mostanig itt van, mostanig látom, mostanig* vagy *most is vonakodik, mostanig sem jött meg*. — Ebből az eredeti időjelentésből fejlődött a *még*-nek hozzáadó ereje: *adj még egyet, többet, még annyi, még oly nagy* stb. = adtál már, de adj most is egyet stb., ép úgy mint a franczia mondja: donnez-moi encore un, pedig ez eredetileg a. m. *donetis mihi hanc horam unum*, azaz: adjatok ezen órára egyet = még egyet.

Ezen hozzáadó *még*-ből lett végre (mint az ἔτι ‚még' szóból a latin *et)* a *még* kötőszó, melyet Sopron és Győr megyékben egészen úgy használnak, mint a *meg* vagy az *és* kötőszót. A köznyelv már most e kötőszói *még*-et leginkább tetéző, fokozó kapcsolatokban alkalmazza, pl. Nem hallgat ám el, *még* ő neki áll föllebb. Jótéteményedről el nem felejtkezvén, a király elejébe véled elmegyek: *még* előlveszlek [megelőzlek] tégedet és a királynál könyörgök érretted (KazC. 108).

De legsűrűbb a fokozó *még*-nek kiemelő *is*-sel való

szerkesztése, még pedig kétféleképp: 1) Az *is* közvetetlen hozzá járul: Másodszor *méges* ennek esmeretire visznek meghamisíthatatlan tanúk (TihC. 40). Jelen voltak Pál, Péter, *mégis* Jakab (Keszthely vidékén Nyr. VII. 523). — 2) Legközönségesebb azonban, főleg mai köznyelvünkön, az az eset, hogy az *is* a *még*-gel kapcsolt, illetőleg kiemelt kifejezést követi: Ki mindenestől fogva légyen igaz és minden bűn nélkül, *még* eredetbűn nélkül *es* (TihC. 252). *Még* az *is* sok volna. *Még* sírt *is* stb. Tagadó mondatokban: *Még* csak *nem is* sejtette. *Még* ezt *sem* látja. Ez a fokozó *még—is* kivált ellentétes mondatokban gyakori a megszorítást tagadó *nem csak* után: Nemcsak a felnőttek, *hanem még* a gyermekek is. Sőt ennek felette volt Máriának vigasztalása nemcsak angyaloktól, *de még* Krisztustól *es* (HorvC. 135).

Egészen közönséges kifejezésmód, hogy a *még*-et az *és* kötőszó kiséri: Nem látja át, hogy hibázott, *és még* dicsekszik vele. 5000 esztendeig, *smég* annál tovább (TihC. 151). Hat esztendeje immár, *smég* több (uo. 324). Mind ezekben az *és még*, *s-még* kifejezések helyébe egyszerűen oda tehetjük a *söt* kötőszót, a nélkül, hogy e mondatok értelme legkisebb változást szenvedne: Nem látja át, hogy hibázott, *söt* dicsekszik vele stb. Arra a gondolatra juthatunk tehát: vajjon ez a *söt* nem lehetne-e pusztán hangbeli, kiejtésbeli elváltozása annak a *s-még*-nek? És valóban találunk nyelvemlékeinkben nyomokat, melyek kellően elrendezve szépen elvezetnek bennünket az eredeti *és-még*-től az első tekintetre annyira különböző *söt* kötőszóhoz.

Az *és-még*-hez legközelebb állanak még, de már a *söt*-beli hangzót mutatják az eredeti *é* helyett Komjáthynak következő alakjai: *esmög*, *ismög*, *ismöglen*, *esmöglen*. — Az

ismög-ből aztán elveszett az *m* és lett belőle *isög;* így találjuk a Winkler codexnek egy helyén: Nyállal megfertőzteték, kezökkel verék, ruhával befödék, *isögh* keserű sebeknek sem engedének (175). — A legközelebbi változás, melyet e szó szenvedett, abban állott, hogy *g*-je helyett *t*-t ejtettek; ezt az *isöt* alakot őrizte meg a Döbrentey codexnek egy helye: »Sem egy ügyet nem lelék ez emberben ezekben, kikben őtet vádoljátok. *Isöt* sem Heródes« (Károlyi: de *még* H. *is* nem talált, Lukács 23: 15).

Az *isög*-ből az *i* elvesztével *sög* lett s ezt az alakot már nem egy nyelvemlékünkben megtaláljuk; így a Vitkovics codexben, a Debreczeni, Weszprémi codexben és Sylvester bibliájában. — Végre az *isöt*-ből rövidült *söt* alak lett általánossá, s most a nyelvérzéknek sejtelme sincs róla, hogy e kötőszóban egyesítve alkalmazzuk a másutt külön ejtett *és még* szókat.

Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy ez az egytagú *t*-hangú alak még az eredeti *é* magánhangzóval is előkerűl a Weszprémi codexben 140: Elhagyatott; *sét* elannyira megaláztatott volt; és Balassa Bálintnál 20: Nem esnek rajtunk [nem esik meg rajtunk szivük], *sét* nevetkeznek velünk.

Hogy e kötőszó nem egyéb mint *és-még,* annak egy további bizonyítéka az, hogy régi kézirataiukban, sőt némely nyomtatványokban is, még pedig néhol elég sürüen, találunk még olyan *söt*-ös mondatokat, melyekben nyoma sincs a fokozásnak, s melyeket ma már nem köthetnénk össze evvel a kötőszóval, hanem *és*-t mondanánk. Ilyenek:

Mikoron akará a papnak *sőg* az úristennek áldoznia (Debr. C.). »Sok jeles szolgái Sándornak lőnek .. Lycián, Pamphylián által menének. Sőt egy fő szolgája Gleander vala . .« (Ilosvai). »A te házad né-

pét pénz nélkül megadom. Sőt mikor nekem írsz ne feledkezzél, császárodnak írj« (u. a.) »Gyöngy, minden drágakő közöttök vagyon . . . Sőt ruhájok nekik csak térdig vagyon« (u. a.). »Meddig az ő kezeit fenntarthatá, győzedelem addig zsidóké vala. Sőt kezei, hogy lecsüggednek vala, pogány nép zsidókat megtolják vala.« (Bornemisza Énekes Könyvében). »Vívnak, harczolnak Izrael fiai, Sámuel kezdé népét biztatni. Sőt bárkáját előttök viselék, viadalban jászok tőlök elvevék« (u. o.).

*

A szórendről immár csak egészen röviden emlékezhetünk meg, ámbár egyike a legvonzóbb nyelvtani kérdéseknek, melyről már igen sokat s igen érdekesen vitatkoztak.

A szóknak elrendezése nem attól függ, hogy melyik minő mondatrész, hanem hogy a hallgatóra vagy olvasóra nézve a gondolatnak melyik részét tartjuk fontosabbnak. Ha pl. valaki abban kételkedik, hogy írt-e az öcsém, akkor az állítmányt fogom kiemelni és előre tenni: *írt* az öcsém, ha pedig azt akarja tudni, hogy ki írt, akkor az alanyt teszem előre: *az öcsém* írt. Lehetséges azonban, hogy az írást emelem ki s mégis hátra teszem az igét: az öcsém *írt*. Az élő beszédben ugyanis a kiemelés nem annyira a szavaknak elrendezésében nyilatkozik, hanem inkább a fontos szónak hangosabb, nyomatékosabb kiejtésében; ezt hangsúlynak nevezzük, s azt mondjuk, hogy a fontosabb szót hangsúlyozzuk. Ha pl. a hallgatóra nézve ődolog, hogy írt-e öcsém tegnap, akkor a feleletben az *írt* szót kell hangsúlyozni, de a szórend hatféle is lehet:

1. *írt* az ö. tegnap	3. az ö. tegnap *írt*	5. az ö. *írt* tegnap
2. *írt* tegnap az ö.	4. tegnap az ö. *írt*	6. tegnap *írt* az ö.

Ellenben ha az a fődolog, hogy mikor írt, akkor az időhatározót kell hangsúlyozni: az öcsém *tegnap* írt, v. *tegnap* írt az öcsém. Itt azonban már látjuk, hogy a szórend is mennyire összefügg a kiemeléssel, mert ez esetben csakis kétfélekép rendezhetjük a szavakat; s e két szórend nem is egészen egyértékű, mert ha pl. e gondolat ellentétben van állítva avval, hogy bátyám *ma* írt, akkor csak az első rend állhat meg: az öcsém *tegnap* írt, nem: *tegnap* írt az öcsém. Az előbbi hatféle szórend közűl is csak a 3. és 5. használható, ha ezzel a gondolattal állítjuk ellentétbe: a bátyám *olvasott;* viszont csak a 4. és 6. használható, ha ellentéte pl. ez a mondat lesz: ma *nem ír.*

A magyar szórendi szabályoknak lényegét röviden a következő pontokba foglalhatjuk össze:

A magyar mondat egészen természetesen három részre oszlik: egy előkészítő részre, egy hangsúlyos részre, melyet mondatzömnek is neveznek, s egy utólagos kiegészítő részre.

1) A hangsúlyos rész vagy a) az ige magára, ha t. i. maga a cselekvés van hangsúlyozva, pl. *megyek;* vagy b) a főhangsúlyos névszó a nyomban utána következő igével együtt, pl. *haza megyek.* (A hangsúlyos szó s az ige között rendesen csak az *is* kötőszó s a tagadó *nem, ne* szócskák állhatnak: de nem állhatnak köztük az úgynevezett igekötők, melyek ép úgy külön fogalmak, külön szók a szórendre nézve, mint minden egyéb határozó; pl. *lement a nap,* de: *a nap ment le).*

2) Mondataink kezdetén rendszerint van egy vagy több szó, mely által »a szóló vagy a maga gondolata menetét hozza kapcsolatba a föltett kérdéssel, vagy a halló figyelmét ébreszti föl vele s készíti el az új vagy tudtára

adandó eszme fölfogására.« Ez az előkészítő rész rendesen valami ismertet, már tudottat fejez ki, az utána következő s hangsúlyosan kezdődő főrész ellenben a még ismeretlent, a megtudandót mondja el. Például: mit csinál a gyermek?

előkészítő rész:	hangsúlyos rész:
a gyermek	*játszik;*
a gyermek	*munkáját végzi;*

mit csinál a gyermek munkájával?

munkáját	*elvégezte;*
két elők.: *munkáját a gyermek*	*tegnap végezte el.*

3) Kiegészítő rész mind az, a mi az ige után következik. Kétféle kiegészítő lehetséges, úgymint hangsúlyos és hangsúlytalan: az elsőt lényegesnek vagy szükségesnek, a másikat pótlónak nevezhetjük. — Csak azt jegyezzük még meg, hogy ha két hangsúlyos névszó van a mondatban, az egyik rendesen utólagos kiegészítő, s csak az egyik áll az ige elé, még pedig az, a melyiket a beszélő a körülményekhez képest épen fontosabbnak érzi s leginkább ki akarja emelni; pl. *öcsém volt ott tegnap; öcsém volt ott tegnap a könyveért.* Az ilyeneket már két mondat rövidítésének tekinthetjük: *öcsém volt ott, még pedig tegnap (volt ott); öcsém volt ott tegnap, még pedig a könyveért (volt ott).*

Még kettőnél több mondatrészt is kiemelünk, hogyha az értesítés vagy elbeszélés részei mind újak a hallgatóra

nézve. Pl. ha valaki ilyen általános kérdést intéz hozzánk: Miféle zaj az odaki? azt feleljük:

A katonák jönnek a gyakorlatról.

Elbeszélésben is így hangsúlyozunk:

Két nap mulva látták a magyarok,
hogy a törökök javítják a rést.

De az ilyenekben is elhanyagoljuk gyakran a másodrendű fogalmakat, s a ki nem fontoskodva vagy különös czélzatossággal beszél, az idézett példáknak torlódó hangsúlyait így fogja enyhíteni:

A katonák jönnek a gyakorlatról.
Két nap mulva látták a magyarok,
hogy a törökök javítják a rést.

Azt úgy is látjuk e példákból, hogy a névelőket és a viszonyszókat (névutót: *mulva*, és kötőszót: *hogy)* nem szoktuk hangsúlyozni. A jelzős kifejezéseket is (itt: *két nap)* egy hangsúly alá szoktuk összefoglalni, mert — azonkívűl, hogy tényleg egy fogalmat jelölnek s voltaképen összetételeknek tekintendők, — a jelző szokta az új és fontosabb mozzanatot kifejezni (a kivételek, legalább a népnyelvben, csak bizonyos különös esetekre szorítkoznak, pl. *egy kis kenyeret ettem).*

De a jelzőn vagyis attributumon kivűl még más esetek is vannak, melyekben a magyar nyelvszokás két-két kifejezés hangsúlyát egybe vonja össze, úgy hogy csak az elsőt ejtjük erős hangsúlylyal, s a második egészen alárendeli magát hangsúlyozás tekintetében az elsőnek, a nél-

kül, hogy logikai tekintetben valami szoros viszonyban állanának egymással. Példák:

Sokszor haza jött (e helyett: *sokszor haza jött,*
vö. ugyanolyan értelemben: *haza jött sokszor).*
Mind beleegyeztek (e h. *mind bele-e.).*
Egyre azt hajtotta, hogy menjünk.

Te is ott voltál (e h. *te is ott voltál;* vö. *ott voltál te is).*
Ezt is neked köszönhetem (e h. *ezt is neked k.).*

Vagy kimenj, vagy be (e h. *vagy kimenj, vagy be).*
Ha akarod, ha nem (e h. *ha akarod, ha nem).*

Ez a különös jelenség, bár nem egyszer feszegették, mindeddig nincs kielégítőleg megmagyarázva. A magyarázatnak nehézségéről fogalmat adhat az a tény, hogy Brassai Sámuel — ez a különben oly élesen ítélő logikus fő — avval a gépies és semmitmondó eljárással üti el a dolgot, hogy mind e kifejezéseket jelzőknek jelenti ki![1]) Tehát az iménti példákban *sokszor* a *haza* jelzője, *te is* az *ott* jelzője, *vagy* a *ki* jelzője, és így tovább!! Mintsem ilyet állítson az ember, jobb, ha megvallja a magyarázatra való képtelenségét, legalább nem kelti azt a látszatot, mintha meg volna fejtve a dolog, s nem vágja be útját a további kisérleteknek. — Brassainak ez és sok egyéb törekvése abból származik, hogy a nyelvet — a mint ma előttünk áll — teljesen logikai, befejezett és egybevágó szervezetnek tartja, mintha Minervaként egyszerre készen szökkent volna

[1]) L. pl. Szórend és Accentus 18. és 24. l.

ki az emberi agyból. Ennek a nézetnek ferdeségéről összes eddigi fejtegetéseink meggyőzhették az olvasót. S ámbár nyelvemlékeinkben sehol sincsenek megjelölve a hangsúlyozásnak régi módjai, mégis alapos a reményünk, hogy a mai nyelvjárási hangsúlyozások s a régi szórendi eltérések egybevetésével előbb-utóbb sikerűl majd a bonyolódott szórendi viszonyokban is fölismerni a történeti fejlődés menetét és okait. S ugyanaz fog kitűnni itt is, a mit a nyelvéletnek összes jelenségei bizonyítanak: hogy *a nyelv nem tiszta kész logika, hanem a logikára való folytonos törekvés, — a mint hogy az embernek egész lelki életét nem maga az igazság jellemzi, hanem az igazság felé való örök törekvés.*

Irodalmi tájékozás.

Hermann Paul: Die syntaktischen grundverhältnisse. Verschiebung der syntaktischen gliederung. Congruenz (Principien der Sprachgeschichte czímű munkája VI. XVI. és XVII. fejezete: l. fönt 58. l.).

Brassai Sámuel: A magyar mondat (»Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye« I. és III. kötetében 1860—1863. L. fönt 56. l.).

Finály Henrik: Hogy is mondják ezt magyarúl? (Budapest, 1888). — Nem értéktelen fejtegetések az egész mondattan köréből, csakhogy gyönge nyelvtörténeti alappal.

Balogh Péter: Az ige szereplése a mondatban (Magyar Nyelvőr 1888).

Simonyi Zsigmond: Visszaható ige tárgygyal (Magyar Nyelvőr 1886).

Szarvas Gábor: A Magyar Igeidők (Pest, 1872). — Az Akadémiától jutalmazott pályamunka, mely tüzetesen tárgyalja az igeidőknek a régi nyelvben való használatát. Mintaszerű nyelvtörténeti módszere nagyon tanulságos olvasmánynyá teszi. Vö. még *Hun-*

falvy Pál fejtegetéseit ugyanerről a tárgyról a »Magyar Nyelvészet« II. III. V. s a Nyelvtudományi Közlemények I. kötetében, azonfölül »Nyelvtudomány és Nyelvtanítás« cz. munkájában. Továbbá *Kovács Menyhért* czikkeit »A magyar igeidőkhöz« M. Nyelvőr 1881—2.

Simonyi Zsigmond: A magyar igemódok alkalmazása (M. Nyelvőr 1887). — Jutalmazott pályamunka kivonata. Gyakorlati szabályokat is ád, s tüzetesen tárgyalja az ide vágó idegenszerűségeket.

Lehr Albert: A tárgyas-tárgyatlan ragozáshoz (M. Nyelvőr 1874). — Néhány érdekes vitás kérdést tárgyal. Vö. még: *Csengeri János: A tárgyas-tárgyatlan ragozás; A határozott és határozatlan tárgy,* és: *Még egyszer a határozatlan személyragos tárgyról* (uo. *1880. 1881),* továbbá *Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és Nyelvtanítás.*

Simonyi Zsigmond: A Magyar Határozók. A M. Tud. Akadémiától Lukács Krisztina jutalommal kitüntetett pályamunka (Budapest, 1888. I. kötet). — Az első kötet terjedelmes általános bevezetést foglal magában s azonkivül a ragos határozóknak részletes tárgyalását. »Fejlődésök szerint összeállítja a tényeket, aztán az egyes jelenségek okait vizsgálja s lélektanilag iparkodik megmagyarázni, végűl fejlődésök utolsó fokai szerint állapítja meg használatukat, mindenkor különválasztva egy részről a csak multban élő, de ma teljesen feledésbe ment, más részről az idegen hatás alatt keletkezett használatot.« (A bírálók jelentéséből).

Egyes határozókról való értekezések: *P. Thewrewk Emil: Alatt* és *-lag leg, lan len (M. Nyelvőr 1878). — Barbarits Róbert: Miattam, tőlem,* és *Létére (uo. 1885. 1886). — Szilasi Móricz: Az -ért névrag,* és *Helyett, miatt, végett (uo. 1874). — Simonyi Zsigmond: Fejében (uo. 1886). — Lehr Albert: Határozó-e a határozó (uo. 1875).* Élénken czáfolja azt a nézetet, mintha a *ketten, százanféle* számnévi alakok csak többesképzések volnának. — *Könnye Nándor: A névragok és névutók használata (uo. 1883—1885).* Adatgyűjtemény a régi irodalomból. — *Budenz József: A meg igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre (Nyelvt. Közlemények II. 1863),* és: *A magyar el igekötőről (uo. III. 1864). — Komáromy Lajos: A be igekötő (M. Nyelvőr 1874.* két czikk). — *Kúnos Ignácz: A fel igekötő hasz-*

nálata (uo. 1880), és *A ki igekötő használata (Budenz-Album 1884)*. — *Simonyi Zsigmond: Ragvesztett határozók (M. Nyelvőr 1880)*, *Szóegyeztetés az állapothatározásban (uo. 1884)*, és *Önállósított határozók (Budenz-Album)*.

Brassai Sámuel: A magyar bővített mondat (Pest, 1871. az akadémiai Értekezések sorában). — A jelzőkről szóló értekezés.

Veress Ignácz: A magyar igenév [főnévi igenév, infinitivus], *a magyar név- és igejelző* [melléknévi és határozó igenév: *író, írt, írandó*, és *írva, írván] használata. Petőfi nyelvezetén feltüntette V. I. (Nagy-Szeben 1885—1887.* a nagyszebeni államgymn. értesítványeiben).

*

Simonyi Zsigmond: A Magyar Kötőszók, egyúttal az Összetett Mondat Elmélete. A Magyar Tud. Akadémiától Marczibányi-díjjal jutalmazott pályamunka (Budapest, 1881—1883). — Az I. kötet a mellérendelő, a II. s III. kötet az alárendelő kötőszókat tárgyalja.

Budenz József: Valami az a ki, a mi-ről (Nyelvt. Közlemények V. 1876). — A relativ névmások és mondatok eredetéről.

Halász Ignácz: Az és kötőszó (M. Nyelvőr 1877).

P. Thewrewk Emil: De, hanem (uo. 1872).

Barkász Károly: Hogy ne és nehogy (uo. 1875). — Az alárendelő időkötőszók (alig, mihelyt, uo. 1879). — A mikor kötőszó használata (a hódmezővásárhelyi ref. főgymn. 1877—8. tanév értesítőjében). — *A hogy kötőszó* (a Tiszántúli Ref. Tanáregyesület Évkönyvében, Debreczen 1881).

*

Fogarasi János: Εὕρηκα (»Athenaeum« 1838. I.) — Megállapította a magyar szórendnek sarkalatos szabályát, mely szerint az ige, ha nem maga hangsúlyos, nyomban követi a hangsúlyos mondatrészt. Vö. még Fogarasitól: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben (»Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Szépt. Osztály Közlönye. I. k. Pest, 1860)*.

Szórendi szabályaink földerítésében nagyon sokat köszönünk *Brassainak*, ki először a fönt említett Magyar Mondat cz. munkában szólt tüzetesen e tárgyról. De van ezenkívűl még két fontos érteke-

zése, melyben bővebben kifejti nézeteit: *Szórend és accentus (Budapest, 1888)*, és *A mondat dualismusa (1885.* mind a kettő az akadémiai Értekezések közt).

Vadnay Lajos: A Magyaros Szórendről (Pest, 1867).

Joannovics György: Szórendi tanulmányok (az akadémiai Értekezések két füzete). — Sok jó észrevételt közöl. Ugyanezen szerzőnek a M. Nyelvőrben is több értekezése jelent meg a szórendről, részben Brassai nézetei ellen intézve: *Szórend (1872.* és *1884). Hangsúly (1889).*

Arany János: A szórendről (M. Nyelvőr 1873. és Hátrahagyott Irataiban). — Érdekes kísérlet a *sok, leginkább, nagyon*-féle erősítők és az *is*-sel kapcsolt szók szórendi különösségeinek megmagyarázására.

Még két érdekes szórendi vitát említünk. Az egyik az *is* szórendjét illeti; vö. *Király Pál: Is (M. Nyelvőr 1879). Simonyi Zsigmond: Az is szórendi szerepe (uo. 1880). Király Pál* és *Simonyi Zs.: Észrevételek az is szórendi szerepe cz. czikkre (uo.).* — A másik vita a *fordul elő*-féle szórend esetei körül forgott, melyben ugyanis az igekötő az ige után helyezkedik el. Vö. *Simonyi Zsigmond: Szórendi szőrszálhasogatások (M. Nyelvőr 1883). Király Pál: Helyreigazítás (uo. 421. l.). Simonyi Zsigmond: Fordul elő (uo. 1884). Lakatos Sámuel: Még egyszer a fordul elő (uo.). Simonyi Zs.: Fordul elő (uo. 1885. 36). Brassai Sámuel: Én is hozzá szólok (Egyetemes Philologiai Közlöny 1885).*

TÁRGYMUTATÓ.

(A hol nincs római szám, az első kötet értendő.)

A, Á.

C.

Cs.

Cz.

D.

E, É.

F.

G.

Gy.

J.

K.

L.

M.

N.

Ny.

O, Ó.

Ö, Ő.

P.

S.

Sz.

T.

U, Ú.

Ü, Ű.

V.

TARTALOM.

Második rész.

A magyar nyelv szerkezete.

Widener Library
3 2044 099 886 236